

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Будник С.І., Прус В.З., Шкуратенко О.В.

**ДЖЕРЕЛА ПРАВА
УКРАЇНСЬКОЇ
ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО)**

Навчальний посібник

Київ 2017

УДК 340.130(477)(09)
ББК Х2(4Укр)
Б 903

Рекомендовано до друку Вченою радою Національної академії внутрішніх справ (протокол № 9 від 30.05.2017)

Рецензенти:

Скрипнюк О. В. – академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, Інститут держави та права ім. В. М. Корецького НАН України, заступник директора з наукової роботи;

Захарченко П. П. – доктор юридичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри історії права та держави;

Гусарєв С. Д. – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, Національна академія внутрішніх справ, перший проректор.

Будник С. І., Прус В. З., Шкурятенко О. В. Джерела права Української гетьманської держави (Війська Запорозького): навч. посібник Київ, 2017. 212 с.

Навчальний посібник охоплює питання розділу «Держава та право Української гетьманської держави (Військо Запорозьке)» з навчальної дисципліни «Історія держави та права України».

Розглядається стан дослідження джерел українського права означеного періоду, надається загальна характеристика джерелам права Української гетьманської держави, аналізуються правові акти гетьманської влади. Крізь призму систематизації права відображено процес поширення російського законодавства в правову систему України. У навчальному посібнику, окрім викладення основних тем навчальної дисципліни, містяться також завдання для самоперевірки, правові джерела та рекомендована література.

Розрахований навчальний посібник на курсантів, студентів і слухачів юридичних та історичних вищих навчальних закладів, а також усіх, кого цікавлять проблеми історії держави та права.

ISBN 978-79

© С.І. Будник, В.З. Прус, О.В. Шкурятенко,
2017

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ПЕРЕДМОВА	5

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЖЕРЕЛ ПРАВА УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО) ТА ЇХ ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

1.1. Стан наукового дослідження джерел права Української гетьманської держави	9
1.2. Загальна характеристика джерел права	30
<i>Запитання для самоконтролю</i>	<i>62</i>

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВІ АКТИ АВТОНОМНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО)

2.1. Правові акти гетьманської влади	63
2.2. Правові акти генеральної військової старшини	105
<i>Запитання для самоконтролю</i>	<i>114</i>

РОЗДІЛ 3

ПОШИРЕННЯ РОСІЙСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА В СИСТЕМУ ПРАВА УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО)

3.1. Договірні статті гетьманів з російським царатом	115
3.2. Правові акти царів, Малоросійського приказу та Малоросійської колегії Російської імперії	139
3.3. Систематизація права Української гетьманської держави	190
<i>Запитання для самоконтролю</i>	<i>213</i>

ПІСЛЯМОВА	214
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ І РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ	222

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- «Экономика краткая...» – «Экономика краткая, ка по оной себе может остерегти потроху человек оседлый, живучи господарем, пунктами изображена; которым пункта согласни права малороссиским, а каким именно правам, в яких правных книгах написанным, о том под всяким пунктом, те права цитуются; а в начале первый пункт согласуэт указам Ея Императорского Величества»
- Комісія – Комісія для виучування історії західноруського і українського права
- «Права...» – «Права по которым судится малороссийский народ»
- «Права малороссийские...» – «Права малороссийские, з книг Статута, Саксона и Порядка Выписанные»
- «Процес...» – «Процес краткий приказный, изданий при резиденции гетманской, 1734 года августа... дня»

ПЕРЕДМОВА

Зростання в Україні уваги й інтересу до ролі права в історичному розвитку та глибоке аналітичне осмислення історико-правової спадщини країни дає можливість поновому, із знанням справи оцінити тенденції розвитку національних правових традицій. У сучасних умовах реформування правової системи, базуючись на конституційному принципі верховенства права, проголошеного ст. 8 Основного Закону¹, у сфері систематизації та кодифікації українського права триває адаптація українського законодавства до права країн Європейського Союзу.

В Україні цей процес ускладнюється суспільно-економічними умовами, незавершеними реформами законодавства, що може призвести до сліпого копіювання правових інститутів інших країн, без урахування власних надбань. За таких обставин доцільно звернутися до багатовікового історико-правового досвіду нашого минулого, особливо ж – до періоду України-Гетьманщини, коли українські землі переживали цикл політичних, економічних, правових та соціальних трансформацій, спричинених їх союзом з Московською державою, а пізніше – примусовим приєднанням до Російської імперії та поширенням на території Української козацької держави російських правових норм.

Для історичної епохи Козацької України, а зокрема Української гетьманської держави характерним є формальне завершення становлення української національної системи права та перші спроби його систематизації. Однак через обмеження автономії та втрату Україною незалежності цей процес не дістав офіційного визнання і правового закріплення.

Предметом цього посібника є вивчення і розвиток джерел

¹ Конституція України: за станом на 1 січня 2017 року / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парламентське вид-во, 2017. – С. 5. – (Бібліотека офіційних видань).

права Української гетьманської держави в межах дисципліни «Історія держави та права України». Історія держави і права України, як і кожна наука, має свою методологію – суму взаємопов'язаних прийомів дослідження. Наразі перед істориками права постало завдання перейти на новий, гуманістичний, національно-державницький світогляд, на позиції загальноцивілізаційного мислення, сформувані плюралістичні підходи щодо власне українського правотворення періоду Української гетьманської держави. Для досягнення цього необхідно спиратися на такі методологічні засади як принцип історизму, єдності соціального та гносеологічного аналізу, об'єктивності, врахування суперечностей, поступ від абстрактного до конкретного та ін.

У пропонованому навчальному посібнику методологічна основа дослідження ґрунтується на основі поєднання філософських загальнонаукових і спеціально-наукових методів пізнання державно-правових процесів. Серед них потрібно виділити методи загальної філософської діалектики, аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний метод, а також окремі наукові методи: системно-структурний, історичний, логічний, статистичний, історико-порівняльний, метод обробки джерельних матеріалів, узагальнення та систематизації фактів відповідно до принципів об'єктивності та історизму. Застосування цих методів підпорядковане досягненню мети праці – висвітлити тенденції та загальні закономірності розвитку і функціонування джерел права Української гетьманської держави, розкриття їх суті, історичного значення, характерних рис та особливостей систематизації.

Реалізації цієї мети сприяє виконання таких завдань: з'ясувати рівень дослідження цієї тематики на основі уже наявних історично-правових праць; проаналізувати рівень наявної джерельної бази дослідження з цієї тематики; виокремити місце і роль писаних правових актів як джерел права Української гетьманської держави; розкрити суть та проаналізувати писані правові акти автономної влади як

джерела права Української гетьманської держави; встановити роль і значення правових актів гетьманської влади та Генеральної військової старшини Української гетьманської держави та вплив законодавства інших держав на цій території; дослідити основні тенденції та шляхи поширення російського законодавства в Українській гетьманській державі; проаналізувати договірні статті гетьманів з російськими царями та правові акти імперської влади; розкрити причини сутності та специфіку систематизації права Української гетьманської держави.

Викладацький досвід авторів посібника дозволяє стверджувати, що з часу введення в навчальні плани вищих навчальних закладів курсу «Історії держави та права України» спостерігаємо постійне скорочення аудиторних годин на цей курс, й зокрема на тему «Держава та право Української гетьманської держави» та збільшення кількості годин на самостійну та індивідуальну роботу.

Ця обставина спонукає викладачів до пошуку нових методичних напрацювань, для полегшення та покращення вивчення дисципліни та окремих тем. Тому, на думку авторів, в умовах обмеження аудиторних годин вихід з друку цього навчального посібника, викликає професійну зацікавленість, перш за все, викладачів та інтерес у студентів вищих навчальних закладів.

Цей навчальний посібник враховує проблематику таких навчальних дисциплін як «Історія держави та права України», «Історія та культура України», «Історія держави та права зарубіжних країн», «Теорія держави та права» та інших, що розкривають місце джерел права у системі історико-правових наук.

При підготовці навчального посібника використані матеріали Центрального державного історичного архіву в м. Києві, залучені опубліковані документи, сучасна наукова література, частина якої представлена авторськими науковими доробками.

Авторський колектив прагнув переосмислити існуючі

стеоретипи, оцінки подій і процесів, успадкованих сучасною вітчизняною історико-правовою наукою від радянських часів, максимально об'єктивного і всебічного викладу історії українського права відповідно до новітніх вимог історико-правової науки та МОН України.

У цьому навчальному посібнику проаналізовано загальні закономірності та тенденції розвитку джерел права Української гетьманської держави (Війська Запорозького XVII – XVIII ст.). Видання розраховане на курсантів, студентів та слухачів вищих навчальних закладів, науковців, викладачів, усіх, хто цікавиться історією держави та права України.

С.І. Будник

*кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України,
генерал поліції третього рангу,
начальник Департаменту
поліції охорони
Національної поліції України*

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЖЕРЕЛ ПРАВА УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО) ТА ЇХ ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

1.1. Стан наукового дослідження джерел права Української гетьманської держави

Розвиток української національної школи права є одним із найважливіших завдань сучасної юридичної громадськості та правничої науки в Україні. Тому проблема історії українського права у незалежній Україні є дуже актуальною. Адже зрозуміло, що поза дослідженням історико-правничої спадщини навряд чи й можливе виконання зазначеного завдання.

У сучасних умовах перед дослідниками історії українського права постає важливе завдання – дослідити й узагальнити досвід правотворення в українських землях минулого, а також окреслити шляхи та основні тенденції розвитку з тим, щоб ці здобутки можна було репрезентувати і взяти до уваги у подальшій державно-правовій розбудові України.

З самого початку свого існування українська історико-юридична наука першочергову увагу приділяла козацько-гетьманській добі, тобто періоду, який охоплював формування української державності у ході національно-визвольної боротьби українського народу середини XVII ст., наступні часи існування автономного державного утворення – Української гетьманської держави в Лівобережній Україні, а також багатовіковий досвід політико-правового будівництва Запорозької Січі. Певною мірою вчені-правознавці успадкували цю тематику від істориків, які, досліджуючи суспільно-політичне життя українського народу, першими звернули увагу на вагоме значення козацтва і його державно-правових інститутів у вітчизняній історії. Тому,

як влучно зауважував історик права М.Є. Слабченко, на цьому етапі розвитку української історіографії «історія була змішана з правом до такого ступеня, що іноді важко було вирішити, де закінчується перше і починається друге. У роботах істориків траплялися такі місця, за якими можна було автора їх вважати чистим юристом, а роботи юристів іноді примушували запідозрити в їх авторах чистих істориків»¹.

Як відомо, у 1654 році за Березневими статтями Гетьманщина уклала військово-політичний союз з Московською державою, який був обмежений Переяславськими статтями 1659 року і тривалий час зберігала автономію держави та системи права. Однак, після того, як російське самодержавство у XVIII ст. зруйнувало державно-правову автономію України-Гетьманщини, звернення українських дослідників до вивчення її права мало не тільки історико-пізнавальне, а й певне політичне і виховне значення.

Представники української історико-юридичної школи почали приділяти деяку увагу (здебільшого епізодичну) досліджуванню проблемам з першої половини XIX ст. Так, ще 1837 року «Власною Його Імператорської Величності Канцелярією» на підставі матеріалів, поданих відомим правознавцем (до речі, першим деканом юридичного факультету Університету св. Володимира) Г.М. Даниловичем, було видано накладом 50 примірників історичну розвідку про місцеві закони, які діяли в західних губерніях Росії, в т.ч. і на землях сучасної України². Окремий структурний підрозділ цієї праці склав невеликий нарис «Меры к составлению Свода для Малороссии», де описувалася діяльність кодифікаційної комісії, створеної відповідно до імператорських указів Петра II 1728 року і Анни Іоанівни 1734 року. Однак, надалі Г.М. Данилович досліджував майже виключно державно-

¹ Слабченко М. Е. Д.П. Миллер, как историк украинского права / М.Е. Слабченко / Вестник Харьковского историко-филологического общества. – Вып. 5. – Х., 1914. – С. 24–26.

² Обзорение исторических сведений о составлении свода местных законов западных губерний. Взято из актов, хранящихся во II-м Отделении Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – СПб., 1837. – 96 с.

правові інститути Великого князівства Литовського. Проблеми кодифікації українського права згодом знайшли висвітлення у роботі харківського правознавця І.В. Теличенка «Очерк кодификации Малороссийского права до введения Свода Законов»¹. Його робота написана на основі архівних матеріалів, містить у собі послідовний виклад історії складення Кодексу 1743 року. «Права по которым судится малороссийский народ» (далі «Права...» або Кодекс 1743 року). Наприкінці роботи І.В. Теличенко подає історичну довідку про подальшу історію Кодексу 1743 року після його складення. Однак не можна погодитися з деякими висновками дослідника, зокрема стосовно питання, чому «Права...» не були офіційно затверджені. У роботі не проаналізовано норми права за Кодексом 1743 року. Цей відносно стислий нарис був своєрідною науковою заявкою на створення великої фундаментальної праці, але дослідник, на жаль, відійшов від науки і зосередився на суто практичній діяльності.

Однак, незважаючи на наявність окремих досліджень попередників, безпосередній, суто фаховий початок юридичного дослідження Гетьманщини прийнято пов'язувати із творчістю О.Ф. Кістяківського, який підготував і видав до друку у 1879 році «Права по которым судится малороссийский народ» – Кодекс Гетьманщини першої половини XVIII ст.² Заслуговує на увагу його нарис історичних відомостей про цю пам'ятку, в якому вчений розкрив мотиви складення Кодексу 1743 року, описав склад комісії, що працювала над ним, охарактеризував джерела права на підставі яких він був складений. Окрім того О.Ф. Кістяківський, будучи співробітником «Основи», багато працював над дослідженням звичаєвого права в Україні і брав участь в «Експедиції» Чубинського П., розробляючи її юридичні матеріали. Серед робіт по звичаєвому праву значне місце займають «Програма для зібрання і вивчення

¹ Теличенко И.В. Очерк кодификации Малороссийского права до введения Свода Законов / И.В. Теличенко // Киевская старина. – Т. 23. – 1888. – С. 414–454.

² Кистяковский А.Ф. «Права по которым судится малороссийский народ» / А.Ф. Кистяковский. – К., 1879. – 844 с.

юридичних і народних звичаїв з кримінального права», стаття під заголовком «До питання про цензуру прав у народу», в якій О.Ф. Кістяківський порушив загальні питання історії розвитку правових норм¹. Певний документальний масив з проблематики дослідження опубліковано на сторінках історичних часописів, переважно дореволюційних, а також у додатках до наукових праць.

Протягом XIX – XX ст. здійснено цілий ряд офіційних публікацій документів козацької адміністрації, у тому числі й універсалів та листів українських гетьманів. Друкувалися вони насамперед у періодичних виданнях, а також в однотомних і серійних збірках. Перша відома нам публікація універсалів, з'явилася 1824 року, у часописі «Украинский журнал»², який виходив 1824–1825 рр. у Харкові за редакцією викладача Харківського університету, місцевого літератора О. Склабовського. Часопис мав відділи: науковий, художній і «суміш». Саме в науковому відділі з'явилася публікація «Малороссийская старина», що включала папери сімейного архіву Марковичів про соціально-економічні і побутові явища історії Лівобережної України XVII – XVIII ст. Серед них були й невідомі до того універсали другої половини XVII – першої половини XVIII ст. про земельні володіння і маєтності, про торгівлю й промисли, мемуари і листування старшини, підготовлені до друку О. Марковичем. Усі вони були виявлені ним в архіві свого діда генерального підскарбія Якова Андрійовича Марковича.

У числі інших видань того часу, що інколи друкували універсали гетьманів та матеріали, що стосуються історії українського права, слід насамперед назвати «Український архів», «Основа», «Русский архивъ», «Университетские известия», «Журнал Министерства народного просвещения»,

¹ Лучицкаго И. Труды А.Ф. Кистяковского в области истории и обычного права. / И. Лучицкаго // Оттискъ изъ журнала «Киевская старина». – Киевъ 1895. – С. 14.

² Склабовський О. Малороссийская старина / О. Склабовский // Украинский журнал. – 1824. – № 19–20. – С. 13–17.

«Русское богатство» та ін.

Великий і різноманітний документальний матеріал – гетьманські і полковницькі універсали та листи, судові справи тощо – публікувалися в журналі «Киевская старина» (1882–1906 рр.)¹. Частина цього матеріалу подана у вигляді окремих документів, повністю чи уривками, переважна більшість його увійшла до текстів статей. Особливо багато уривків з документів наведено в статтях О. Лазаревського. Адже саме він протягом 1893–1897 рр. опублікував на сторінках часопису більш повний варіант щоденника Я. Марковича, про якого було зазначено вище, лише з деякими змінами і уточненнями у мові оригіналу.

Серйозні наукові кроки у дослідженні історії українського права в другій половині XIX ст. зробили представники народницького напрямку. Загальне визнання здобули студії з історії українського правознавства в Гетьманщині О.М. Лазаревського, Д.П. Міллера, О.Я. Єфименка. У працях М.Ф. Владимирського-Буданова започатковується історична школа права в Україні, представники якої досліджували процеси генези правових норм і звичаїв, правосвідомість різних верств українського суспільства, становлення і функціонування правничих інституцій.

Новий етап досліджень пов'язаний з матеріалами Комісії для вивчення історії західноруського і українського права (далі Комісія), яка діяла у Всеукраїнській академії наук (ВУАН) впродовж 1918–1934 рр.

Як зазначалося в одному з академічних документів «Комісія не могла не звернути уваги на аж надто слабо досліджене й розроблене властиво українське право, що діяло на лівому боці Дніпра. Джерел для історії цього права видано аж надто мало, до того випадково і не систематично й розкидані вони по різних виданнях»². Спочатку відповідно до своєї назви Комісія

¹ Лазаревский А. Универсал гетмана Скоропадского о переводе «книг правовых» на малорусский язык // Киевская Старина. – Кн. 17. – 1887. – С. 788–789;

² Завідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві до 1 січня 1920 р. / [авт. тексту Л. Окишевич]. – К. : друкарня УАН, 1920. – С. LXIV.

планувала суто археографічну діяльність – видання актів Генерального військового суду, полкових та інших судових установ Гетьманщини, а також у перспективі – матеріалів про діяльність найвищих адміністративних і судових органів Лівобережжя, договорів України з Московською державою та Російською імперією XVII–XVIII ст. тощо.

На жаль, мало завдань цієї археографічної програми вдалося втілити в життя. З 1920 року Комісія змінила пріоритети своєї діяльності і приступила до систематичних дослідів окремих тем з історії українського права. Показово, що поняття «українське право» в цей час розумілося дещо обмежено, як «право Лівобережної України після 1654 року»¹.

Комісія мала можливість у своїх пошуках базуватися на попередні дослідження вітчизняних вчених (О.М. Лазаревського, Д.П. Міллера, О.Я. Єфименка, М.Ф. Владимирського-Буданова), проте завершеної цілісної картини розвитку Гетьманщини на той час ще не існувало, і потреба у системному вивченні її юридичного статусу, центральних і місцевих органів влади і управління, судоустрою, джерел права та окремих правових інститутів активізувалася.

З огляду, на це ще у 1920 році історику-правознавцю В.І. Щербині було доручено досліджувати українсько-московські договори XVII–XVIII ст. відомі в науковій літературі також під назвою «гетьманські статті». В академічному звіті за 1923 рік зазначалося, що праця В.І. Щербини «Гетьманські договірні статті» вже готова до друку, але з політичних причин, вона так і не побачила світ.

Після виходу В.І. Щербини з Комісії, проблематика українсько-московських договорів вже спеціально не розроблялася її співробітниками. Своєрідним науковим монополістом у дослідженні цієї теми став професор-емігрант, ректор Українського вільного університету в Празі 1930–1931 рр. та 1945 р. – А.І. Яковлів, який уже тоді був загальноновизнаним

¹ Каманин И. Материалы городской общины / И. Каманин // Университетские известия. – К., 1892. – № 278. – С. 1.

світовою науковою громадськістю у царині права, історії права України, та маловідомим в УРСР, оскільки в радянський період його видання майже не друкувалися і не перевидавалися. Дослідження А.І. Яковліва є значним надбанням для вивчення правових інституцій давньої України, зокрема такі праці: «Договір Б. Хмельницького з Московією 1654 року», «Копні суди на Україні XVII–XVIII вв.», «Українсько-Московські договори XVII–XVIII вв.», «Український кодекс 1743 року»¹.

Державному праву Гетьманщини XVII–XVIII ст. серед усіх співробітників Комісії найбільше уваги приділив Л.О. Окиншевич. Вже на початку його творчих пошуків у «Працях Комісії для вивчення історії західноруського і українського права» (далі Праці...) було опубліковано велику розвідку про Генеральну Старшину, а в часописі «Україна» окрему журнальну статтю про старшинську раду. Зазначені праці згодом трансформувалися у фундаментальну монографію «Центральні установи України-Гетьманщини», перша частина якої присвячувалася Генеральній Раді, а друга – Раді старшин². Дослідження вченого характеризувалися великою ретельністю, широким використанням документальних першоджерел, було в них і чимало свіжих думок, оригінальних постановок проблемних питань. Наприклад, автор всупереч поглядам М.Є. Слабченка та інших дослідників українського права стверджував, що генеральна старшина не мала визначеної компетенції.

Авторству Л.О. Окиншевича належить і цікава розвідка про орган імперського управління Україною – так званий «Малоросійський приказ», який відав справами в період з

¹ Яковлівські читання: матеріали наукової конференції пам'яті Андрія Яковліва (1872–1955), (Черкаси, 11–13 жовт. 2000 р.). – Черкаси, 2000. – С. 4–5.

² Окиншевич Л. О. Десять років праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права / М. П. Василенко // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 6. – К.: друкарня УАН, 1929. – С. 253–425; Окиншевич Л. О. Центральні установи України-Гетьманщини / М. П. Василенко // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 8. – К.: друкарня УАН, 1930. – С. 352.

1672 року до 1722 року.¹ У цій роботі, до речі, окрім опису діяльності цього органу, містилося досить цікаве визначення Гетьманщини як «несувереної української держави», велася широка дискусія з В.О. Ключевським, М.І. Костомаровим та іншими авторами. Л.О. Окиншевич підготував також монографію про так зване значне військово товариство, яка однак побачила світ, лише, через багато років у далекому Мюнхені².

У своїх працях Л.О. Окиншевич озвучив цікаві ідеї. Зокрема, заслуговує на увагу його вимога нової періодизації історії української держави і права. Він пропонував для історії українського права такі періоди: 1. початковий чи дофеодальний (до X ст.); 2. феодальний з поділом на доби: а) раннього феодалізму (X–XIII ст.), б) розвиненого феодалізму (XIV – друга половина XVI ст.); в) станової держави поділеної на три доби: 1) України під Польщею (1569–1648 рр.), 2) Гетьманської України (1648–1781 рр.) і 3) України під Росією і Австрією. За цією періодизацією і з'явилася його остання англомовна книжка «Ukrainian Society and Government 1648–1781 pp.» (Українське суспільство і правління 1648–1781 рр.).

Ще один член Комісії історик І.Ю. Черкаський спеціалізувався на проблемах судоустрою Гетьманщини. Вершиною його діяльності стала велика за обсягом (714 с.) монографія «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв.»³. Про масштабність цієї праці свідчить хоча б те, що лише у 1924–1926 рр. її обговоренню було присвячено понад 30 засідань Комісії. Проте, як підкреслив у передмові до неї М.П. Василенко, автор не погодився з багатьма зауваженнями,

¹ Окиншевич Л. О. «Приказ Малые Росии» Московської держави XVIII ст. / Н. П. Василенко // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 1. – К. : друкарня УАН, 1925. – С. 108–121.

² Окиншевич Л. О. Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. / Л. О. Окиншевич // Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. – Т. 157. – Мюнхен, 1948. – 230 с.

³ Черкаський І. Ю. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII вв. / М. П. Василенко // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 4. – К. : друкарня УАН, 1928. – С. 3-256.

а тому й «праця його має характер цілком індивідуальний і відбиває на собі наслідок самостійного вивчення історичних матеріалів і самостійних висновків на їх підставі»¹.

Попри всю важливість зазначених історичних державознавчих праць, пріоритетними для Комісії все ж були дослідження права Гетьманщини, насамперед так званої зовнішньої історії права або історії прийняття і змісту основних правових джерел. Оскільки на час заснування Комісії джерела права Гетьманщини були виявлені не в повному обсязі, тому одним з перших постало завдання здійснити своєрідну «інвентаризацію» наявної правової спадщини.

Вагомим внеском у вирішення цього завдання стала джерелознавча праця О.О. Малиновського «Огляд архівних матеріалів з історії західноруського та українського права, що переховуються в Древлехранилищі Московського центрального архіву (по I-ше лютого року 1926)»². Основний обсяг праці займав огляд матеріалів з історії Гетьманщини. Аналізувалися документи ряду установ імперського управління Україною: Посольського Приказу, Малоросійського Приказу, Сенату, Правління гетьманського уряду тощо. Окремо розглядалися матеріали у справі наказного гетьмана Павла Полуботка та інші.

Що стосується безпосередньо юридичного аналізу пам'яток права Гетьманщини, то цими проблемами займався передусім сам голова Комісії академік М.П. Василенко. Серед усіх його праць «академічного періоду» найбільший інтерес викликає ґрунтовне видання «Матеріали до історії українського права»³. Книга включала тексти таких важливих пам'яток як «Судъ и росправа въ правахъ малороссійскихъ»,

¹ Черкаський І. Ю. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII вв. / М. П. Василенко // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 4. – К. : друкарня УАН, 1928. – С. 1.

² Малиновський О.О. Огляд архівних матеріалів з історії західноруського та українського права, що переховуються в Древлехранилищі Московського центрального архіву (по I-ше лютого року 1926) / М. П. Василенко // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 2. – К.: друкарня УАН, 1926. – С. 1–83.

³ Василенко М.П. Матеріали до історії українського права / М.П. Василенко. – К.: друкарня УАН, 1929. – 470 с.

«Екстрактъ зъ книги Статута правъ малороссійскихъ», «Інструкція судам Д. Апостола 1730 року», а також окремі універсали генеральної військової канцелярії щодо судів, різні покажчики до Литовського Статуту і книжок магдебурзького права, якими користувалися в Гетьманщині. Праця була безумовним внеском у розвиток «юридичної археографії» і навіть сьогодні є основним, а часом і єдиним джерелом для знайомства з відповідними нормативно-правовими актами. Проте цим не вичерпується її значення. Безумовний інтерес викликають коментарі вченого до опублікованих матеріалів, що містяться у передмові до праці. В одних випадках, коли саме М.П. Василенко вперше вводив пам'ятку (наприклад «Суд и росправу») до наукового обігу, ці коментарі були безпосереднім дослідницьким доробком академіка. В інших випадках, коли відповідний документ вже був відомий дослідникам, він уточнював попередні оцінки, виправляв допущені помилки тощо. Так, у книзі було надруковано новий список пам'ятки «Процес краткий приказной» (далі «Процес...»). Порівнюючи його з текстами, раніше опублікованими М.В. Калачовим і А.В. Стороженком, що багатьма дослідниками вважалися самостійними пам'ятками, М.П. Василенко довів, що всі три списки походять від одного джерела. Водночас він спростував версію М.Є. Слабченка, що автором «Процесу...» був один з членів кодифікаційної комісії, яка готувала «Права...».

Одному з опублікованих у «Матеріалах до історії українського права» документів – приватній кодифікації Ф. Чуйкевича «Суд и росправа в правах малороссійских» – М.П. Василенко ще раніше присвятив окрему статтю¹.

Інтерес викликає й інша робота академіка «Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв.», опублікована 1926 року в першому томі «Українського археографічного збірника»². Вона є підбіркою

¹ Василенко М.П. Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття / М.П. Василенко // Ювілейний збірник наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка у Львові. – Львів, 1925. – 26 с.

² Василенко М.П. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. / М.П. Василенко // Український археографічний збірник. – Т. 1. – К., 1926. – С. 50–164.

із 65 документів, які М.П. Василенко протягом свого творчого життя копіював у різних державних і приватних архівах. Серед них були матеріали, як соціально-економічного, так і юридичного характеру: про організацію влади, про судочинство, про міське самоврядування тощо. Всі ці документи у повному обсязі були опубліковані вперше, і в цьому полягає основне значення роботи. Зауважимо, що тексти першоджерел подавалися без коментарів. Лише у вступній частині роботи академік дуже коротко (два-три речення на кожний документ) охарактеризував їх зміст і значення для дослідників.

Важливою є ще одна джерелознавча розвідка М.П. Василенка «Права, по которым судится малороссійский народ, як джерело до історії державного права України XVIII в.», яку поміщено у «Ювілейному збірнику на пошану М.С.Грушевського»¹. Оригінальність цієї роботи визначалася порушенням традиції розглядати «Права...» лише як джерело цивільних і кримінальних норм матеріального і процесуального права.

Окремо слід сказати про дослідження М.П. Василенка, присвячене нині широко відомій Конституції Пилипа Орлика². На той час це було фактично перше юридичне дослідження пам'ятки, і започатковані академіком підходи стали орієнтиром для багатьох поколінь істориків права. Зокрема, вчений зробив досить влучне зауваження, що ідеї документа не могли народитися відразу, несподівано, за кордоном, а були вивезені з України, де вони виникли під впливом реальних суспільних відносин. Звертає він увагу і на роль старшини у змові І. Мазепи, на те, що договір у момент укладання видавався цілком реальним, а не теоретичним проектом, яким він став згодом, коли повернення його укладачів в Україну стало неможливим. Слушним було і його зауваження про схожість

¹ Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. / М.П. Василенко. – Т. 1. – К., 1928. – С. 245–252.

² Василенко Н.П. Конституция Пилипа Орлика / Н.П. Василенко // Учёные записки Института истории Российской Ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. – Т. 3. – М., 1929. – С. 153–171.

пам'ятки з «*pacta convent*» польських королів, на відбиття в ньому республіканських ідей тощо.

Процес припинення на обох берегах Дніпра правової автономії було проаналізовано у монографічній праці М.П. Василенка «Як скасовано Литовського Статута»¹. У ній окремо розглядалися причини скасування Литовського Статуту на Правобережній та Лівобережній Україні. На Лівобережжі такою причиною, на думку академіка, була насамперед невідповідність статуту новим соціально-економічним умовам. На Правобережжі конкретною причиною для його скасування було бажання влади, насамперед Київського генерал-губернатора Б. Бібікова, міцніше об'єднати «Західні губернії» з Великоросією. Дослідник звертає увагу на те, як під тиском чернігівської і полтавської шляхти згодом до зводу законів Російської імперії було внесено 53 статті місцевих законів для цих губерній. Таким чином було продовжено життя окремих норм Литовського Статуту і навіть у більшій кількості, ніж про це просили українські шляхтичі. Ця монографія академіка М.П. Василенка хронологічно виходила за межі козацько-гетьманської доби, але логічно завершувала дослідження Комісією тривалого історичного періоду правової автономії України.

Цікавими є дослідження професора Одеського університету М.Є. Слабченка в якого завжди був нахил до правових надбудов. Провідною тематикою, пріоритетним напрямом його студій стала історія держави і права України. Однак за розподілом обов'язків у Комісії для виучування західно-руського та українського права на М.Є. Слабченка було покладено обов'язок дослідження юридичного минулого Запорозької Січі. Цій проблематиці вчений присвятив кілька своїх праць, які попередньо широко обговорювалися на засіданнях Комісії. Уже в березні-квітні 1927 року Комісія обговорила нарис «Соціально-правова організація Січі Запорозької» (початкова назва – «Соціально-правний устрій Січі Запорозької»)².

¹ Василенко М.П. «Як скасовано Литовського Статута» / М.П. Василенко / Записки соціально-економічного відділу. – Т. 2-3. – К., 1926. – С. 232–316.

² Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької / М.П. Василенко // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип. 3. – К., Друкарня УАН 1927. – С. 202–340.

Ревізуючи погляди попередніх дослідників, М.Є. Слабченко охарактеризував Січ як окрему державу, що жила за козацьким звичаєвим правом. Оцінюючи правовий устрій, вчений зазначав, що в Січі спочатку панувало військове звичаєве право, а згодом відбувається рецепція правових норм сусідніх держав і навіть з'являються власні писані закони. У цьому ж році пройшло обговорення і наступної роботи вченого «Паланкова організація Запорізьких Вольностей», яка була опублікована у «Працях...» Комісії 1929 року¹. У ній правознавець докладно на підставі архівних даних розглянув організацію паланок, містечок-фобургів, що з різних боків оточували Січ, а також козацьких зимівників, яких у цій праці він поділяє на військові, курінні та володільницькі. Обидві розвідки логічно доповнили одна одну.

Однак немало праць професора М.Є. Слабченка присвячено питанню внутрішнього устрою Гетьманщини XVIII ст. У 1909 році з'явилася його монографія «Малоруський полк в административном отношении»². Ця робота стала основою в творчому доробку вченого, відобразила його зацікавленість і наукові устремління, впевнено визначила вченого як історика українського права. Монографія присвячена всебічному вивченню козацького полку Гетьманщини XVII–XVIII ст. як військової та адміністративно-територіальної одиниці. У шостому розділі роботи, який має назву «Полкова канцелярія у власному розумінні»³ простежено еволюцію полкової та сотенних канцелярій, їхню правотворчу та виконавчу діяльність, введення діловодства та документації, правоохоронну та регулятивну функції. М.Є. Слабченко детально зупиняється на найпоширеніших видах джерел права, зокрема нормативно-

¹ Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорізьких Вольностей / М.П. Василенко // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип. 6. – К., друкарня УАН 1929. – С. 159–252.

² Слабченко М.Є. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк / М.Є. Слабченко // Записки Императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. – Вип. 1. – Одеса : Техник, 1909. – 436 с.

³ Там само. – С. 156–171

правових актах гетьманів, полковників і сотників, дає їхні визначення та детальні пояснення. Інша робота М.Є. Слабченка – «Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.» – це збірка окремих нарисів про порядок ведення процесу (про так званий «Акцес или порядок канцелярский» з першої половини XVIII ст.), про *casus notabilis* (рятування засудженого через одруження)¹ та ін.

До фундаментальних праць з питань систематизації права у другій половині XVII на початку XVIII ст., також належать праці М.Є. Слабченка, який вивчав судову практику і різні збірники права, зокрема «Права по которым судится малороссийский народ»². На основі цих досліджень він розглянув питання про чинність адміністративного і кримінального права в Гетьманщині. В інших своїх працях дослідник висвітлює спірні питання складення Кодексу 1743 року. Так у праці «Ескізи з історії прав по которым судится малороссийский народ» учений порушував питання, яку саме редакцію Литовського статуту 1588 року «на руській» чи на польській мовах – застосовували судові установи Гетьманщини та яка з них була покладена в основу укладення Кодексу 1743 року. Дослідник доводив, що українські суди всупереч твердженню О.Ф. Кістяківського, застосовували Литовський статут переважно руською мовою, видання Мамоновичів у Вільно, хоч у Генеральному суді була відома польська редакція в різних виданнях. М.Є. Слабченко, погоджуючись з О.Ф. Кістяківським, стверджував, що кодифікаційна комісія при складанні «Права...» використовувала не тільки «руську», а й польську редакцію Литовського статуту, яку й переклала на російську мову. В іншій статті М.Є. Слабченко порушував питання про джерела Кодексу 1743 року. Аналізуючи норми цього Кодексу 1743 року, та порівнюючи їх зміст з гетьманськими універсалами,

¹ Слабченко М. Е. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. / М. Е. Слабченко. – Одесса : Типография акционерного Южно-Русского общества печатного дела, 1911. – С. 24.

² Слабченко М. Ескізи з історії «Прав, по котрим судится малороссийский народ» / М. Слабченко // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – Ч. 1. – К., 1927. – 1187 с.

вчений дійшов висновку, що деякі норми запозичені з актів гетьманського законодавства.

Монографічні праці М.Є. Слабченка, як зазначає український вчений В.М. Заруба, стали помітним явищем в історії українського права. У майбутньому вже радянська історична та історико-правова наука не могла обминути цих праць. Вчені, досліджуючи Гетьманщину, просто змушені були звертатися до них, враховувати висновки та положення М. Слабченка, полемізувати з ним. Так, Л. Окиншевич писав, що історія українського права «може дякувати М. Слабченкові за великі і добре оброблені праці з юридичної історії Гетьманщини, котрі містять багато цінного і цікавого». Д. Дорошенко, позитивно оцінюючи доробок ученого, теж зазначив, що гіпотеза про український васалітет стосовно Москви є найближчою до істини, позаяк її автор є найбільшим фахівцем «з історії внутрішнього устрою Гетьманщини»¹.

Не слід недооцінювати відомого правознавця історика українського права початку XX ст. академіка С.С. Дністрянського, який приділяв значну увагу теорії права, а саме розумінню та розмежуванню понять джерела та форми права. Так, у своїй праці «Соціальні форми права» він звернув увагу на значення звичаєвого права, розглядаючи його у відношенні до двох інших джерел права, а саме до законів і так званого римського «права юристів», та висунув погляд, що джерелами права є: закони, звичаєве право та право юристів². В іншій своїй праці «Загальна наука права і політики» С.С. Дністрянський досліджував співвідношення понять «джерела» та «форми» права, можливість їх ототожнення чи співставлення³.

Наступним етапом у дослідженні українського права

¹ Заруба В.М. Історик держави і права України академік М.Є.Слабченко (1882-1952): [монографія]. – Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2004. – С. 310–311.

² Дністрянський С.С. Соціальні форми права / С.С. Дністрянський // Записки соціально-екномічного відділу ВУАН. – Т. 5-6. – Київ : друкарня УАН, 1927. – С. 238.

³ Дністрянський С.С. Загальна наука права і політики / С.С. Дністрянський. – Т. 1. – Прага, 1923. – 270 с.

є радянська історія держави і права. У часи радянської влади такі поняття як «українська держава», «національна територія», «Гетьманщина», «Гетьманат» та інші майже не вживалися у працях учених. Вивченню та використанню досвіду українського державотворення та правотворення з ідеологічних міркувань не приділялася належна увага.

Після припинення діяльності академічної Комісії для виучування історії західно-руського та українського права на проблематику української державності в Українській РСР була накладена якщо не повна заборона, то помітне обмеження. Це різко зменшило масштаб відповідних досліджень. Показово, що навіть дуже авторитетному на той час ученому, який заслужено вважався «основоположником радянської історико-правової науки», члену-кореспонденту АН УРСР С.В. Юшкову не вдалося змінити ситуацію на краще. Так, за його ініціативою у першу повоєнну п'ятирічку в Інституті Історії України АН УРСР повинна була розроблятися науково-дослідна тема «Права, по которым судится малороссийский народ», як пам'ятка права України, але цим планам не судилося здійснитися. Однак С.В. Юшков все ж таки, досліджуючи історію кодифікації права у XVII–XVIII ст., використав напрацювання В.Д. Месяца і опублікував їх у підручнику з історії держави і права СРСР¹.

Ситуацію не змінив на краще і розвиток історико-юридичних досліджень у наукових осередках української діаспори, насамперед в Українському вільному університеті. Так учені української діаспори А.І. Яковлів, Р.М. Лашенко, М.Д. Чубатий, Л.О. Окиншевич, Я.І. Падох та інші емігранти підготували низку ґрунтовних і цікавих праць, але в умовах відірваності від першоджерел і без належної державної підтримки не могли забезпечити належний обсяг і рівень наукових досліджень.

Згодом, однак, у період хрущовської «відлиги» ідеологічний тиск помітно послабився, і українські радянські вчені дістали можливість повернутися до дослідження проблематики козацько-гетьманської доби. Сприяло цьому і урочисте

¹ Юшков С.В. *История государства и права СССР* / С.В. Юшков. – М., 1947. – Изд. 2-е. – 767 с.

відзначення 300-річчя так званого «возз'єднання» України з Росією. Особливо плідними були наукові пошуки в цьому напрямі «чистих» істориків, які підготували низку нових цікавих документальних видань і монографічних праць. При цьому ряд учених-істориків (О.М. Апанович, О.І. Гуржій, В.А. Голубицький, В.А. Дядиченко, І.П. Крип'якевич та інші), ніби компенсуючи брак відповідних юридичних досліджень, сміливо зверталися до суто державно-правових проблем. Характерним прикладом може служити, зокрема монографія В.А. Дядиченка «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.»¹, яка в багатьох аспектах співвідносилася з офіційно розкритикованою працею М.Є. Слабченка «Малоросійський полк в административном отношении», зокрема впадає в око тотожність обох праць у назвах розділів, в архітектоніці, в багатьох висновках, у порядку аналізу явищ і фактів, епістемології. Навіть джерельна база обох значною мірою збігається. Щоправда книга М. Слабченка з'явилася на 40 років раніше. Ця монографія була схвально сприйнята науковою громадськістю і стала основою докторської дисертації вченого. Цікаво, що згадана дисертація, незважаючи на свій формально-історичний характер, у травні 1960 р. була рекомендована до захисту Вченою радою Сектора держави і права АН УРСР.

Поступово відроджувався інтерес до державно-правових інститутів Гетьманщини у представників юридичної науки. Так, проблемою судоустрою і судочинства Лівобережної України зацікавився А.Й. Пашук, у результаті чого написав монографію «Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.»². У ній, з огляду на часи написання, проводяться ідеї на «незнання марксизму-ленінізму» (у 1907–1909 рр.) та

¹ Дядиченко В.А. *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.* / [за ред. І. О. Гуржія]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 532 с.

² Пашук А. Й. *Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.* / А. Й. Пашук. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – 179 с.

«ідеалізацію Гетьманщини» (а чи могло бути інакше в умовах імперської Росії), на «впливи концепцій М. Грушевського» (а з кого ж було брати приклад?). Проте відчутно, що, як і В.А. Дядиченко, А.Й. Пашук використав багато наукових мотивів із історико-юридичних праць М.Є. Слабченка.

Питання кодифікації дореволюційного права України порушував у своїх працях В.С. Кульчицький¹, хоча загалом учений спеціалізувався на дослідженні розвитку держави і права в західноукраїнських землях. Систематично історію права козацько-гетьманської доби досліджував професор Київського університету ім. Т.Г. Шевченка – А.П. Ткач. Найбільш вагомою у контексті історико-правового дослідження кодифікації права Гетьманщини є праця А.П. Ткача «Історія кодифікації дореволюційного права України»². Треба підкреслити, що у своїх пошуках А.П. Ткач та інші українські історики права дістали помітну допомогу від російських колег. Так, добрим порадиником для багатьох з них була професор Московського університету К. О. Софроненко. Дослідниця сама надзвичайно цікавилася козацькою проблематикою і була автором монографії про Малоросійський приказ³, та розділу про суспільно-політичний лад і право України XVII–XVIII ст. у відомому підручнику з дореволюційної історії держави і права СРСР. Вона була офіційним опонентом під час захисту дисертацій ряду українських істориків права, постійним рецензентом їх наукових праць, а, крім того, виступила ініціатором введення до наукового обігу праці загиблого під час Другої світової війни московського вченого В.Д. Месяца «История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в.»⁴. Адже йому вдалося виявити в державному архіві оригінал «Права...» і визначити ті недоліки, які мали

¹ Кульчицький В. С. Кодифікація права на Україні у XVIII ст. / В.С. Кульчицький. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – 30 с.

² Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А.П. Ткач. – К. : Вид-во Київск. ун-ту., 1968. – 170 с.

³ Софроненко К.А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII в. / К.А. Софроненко. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1960. – 156 с.

⁴ Месяц В.Д. История кодификации права в Украине в первой половине XVIII в. – М., 1964. – 160 с.

місце в публікації і дослідженні О. Ф. Кістяківського, з'ясувати весь процес кодифікації прав Гетьманщини, показати причини і наслідки кодифікаційних робіт у XVIII ст. Ця монографія, що існувала в єдиному рукописному примірнику, на прохання вчених Московського університету і за особистим клопотанням А. П. Ткача була після короткого обговорення на Вченій Раді Сектора держави і права АН УРСР, яке відбулося 14 листопада 1963 року, рекомендована для депонування. Фактично праця була відредагована, дещо підправлена «відповідно до тез ЦК КПРС про 300-річчя возз'єднання України з Росією» і тиражована у кількох примірниках. Відповідальні редактори – К.О. Софроненко і А. П. Ткач.

Визначним істориком права, що досліджував Гетьманщину є О.І. Гуржій. Об'єктами його досліджень стали джерела права в Українській гетьманській державі другої половини XVII – XVIII ст. Висловлюючи незгоду з концепцією викладеною в 3-томній «Истории государства и права Украинской ССР»¹, згідно з якою право в роки Визвольної боротьби українського народу зазнало лише незначних змін, автор підкреслює, що в цей час помітно змінилися не лише форми місцевої судової практики, а й сама суть права, з'явилися нові його форми. За спостереженням ученого, війна зумовила поширення звичаєвого права на території тих регіонів України, де було ліквідовано панування польської шляхти. Але у XVIII ст. звичаєве право витісняється писаними юридичними актами, зокрема російського та польсько-литовського походження, магдебурзького права. Автор полемізує з А.Й. Пашуком, Н.Ю. Мірзою-Авак'янц, В.Д. Месяцем, які недооцінювали вплив магдебурзького права на правовий статус населення України й звужували сферу його дії. Він доповнює і поглиблює аргументацію таких зарубіжних та українських істориків права, як А. Гальбан, Л. Даргун, В. Вайзер, Д. Дорошенко, А. Яковлів, на користь досить широкого використання магдебурзького права, під яким в українських землях розуміли всі нормативні

¹ История государства и права Украинской ССР у 3 т. / [под ред. Б.М. Бабия]. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 143–144.

акти, що «прийшли з Німеччини, а не лише ті, які регулювали міське самоуправління». Необхідність створення та кодифікації власного права у Гетьманщині сприяла появі оригінальної пам'ятки української правової думки – «Прав, по которым судится малороссийский народ», що зафіксували тодішню розстановку політичних сил в Лівобережній Україні.

Заслуговує на увагу праця О.І. Гуржія «Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право»¹, у якій значну увагу приділено висвітленню питання соціально-економічного становища населення Козацько-Гетьманської держави, розвитку права. Однак у його праці відчувається більший потяг до історизму, ніж до історико-правового змісту. Одним з визначальних моментів юридичного життя України XVIII ст. О.І. Гуржій вважає посилення впливу російського законодавства на правову культуру українців, а в ряді випадків і витіснення російськими законами українських юридичних норм.

Справжній вибух інтересу дослідників до державно-правових інститутів козацько-гетьманської доби відбувся після проголошення державної незалежності України в 1991 році. Найбільш вагомими досягненнями нової доби, як видається стало започаткування багатотомної академічної серії «Пам'ятки політично-правової культури України». У 1993 р. її відкрили фундаментальні колективні роботи «Собрание малороссийских прав 1807 г.»² (упорядники – К.А. Вислоблоков, А.П. Ткач, І.Б. Усенко, В.А. Чехович, автор передмови К.А. Вислоблоков), «Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.»³ (упорядник В.Й. Горобець, автор вступної статті – В.А. Панашенко). Відповідальними редакторами першої праці були Б.Б. Бабій та О.М. Мироненко,

¹ Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / О.І. Гуржій. – К.: Основи, 1996. – 222 с.

² Собрание малороссийских прав 1807 г. / [К.А. Вислоблоков, А.П. Ткач, І.Б. Усенко, В.А. Чехович (упоряд.)]. – К.: Наукова думка, 1993. – 180 с.

³ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: [Зб.документів / АН України. Ін-т укр. археографії та ін.; Упоряд., автор передмови В.Й. Горобець; Відп. Ред. Л.А. Дубровіна]. – К.: Наукова думка, 1993. – 392 с.

а другої – Л.А. Дубровіна. Третій том серії, який побачив світ у 1997 р., було присвячено дослідженню і публікації славетної пам'ятки української правової культури «Права, по которым судится малороссийский народ» 1743 р.,¹ упорядником якої і автором вступного нариса був К.А. Вислоблоков, а відповідальним редактором видання Ю.С. Шемшученко. Ця праця дістала високу оцінку фахівців і була удостоєна премії ім. М.П. Василенка НАН України.

Сьогодні історики держави та права такі як: І.Й. Бойко, В.Д. Гончаренко, П.П. Захарченко, В.С. Кульчицький, П.П. Музиченко, А.Й. Рогожин, І.П. Сафронова, В.А. Смолій, В.Я. Тацій, Б.Й. Тищик, І.Б. Усенко, В.А. Чехович, О.О. Шевченко, О.Н. Ярмиш та ін., наново відкривають для себе цілі пласти історії вітчизняної державності, з великим завзяттям вивчають пам'ятки українського права. Зокрема ними особисто чи за їхньою редакцією видано підручники з історії держави і права України, в яких висвітлюється правдива картина української держави і права, спростовуючи перекохані відомості радянської історіографії та відкидаючи ідеологічні постулати.

Деякі питання досліджуваної теми вивчали зарубіжні вчені, зокрема німецькі історики права. Так А. Гальбан у своїх працях намагався довести позитивний вплив магдебурзького права на розвиток права Гетьманщини, його чинність після національно-визвольної війни 1648–1654 рр. Він зазначав, що магдебурзьке право застосовувалося усіма судами, а також генеральним військовим судом не тільки у справах міст, а й у справах, які надходили від козацьких судів. А. Гальбан намагався полемізувати з М. Володимиром-Будановим, І. Каманіним, які вважали, що на Україні ще до 1648 р. магдебурзьке право обмежувало в правах за релігійною і національною ознакою, а також створювало придатний ґрунт для зловживань і сприяло поширенню в містах злиднів.

Питанням впливу магдебурзького права на українських

¹ Права за якими судиться малоросійський народ 1743 року / [К.А. Вислоблоков (упоряд.) НАН України Інститут держави і права ім. Коретського]. – К., 1997. – 547 с.

землях займався також Р. Репель. На матеріалах польських дослідників він написав історію німецької колонізації, показав поширення магдебурзького права на території Польщі і Литви, а також українських землях, що були приєднані цими державами.

Серед польських дослідників, які займалися вивченням права за Литовським статутом, можна назвати Т. Чацького, А. Дуб'єнського, С. Лінде, О. Пташицького, М. Божинського, Я. Птасьніка та інших, які у своїх працях намагалися довести, що Литовський Статут є пам'яткою не тільки литовського але й польського права. Автори у своїх працях торкалися історії рецепції магдебурзького права, змін, що сталися у містах під впливом цього права, з'ясували причини занепаду міст, які керувалися магдебурзьким правом. Дослідники також використовували доступні на той час архівні матеріали.

Таким чином, козацько-гетьманська доба в історії України була однією з найбільш яскравих сторінок української історіографії. Із самого початку існування українська історико-юридична наука першочергову увагу приділяла козацько-гетьманській добі, тобто періоду національно-визвольної боротьби українського народу середини XVII ст., автономії Української козацької держави в складі Московської держави, а також історико-правовим процесам будівництва, розвитку та функціонування системи права на цій території.

1.2. Загальна характеристика джерел права

Джерельна база історії права Української гетьманської держави багата й різноманітна. Вона складається із значного масиву опублікованих рукописних матеріалів та виявлених в архівах і рукописних відділах бібліотек України та Російської Федерації. Зокрема велику кількість оригінальних документів з досліджуваної проблематики виявлено в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі ЦДІАУ в м. Київ). На особливу увагу, звичайно ж, заслуговують

документальні матеріали з фондів першої Малоросійської Колегії (ф. 53, оп. 1,2). Зазначений блок джерел включає в себе різноманітні за жанром документи. Серед них можна виділити такі основні групи:

- укази наказному гетьману та правителям Генеральної військової канцелярії;
- укази російським владним інституціям в Україні (комендантам, наглядачам);
- ділове листування з російськими верховними та центральними органами влади (Сенатом, Верховною таємною радою, Кабінетом Його Імператорської величності, колегіями, центральними конторами) та Київською губернською канцелярією;
- реєстри вирішення поточних справ управління Гетьманщиною.

При дослідженні правового розвитку Української козацької держави широко залучалися також матеріали з інших фондів ЦДІАУ в м. Києві. Зокрема документи ф. 51 (оп. 3), які відображають адміністративну та судову діяльність Гетьмана та Генеральної військової канцелярії, ф. 56 – судову практику Генерального військового суду.

Заслужовують на увагу так звані монастирські справи, які містять матеріали з приводу наділення гетьманами монастирів землею, взаємини світської і духовної влади тощо.

Низка цікавих документальних матеріалів з предмету дослідження міститься у фондах архівів Російської Федерації. Зокрема, допомогла ознайомитися з окремими матеріалами Російського державного архіву давніх актів у Москві розвідка О. Малиновського «Огляд архівних матеріалів з історії західно-руського та українського права, що переходять у Древнехранилищі Московського центрального архіву» надрукована у «Працях...», а саме: Справи московських центральних установ, що керували Україною, Справи Малоросійського приказу, Справи місцевих українських установ, тут же Матеріали в справі наказного гетьмана

Павла Полуботка та Малоросійської Генеральної Старшини і Книги Канцелярії Міністерського правління¹. Ще одна розвідка І. Джиджори, що дає можливість ознайомитися з документами російського архіву «Матеріали московского «Архива Министерства Юстиції» до історії Гетьманщини», де автор докладно описує кн. №53 «Справи урядового сенату по малоросійській експедиції» разом із збіркою українських актів Миколи Марковича в музеї Румянцева в Москві².

Окремі рукописні матеріали, що були використані під час написання навчального посібника, зберігаються у Ніжинському краєзнавчому музеї. Особливої уваги заслуговують 10 гетьманських універсалів кінця XVII – XVIII ст. написані на ординарних аркушах цупкого паперу досить розбірливим скорописом, універсали скріплені особистими підписами гетьманів та круглими печатками Генеральної військової канцелярії. Також були використані під час написання навчального посібника гетьманські універсали, які знаходяться в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського. Серед них понад 39 універсалів гетьмана І. Скоропадського та 14 універсалів гетьмана Д. Апостола, які також виконані в оригіналі на злегка пожовклому ординарному папері з підписами гетьманів. Однак на більшості універсалів зображення печаток Генеральної військової канцелярії втрачені. Ці універсали були надруковані у часописі Сіверянський літопис, який розглядатиметься нижче.

Важлива діловодська документація наказного гетьмана, генеральної старшини, правителів Генеральної військової канцелярії, а також офіційні щоденники – діаріуші, які було введено до наукового обігу із значними скороченнями, а

¹ Малиновський О.О. Огляд архівних матеріалів з історії західноруського та українського права, що переховуються в Древлехранилищі Московського центрального архіву (по І-ше лютого року 1926) / М.П. Василенко // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 2. – К.: друкарня УАН, 1926. – 171 с.

² Джиджора І. «Матеріали московского «Архива Министерства Юстиції» до історії Гетьманщини» / І. Джиджора. – Львів, 1908. – 230с.

почасти – фрагментарно, зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі ІР НБУ ім. В. Вернадського), а саме оригінали деяких гетьманських універсалів, листів, судових справ. Проте головною цінністю рукописного відділу є багатотомне зібрання копій і оригіналів документів, залишене О.М. Лазаревським. Останній, протягом багатьох років невтомно збирав старовинні документи, а з тих, які не можна було добути, знімав копії. Значення цих матеріалів величезне, оскільки оригінали документів, що зберігалися в архівах окремих дворянських родин, у приватних зібраннях тощо, давно втрачені. За своїм змістом – це земельні документи, судові справи, листування урядовців, військові донесення, матеріали ревізій. Серед інших матеріалів інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки слід назвати два томи актів Полтавського полкового суду (1673–1740 і 1683–1740 рр.), справи Полтавського (1718 р.) і Миргородського (1723 р.) полків, акти окремих старшинських родин – Ломиковських, Скоруп, Галаганів, Полуботків, Лизогубів та ін., а також збірники різних старовинних документів XVII–XVIII ст. Певне значення мають також зібрання В. Модзалевського і М. Судієнка. У першому з них є, зокрема, багато даних про діяльність генерального суду.

Перелік важливих архівних джерел, що стосуються досліджуваної проблеми, а саме: гетьманські універсали, царські грамоти, сенатські укази українським владним органам і Малоросійській колегії, передані до Петербурзької археографічної комісії з архівосховищ Київської та Чернігівської казенних палат, а також Чернігівського губернського правління, вміщено у 17 випуску «Летописи занятий археографической комисии»¹.

Важливим джерелом для історії дослідження джерел права є так звані «Генеральные следствия о маенностях» по полках, а саме Ніжинського, Чернігівського, Стародубського та Лубенського – матеріали ревізії документів на земельні володіння, проведеної за розпорядженням російського уряду

¹ Летопись занятий археографической комисии за 1904 год. – Вип. 17. – СПб., 1907. – 594 с.

в 1729–1730 рр. У слідствах зібрані нормативно-правові акти на земельні володіння: царські грамоти, гетьманські, полковницькі універсали та листи.

Цінним джерелом дослідження цієї проблеми є також видання Інституту археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України «Універсали Івана Мазепи 1687–1709 рр.»¹, видане з нагоди 360-річчя від дня народження та 290-річчя від дня смерті гетьмана Української козацької держави І. Мазепи. До нього включено 497 нормативно-правових актів гетьмана та 90 нормативно-правових актів полковників і сотників, запозичених насамперед з фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Інституту рукописів Національної бібліотеки ім. Вернадського і частково з архівів Російської Федерації та Польщі.

Окремо слід сказати про п'ятий том видання «Акты, относящиеся к истории Западной России»², а також восьмий та дев'ятий томи видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России»³, де є чимало відомостей про організацію військової справи в Україні. У переважній більшості – це гетьманські універсали і полковницькі листи, що стосуються, в основному, охотницьких полків. Вони дають уявлення про комплектування, управління, постачання і розташування охотницьких полків і характер їх військової служби.

Потрібну інформацію з цієї проблематики мають матеріали, вміщені в сучасних періодичних виданнях, таких як: «Сіверянський літопис» 1998–2002 рр., де надруковано повні тексти універсалів І. Мазепи, І. Скоропадського та Д. Апостола; «Старожитності», де надруковано історичні перепиті, пов'язані з укладенням другого Литовського статуту та договорів 1654 р., «Київська старовина», де надруковані Гетьманські універсали з архіву Ніжинської полкової канцелярії; «Український

¹ Універсали Івана Мазепи 1687–1709 рр. / [за ред. П. Сохань]. – Кн. 1. – Київ, Львів : НТШ, 2002. – 780 с.

² Акты относящиеся к истории Западной России. – Т. V. – СПб., 1853. – 409 с.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и западной России. – Т. XIII. – СПб., 1884. – 748 с.; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. IX. – СПб., 1877. – 612 с.

історичний журнал» 1995–1998 рр., де надруковано повний зміст договірних статей гетьманів з російським царем, починаючи від Б. Хмельницького і закінчуючи Д. Апостолом; окремі статті, що стосуються українсько-російських відносин XVII–XVIII ст.; «Віснику академії правових наук», де надруковано статтю про історичний аспект вітчизняного конституціоналізму.

Серед наведених вище видань насамперед слід відзначити «Сіверянський літопис», що є по суті, єдиним на сьогодні українським часописом, котрий регулярно друкує матеріали, які умовно можна віднести до рубрики «Сіверянський дипломатарій». Останній є складовою частиною «Українського дипломатарію козацької доби», куди входить весь комплекс документації гетьманів України, генеральної старшини, полковників тощо. Цей комплекс відображає найважливіші аспекти соціально-економічного, правового, церковного, і культурного розвитку України та окремих її регіонів, і тому значення публікації важко переоцінити.

Враховуючи специфіку ситуації, за якої Україні в 20-ті рр. XVIII ст. здебільшого відводилася роль об'єкта державної політики, а її суб'єктом виступала російська монархія, аналіз цієї групи джерел видається вельми важливим і необхідним.

Найбільша кількість законодавчих та регламентаційно-правових актів російської влади, що набули поширення в Українській козацькій державі, опублікована в «Полном собрании законов Российской империи», перше видання якого вийшло у Санкт-Петербурзі в 1830 р.¹ Аналіз цього комплексу нормативно-правових актів Імператора, Сенату, Верховної таємної Ради дає можливість побачити, наскільки згубною для тодішньої правової системи Гетьманщини була імперська правова політика Петра I, та його наступників. Хронологічний ж перелік основних законодавчих актів імперської влади, розширений зміст яких знаходиться у зазначеному Повному зібранні законів Російської імперії, що стосуються України, зафіксовано у виданні С. Рубінштейна «Хронологический

¹ Полное собрание законовъ Российской империи. Собрание первое. – СПб., 1830. – (изд. в 30 т.)

указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруси, Малороссии»¹.

Основні положення законодавчих актів російського царату щодо українських справ опубліковані у збірнику «Экстракт из указов, инструкций и учреждений...»². Крім того, законодавча діяльність уряду Петра I, у тому числі стосовно України, відображена у тематичному виданні «Законодательные акты Петра I»³.

Аналіз основних державотворчих та правотворчих процесів, що мали місце на території Козацької України і Гетьманщини в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. та загальної характеристики джерел права, представляє роботу з цієї тематики найбільш повноцінною.

За Березневими статтями 1654 р. Козацька Україна вступила у військово-політичний союз з Московською державою (з 1721 р.т – Російська імперія) на правах широкої політичної та правової автономії. Гетьманом залишався Б. Хмельницький, однак його передчасна смерть 27 липня 1657 року призупинила державотворчі процеси в країні, що у подальшому негативно відобразилося на розбудові української національної державно-правової системи⁴.

Міжусобиці та війни, які сталися після смерті Б.Хмельницького, призвели до того, що територія соборної України була розірвана на дві частини: Правобережну

¹ Рубинштейн С.Ф. *Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниях Западной России, Белоруси, Малороссии за 240 летъ съ 1652 по 1892 годъ* / С.Ф. Рубинштейн. – Вильна, 1894. – 862 с.

² *Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материалам на 19 частей* / Собрано в Правительственном Сенате по малороссийской экспедиции 1786 г. // [Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые по ред. Н.П. Васеленка]. – Вып. 2. – Чернигов: Земский сборник Черниговской губернии, 1902. – 296 с.

³ *Памятники русского права* / [Под. ред. профессора К. А. Софроненко]. – Вып. 8. *Законодательные акты Петра I*. – Москва, 1961. – 647 с.

⁴ *Історія держави і права України. Підручник*. – У 2-х т. / [за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка]. – Том 1. – [кол. авторів: В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін.]. – К.: Концерн «Видавничий Дім» Ін Юре, 2003. – С. 240.

та Лівобережну, або Західну та Східну. Це був не тільки географічний поділ, а й політичний, релігійний, мовний та соціальний, Правобережжя опинилося під владою групи старшин, яка орієнтувалася на Річ Посполиту. Цей поділ став політичною реальністю, особливо він проявився у 1663 р. з обранням двох гетьманів – лівобережного (І. Брюховецького (1663–1668 рр.)) та правобережного (П. Тетері (1663–1665 рр.)). У 1665 р. І. Брюховецький оголосив Лівобережжя володінням Московського монарха.

30 січня 1667 року поділ був оформлений юридично Андрусівським перемир'ям, яке Річ Посполита та Московія уклали без участі України, строком на 13,5 років. У ньому спеціально застерігалось, що до Московії відходить Лівобережна Україна, а Правобережжя до Речі Посполитої, за винятком Києва, який залишався за Московією.

У 1686 р. договір про «вічний мир» між Річчю Посполитою та Московською державою підтвердив ці положення з поправкою, що Київ та Запорозька Січ залишалися за Московією. Запорозька Січ після 1686 р. і до 1775 р. підпорядковувалася безпосередньо владі Московського царя і формально організаційних зв'язків з Гетьманщиною майже не мала.

Розчленування України на Лівобережну та Правобережну допомогло царату здійснити свій план переведення України зі стану незалежної держави в автономну, самоврядну організацію в складі Московії. У 1663 р. гетьман І. Брюховецький «ударив чолом цареві малоросійськими городами» та оголосив, що керувати підданими має не гетьман, а цар, який почав іменувати себе «Великия и Малыя России самодержецъ»¹. На початку XVIII ст. Лівобережжя, Слобожанщина та Запорозька Січ перебували у складі Московської держави.

Ядром, основною частиною українських земель у складі Московської держави була Лівобережна Україна з тогочасною

¹ *Історія держави і права України. Підручник*. – У 2-х т. / [за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка]. – Том 1. – [кол. авторів: В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін.]. – К.: Концерн «Видавничий Дім Ін Юре», 2003. – С. 244.

офіційною назвою Українська козацька держава. Українці називали її Гетьманщиною за державною організацією, котра існувала тут, а також «Військом Запорозьким». У XVIII ст. російський уряд установив для Гетьманщини офіційну назву «Малая Россия» (Малоросія).

Гетьманщина була територією відносно густо заселеною і з розвинутою економікою. До неї входило 11 великих міст, 126 містечок і близько 1800 сіл. У 1700 р. її населення становило приблизно 1,2 млн. осіб, тобто майже чверть усього населення тогочасної України¹.

До складу Української козацької держави входило дев'ять полків (адміністративно-територіальних одиниць): Гадяцький, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський.

Для Гетьманщини характерним є завершення становлення української національної правової системи і перші спроби кодифікації права. Однак розуміння сутності правової систем того чи іншого періоду в історії неможливе без дослідження основних джерел права, що її формують. Для дослідження джерел права необхідним є визначення цього поняття в теоретико-правовому аспекті.

Вчення про джерела права, як і визначення поняття права, не зважаючи на свій поважний вік, викликає незмінні та нескінченні поміж правниками суперечки. Одна з найголовніших причин цьому – те, що вчення про джерела права стикаються один з одним, із твердженням догматики права, при цьому реальні з царини соціальної дійсності факти, і збудовані на основі цих фактів за допомогою юридичної техніки, продукти інтелектуальної творчості – абстрактні поняття, фікції, і, нарешті, загально-ідеологічні елементи – соціально-філософські погляди окремих авторів,

¹ Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – С. 145.

як стверджував О. Добров¹.

Відомий український правознавець, дослідник теорії права початку XX ст. С.С. Дністрянський зазначав: «суспільні зв'язки від родини почавши та на державі скінчивши є основами права, є справжніми джерелами права. Це ті суспільні твори, що живуть своїм нестомним життям. Отже, право виникає там де живуть суспільні зв'язки»².

У тогочасній літературі досить міцно утвердилося дещо інше розуміння поняття «джерела права». Цей термін, який застосовувався, ще римськими юристами, традиційно ототожнювався з юридичним поняттям – «форма права». Однак ці поняття (джерело та форма), за С.С. Дністрянським мають зовсім різне значення і не можуть ототожнюватися. Вчений вважав, що право має свої джерела, соціальні основи (звичай, авторитет суспільного зв'язку) та певні форми (звичаєве право, закони, «право юристів», судове право)³. Виникнення права в суспільних зв'язках він пов'язував із суб'єктивними правами людини, які існували ще в родовому суспільстві. С.С. Дністрянський дещо повторює погляди представників школи природного права, зокрема Ф. Цейлера, поділяючи його теорію, що розум та досвід являються первісними джерелами права.

Інший, уже радянський правознавець та дослідник теорії права С.Л. Зівс, вважав джерелом права – форму встановлення і вираження правової норми. Джерело права при цьому визначається в самому загальному вигляді, як форма вираження права. Поглиблений аналіз призводить до диференційованого розгляду форми права, а зокрема форми правової норми. Поряд із внутрішньою формою правової норми виділяють зовнішню

¹ Добров О. Правоутворення без законодавця (нариси з теорії джерел права) / О. Добров. – К.: Українська академія наук, 1928. – С. 3.

² Дністрянський С.С. Загальна наука права і політики / С.С. Дністрянський. – Т. 1. – Прага, 1923. – С. 9.

³ Там само. – С. 84.

форму правової норми – «вираження зовні внутрішньо-організованого її змісту». Саме зовнішню форму вираження права – зазвичай називають джерелом права¹.

Так, сучасний історик-правознавець Є.Ф. Шаломєєв у своїй статті «Джерела права України другої половини XVII – XVIII ст.»² вважає джерела права одним із засобів формування національної правової системи, яка використовується і визнається судами. Під джерелом розуміються офіційні документи, які містять норми права, їх називають письмовими джерелами. Джерелом права є також різноманітні явища, інститути та установи, які безпосередньо не беруть участі у процесі формування права, а тільки стимулюють його. І, нарешті, під джерелом права розуміють конкретні форми і процеси, за допомогою яких право набуває реальності. До таких форм і процесів відноситься судова правотворчість, формування традицій і звичаїв. Усі зазначені джерела права називають юридичними джерелами.

У сучасному правознавстві термін «джерело права» має багато значень, а іноді вживається як тотожний до терміну «форми права». Разом з тим, важливо чітко їх розрізняти для правильного використання в правотворчості джерел права, а в правозастосуванні – форм права. Зміст цих понять буде різним залежно від того в якому контексті вони вживаються – чи стосовно права, як цілого, чи стосовно окремої норми, групи норм. Так, ситема права має внутрішню та зовнішню форму, під якими традиційно розуміється, у першому випадку, внутрішня будова права, його структура, поділ на галузі, підгалузі, інститути та норми; а зовнішня форма права – це законодавство, правовий договір, правовий прецедент, правовий звичай. Внутрішньою формою правової норми є її структура, поділ

¹ Зивс С.Л. *Источники права* / С.Л. Зивс. – Москва: издательство Наука, 1981. – С. 8.

² Шаломєєв Є.В. *Джерела права України другої половини XVII–XVIII століть* / Є.В. Шаломєєв // *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць*. – Вип. 161: Правознавство. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 22.

на гіпотезу, диспозицію, санкцію, а зовнішньою – спосіб її зовнішнього виразу, в якому вона набуває офіційності та загальнообов'язковості (нормативно-правовий акт, правовий договір тощо)¹.

Крім цього під формою іноді розуміють засоби встановлення правових правил – нормативний акт, нормативна угода, судовий та адміністративний прецедент, правовий звичай. Для позначення цих явищ використовується також термін «джерело права», причому у двох аспектах: соціальне (матеріальне) та юридичне джерела права. Якщо під джерелом права розуміти те, що породжує право чи правові норми, то для суб'єктів, які встановлюють правові норми, і для суб'єктів, які їх застосовують, джерела права різні. Так, у випадку правотворчості джерелами є юридичний мотив, суспільні відносини, що мають правову природу, типові види правомірної поведінки, конкретні фактичні правовідносини, правові принципи, конституція, міжнародно-правові угоди, загальнолюдські цінності, правова культура та правосвідомість. Класифікуючи їх, можна виділити:

1) соціально-правові джерела, у тому числі об'єктивні та суб'єктивні (матеріальні та ідеальні);

2) юридичні джерела (офіційні та неофіційні)².

Соціально-правові джерела права – це, насамперед, суспільні відносини, які мають правову природу, правосвідомість, правову культуру, правову поведінку та ін., а до юридичних джерел відносяться нормативні настанови, юридична практика, юридична наука тощо.

У ході проведення дослідження нас будуть цікавити саме юридичні джерела права, в більшості у формі нормативних настанов та юридичної практики, так як третя форма – юридична наука у прямому розумінні цього слова на той час не мала достатнього розвитку, а тому не може бути об'єктом

¹ *Теорія держави і права : навч. посіб.* / [Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, та ін.] ; за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. – К.: НАВС, Освіта України, 2017. – С. 135.

² Там само. – С. 155-156.

нашого дослідження.

Із поняття і походження права випливає, що його не можна зводити лише до законодавчих чи підзаконних нормативних актів. Частина відносин у суспільстві регулюється також нормами звичаєвого права, прецедентом чи судовою практикою. Готуючи матеріали історії українського права до друку, М.П. Василенко дійшов висновку, що з'ясувати джерела і суть права можна «тільки виучуючи судову практику і ті норми, що на них поклалися сторони в судових справах»¹. Один із перших радянських дослідників історії кодифікації дореволюційного права в Україні В.Д. Месяц також підкреслював, що для повного розуміння системи українського права необхідно вивчити всі його джерела, зокрема звичаєве право, яке широко застосовувалося при врегулюванні правовідносин і мало великий вплив на писані джерела та їх пристосування до особливостей юридичного побуту України².

У праві України часів Гетьманщини діяла велика кількість джерел, які мали різне походження, не однакову форму і різнилися за змістом та історичним значенням. Їх класифікація може бути проведена на підставі вивчення тогочасного поточного законодавства і нормотворчої діяльності, аналізу змісту пам'ятників права, які були створені внаслідок офіційних і приватних кодифікацій, та аналізу матеріалів судової практики, що збереглися в публікаціях і фондах державних архівів та рукописних відділів наукових і публічних бібліотек.

У загальних рисах чинні джерела права визначалися основними умовами союзу Козацької України з Московською державою, які дістали закріплення в Березневих статтях 1654 р., в яких визначалися взаємовідносини між двома державами, передбачалося, що попередні права, якими керувалося населення Гетьманщини, не повинні порушуватися московським царатом. «То ми, великий государ, підданого

¹ Василенко М.П. Матеріали до історії українського права / М.П. Василенко. – К.: друкарня УАН, 1929. – С. 6.

² Месяц В.Д. История кодификации права в Украине в первой половине XVIII в. – М., 1964. – С. 112.

нашого Б. Хмельницького, гетьмана війська Запорозького і все наше військо Запорозьке пожалували, – сказано в «Жалуваній грамоті царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому на збереження його прав і вольностей від 27 березня 1654 року», – веліли їм (українцям) бути під нашою, царського величества, високою рукою, згідно з давнішими їх правами і привілеями, даними їм від королів польських і великих князів литовських, і тих прав і вольностей нічим нарушати не веліли. Судитися веліли їм у своїх старшинах за давнішими правами їхніми, а наші царського величества бояри і воєводи в їх військові суди втручатися не будуть». За цим державним юридичним актом у Гетьманщині була закріплена система права, що склалася в період національно-визвольної боротьби середини XVII ст. До неї входили норми Статуту Великого Князівства Литовського 1588 р., магдебургського права, нормативних актів гетьманської влади, звичаєвого права, церковного права тощо¹.

Для дослідження джерел права в Україні-Гетьманщині необхідно їх класифікувати за певними критеріями та розглядати кожну групу зокрема. Так відомий дослідник дореволюційного права України А.П. Ткач запропонував таку класифікацію джерел права, а саме:

1. Звичаєве право;
2. Польсько-литовське законодавство;
3. Законодавчі акти автономної влади України;
4. Царське законодавство і судова практика;
5. Нормативні акти церковного права².

Схожої класифікації дотримувався історик Гуржій О.І., який досліджував право Лівобережної України першої половини XVIII ст.³. Дослідник історії права Гетьманщини, Бойко І.Й. джерела права умовно поділив на такі:

1. Система «попередніх» прав;

¹ Українське державотворення: не витребуваний потенціал: словник-довідник / [ред.-упоряд. О.М. Мироненко]. – К.: Либідь, 1997. – С. 225-226.

² Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А.П. Ткач. – К.: Вид-во Київск. ун-ту., 1968. – С. 25.

³ Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право / О.І. Гуржій. – К.: Основи, 1996. – 222 с.

2. Акти української (гетьманської) автономної влади;

3. Російське царське право¹.

Однак у класифікації І.Й. Бойка у терміні «попередніх права», об'єднано звичаєве право, право польсько-литовського походження та норми церковного права (за винятком актів гетьманської влади), зокрема, як було зазначено у Березневих статтях 1654 р., про визнання царським урядом «попередніх прав», а тому класифікація І.Й. Бойка змістовно не відрізняється від класифікації А.П. Ткача та О.І. Гуржія, які більш розширені. На цей час більшість істориків українського права все ж користуються розширеною класифікацією, яка можливо більш зрозуміла та прозоріша.

Серед джерел права першої половини XVIII ст. досить помітне місце належало звичаєвому праву. Воно виникало та формувалося в ході еволюції господарчо-побутових відносин людей і спиралося на загальноприйняті «давні» норми поведінки, вироблені за різноманітних обставин. Показовими у цьому відношенні були неписані «права і звичаї» Війська Запорозького, офіційно не санкціоновані державною владою, але за якими, регулювалося фактично все внутрішнє життя січовиків. Сукупність саме таких правил, обов'язкових для виконання нарівні із законом, і представляло собою звичаєве право. По іншому трактував звичаєве право І.Й. Бойко, а саме як норми поведінки, які діють у суспільстві впродовж тривалого застосування і забезпечуються захистом держави. Дещо інший погляд існує серед науковців теоретиків права, зокрема звичаєве право – це сукупність правил поведінки, що склалися стихійно протягом тривалого часу і стали звичкою людей, визнаються і охороняються державою. На наш погляд найбільш вдалим є визначення теоретиків права.

Суттєве значення мали норми звичаєвого права в контексті союзу Гетьманщини з Московською державою, коли царський уряд офіційно визнав чинність «попередніх прав». Збереження цих прав, у тому числі й звичаєвого, розглядалося як важлива гарантія правової автономії Гетьманщини у складі Московської

держави¹. Про чинність і значення звичаїв у Гетьманщині засвідчує також той факт, що навіть тоді, коли вже відповідно виробилася певна практика застосування писаного права і порушувалося питання систематизації права, від звичаєвого права ще остаточно не відмовилися. На думку відомого дослідника кодифікації права України XVII–XIX ст. А. Ткача, норми звичаєвого права діяли впродовж усього XVII ст. і першої половини XIX ст. Крім становища, структури і діяльності автономних військово-адміністративних та судових установ Гетьманщини, норми звичаєвого права регулювали також частково земельні відносини, переважно серед селянства і козацтва, окремі питання особистих і майнових відносин у сім'ї, дрібні кримінальні й цивільні справи та судовий процес у сільських (копних і домініальних) та козацьких судах². Характерним у цьому відношенні була діяльність громад і копних судів.

Громада, як орган самоврядування в Україні, сягає своїм корінням у сиву давнину. Як і держава, громада має свою територію, населення і автономну владу. Громада базується на спільних соціально-економічних інтересах жителів села, а тому виникає та існує досить часто незалежно від держави. Компетенція сільської громади дає можливість їй на свій розсуд вирішувати проблеми внутрішнього і фінансового управління, здійснювати юрисдикцію стосовно своїх жителів, приймати постанови, що є обов'язковими для членів громади, тобто брати участь у матеріальному законодавстві. Керуючись власною правосвідомістю, громада створювала багато норм, які з часом трансформувалися у норми звичаєвого права³.

Якщо в Російській імперії сільські громади мали компетенцію делеговану царем, то в Україні – відносно автономну. Сільські

¹ Українське державотворення : не витребуваний потенціал : словник-довідник / [ред.-упоряд. О.М. Мироненко]. – К.: Либідь, 1997. – С. 211.

² Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А.П. Ткач. – К.: Вид-во Київск. ун-ту., 1968. – С. 33.

³ Черкаський І.Ю. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII вв. / М.П. Василенко // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 4. – К.: друкарня УАН, 1928. – С. 18.

¹ Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право / О.І. Гуржій. – К.: Основи, 1996. – С. 31-37.

громади України, займаючись правотворчою діяльністю, створювали фактично найбільшу кількість норм українського звичаєвого права.

Окрім громади в Україні існувала ще й «копа» або «купа» – це обцинна організація, що трималася на спеціальних морально-етичних засадах населення, а юридичною формою цієї спільності була кругова порука і відповідальність. Пов'язані круговою порукою усі члени «купи» повинні були захищати територіальну безпеку, попереджати делікти, карати за скоєні правопорушення, які порушували громадський спокій. «Купа» («копа») спочатку виникла і функціонувала як орган самоврядування і тільки пізніше вона стала судовим органом у дрібних справах. Копи скликалися для вирішення спорів чи претензій між сусідами (копа сільського кутка) між членами усієї громади (копа громади) та жителями окремих громад (копа регіону). На таких копах проводилося досудове слідство і відбувалося правосуддя¹.

Діяльність копних судів в Україні породжувала копне право, яке було складовою частиною звичаєвого права.

У період Гетьманщини в Україні існувало також так зване церковне звичаєве право. Під ним розуміли сукупність правил поведінки, які не набули законодавчого затвердження, але яких, обов'язково дотримувалися у житті люди, побоюючись «кари і гніву Господнього». У православній церкві традиції, що підтримувалися повсюдно, також не мали «офіційних» письмових підстав. Фактично переказ чи звичай ставали законом при вирішенні таких церковно-практичних питань, як загальноприйнятна тодішня поведінка в церкві при богослужінні, займанщина (довільна заїмка земель), застосоване монастирем «звикле послушенство» підданих духовним феодалам, повага до влади («вся влада від Бога») тощо. Ці норми протягом тривалого часу підтримували лише традиції, що мали важливе значення в церковно-юридичній практиці. На жаль, як зазначає О.І. Гуржій, науці невідоме

¹ Черкаський І.Ю. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII вв. / М.П. Василенко // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 4. – К.: друкарня УАН, 1928. – С. 84.

докладне зібрання українських церковних звичаїв у нашій духовній літературі.

У першій половині XVIII ст. у зв'язку з еволюцією суспільних відносин в українських землях відбувся процес зменшення значимості звичаєвого права, витіснення його норм писаними законами, зокрема російського права. Так, у козацькій Україні поступово зникає форма виборності «за звичаєм» на вищі та середні військово-адміністративні посади в полках на загальних радах (ранги стали переходити в «спадщину» від батька до сина або призначалися гетьманом чи російським царем). Наприклад, Петро I призначив з «великоросіян» полковниками Ніжинського полку П. Толстого, Київського – А. Танського, Новгород-сіверським сотником – Ф. Лисовського. Тому дещо «архаїчною» виглядала скарга «всех полчан полтавських» на полкових суддю А. Кованку і писаря Б. Залеського про обрання ними в 1727 р. на «чин» полковника «без общего совету» В.В. Кочубея. При цьому перші згадували давні традиції¹. Усе частіше з посиланням на положення Литовського статуту порушувалися права селян, міщан, родових козаків і цілих громад на володіння землею чи «вільними» степами, лісами, озерами. Міщани м. Глинська сповістили 16 квітня 1752 року урядників Лубенської канцелярії про те, що з «давніх часів» їм належав острів Мирський, де вони мали можливість випасати громадську худобу, але його захопив місцевий старшина Й. Зарудний і заборонив випаси².

Національно-визвольна боротьба середини XVII ст. формально не скасувала попередні писані нормативні акти права: Литовський статут 1588 р., «Саксонське зерцало», «Порядок», так звані кормчі (церковні) книги, окремі князівські

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Фонд 51, опис 3, справа 122, аркуш 1–4 (надалі ЦДІАУ в м. Києві надалі Ф. 51, оп. 3, стр. 122, арк. 1–4). Донесення в Генеральну військову канцелярію з приводу неправомірного призначення на полкові посади.

² ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 64, оп. 1, стр. 169, арк. 2. Справа про захоплення громадського пасовиська під м. Глинськом військовим товаришем Й. Зарудним.

та королівські привілеї і грамоти, постанови сейму, конституції тощо. Деякий час після війни вони фактично не діяли, тому що на них майже не посилялися. Але із середини XVII до кінця XVIII ст. (і навіть пізніше) в судових процесах на них все частіше стали посилятися при вирішенні багатьох життєво важливих питань або ж безпосередньо брали до уваги їх положення. Поступово вони визначалися як обов'язкові і в більшості офіційних документів. Законність таких джерел права підтверджували універсал гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 року у зв'язку з необхідністю здійснити переклад різних «книг правних» на «русское наречіє», «Решительные пункты» (п. 20) від 22 серпня 1728 року, інструкція гетьмана Д. Апостола судам від 13 липня 1730 року¹.

Із сеймових постанов і конституцій були залишені в силі лише ті, які стосувалися панівного становища землевласників. Князівські й королівські привілеї і грамоти здебільшого підтверджували вже чинні відносини та звичаї і стосувалися окремих питань. Їх, як правило, одержували міста й цілі соціальні групи населення, зокрема, на право керуватися руським, тобто місцевим звичаєвим і магдебурзьким правом. Але найбільш визначним з цих джерел, без сумніву, був Статут Великого князівства Литовського, а саме його редакція 1588 р., як найбільш досконалий з правничого боку і технічно відпрацьований. Проте варто сказати про спадкоємність усіх трьох редакцій (попередні – 1529 і 1566 рр.) у законодавстві України-Гетьманщини. Литовські статuti виникли як правові акти багатонаціональної держави, у них широко використано звичаєве право всіх народів, які жили на її території, норми давньоруського, римського, німецького, польського, попереднього чинного законодавства Великого Князівства Литовського.

У першому Статуті Великого Князівства Литовського (згодом він дістав назву «Старого»), прийнятому на Сеймі 29 вересня

¹ Шаломеев Є.В. *Джерела права України другої половини XVII–XVIII століть* / Є.В. Шаломеев // *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць*. – Вип. 161: Правознавство. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 24.

1529 року, набули юридичного закріплення основи суспільного і державного ладу, що склалися на той час у Великому Князівстві Литовському та в тих українських землях (Волинь, Галичина, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Чернігівщина), які входили до складу князівства. Статут Великого Князівства Литовського 1529 р. мав 13 розділів і 264 артикули й містив норми державного, адміністративного, цивільного, сімейного, кримінального, а також інших галузей права. Перший Статут Великого Князівства Литовського не був надрукований, а переписувався для практичного застосування.

Починаючи з 1544 р., шляхта на кожному сеймі наполегливо вимагала внести доповнення до Статуту. Другий Статут був затверджений Сеймом 1554 р., і тільки в 1566 р. набув чинності. Він закріплював соціально-економічні та політичні зміни, що відбулися у Великому Князівстві Литовському з 1530 до 1537 р., визначав правове становище великого князя, захищав привілеї великих феодалів, фіксував права і вольності шляхти. Статут 1566 р. складався з 14 розділів і 367 артикулів, а також містив норми, що належали до різних галузей права. Він відомий у науці як Волинський Статут¹.

Третій Статут Великого Князівства Литовського був затверджений Сигізмундом III у 1588 р. і набув законної чинності у 1589 р.². Третій, найдосконаліший Статут Великого князівства Литовського детально регламентував порядок судочинства, проголошував єдність права для всіх громадян, хоч вона і не була рівною для всіх, декларував обмеження влади монарха законом, відмежування судової влади від адміністрації, пріоритет писаного права тощо. Статут 1588 р. видано мовою, яку сьогодні переважно називають старобілоруською, іноді староруською або староукраїнською. Третій Статут Великого Князівства Литовського 1588 р. залишався найавторитетнішим джерелом чинного права Гетьманщини після її союзу з Московською державою 1654 р. У ньому припинили чинність

¹ Василяунскенс А. *Другий Литовський Статут* / А. Василяунскес // *Старожитності*. – 1991. – Ч. 4. – С. 167.

² Українське державотворення: не витребуваний потенціал: словник-довідник / [ред.–упоряд. О.М. Мироненко]. – К.: Либідь, 1997. – С. 269–272.

тільки ті розділи та артикули, які визначали порядок створення і діяльності шляхетських станових судів. Відомий історик права В.Д. Месяц на підставі вивчення та аналізу архівних матеріалів першої половини XVIII ст. стверджував, що українська адміністрація, скаржники і навіть Сенат вважали Статуту Великого Князівства Литовського «малоросійським правом»¹. Роль третього Статуту Великого Князівства Литовського як джерела чинного права Гетьманщини не викликала сумніву в дослідників історії українського права. Дискутувалося лише питання щодо його редакції та місця серед інших чинних джерел. Серед доказів, висловлених в історико-правовій літературі, заслуговує на увагу погляд А.П. Ткача, який ґрунтовно проаналізував судову практику 1650–1750 рр. і текст Статуту Великого Князівства Литовського видання 1811 р. Він вважав, що найбільш поширеною у Гетьманщині була редакція 1614 р. польською мовою або її переклади російською мовою, зроблені у XVIII ст.² Статут Великого Князівства Литовського російською мовою видання 1811 р. був чинним у Лівобережних та Правобережних губерніях Гетьманщини до 1840–1842 рр., коли на них поширювалося російське законодавство.

У межах Гетьманщини спостерігалася певна специфіка застосування Третього Литовського Статуту. Особливо помітно це стало у XVIII ст., коли в краї більш-менш нормалізувалося мирне життя. Причому мова в цьому випадку не йде про якісь симпатії старшинської адміністрації щодо законодавства Речі Посполитої. Нова генерація українських «панів» прямо пов'язувала цей звід нормативних актів з власним «попереднім» правом, зокрема із «Руською Правдою». Крім того, гетьманському правлінню; місцевій шляхті імпонувало те, що Статут не так давно був гарантією станових прав литовських і навіть православних можновладців у політичних зазіханнях польських магнатів, а також деякою мірою захищав автономістичні інтереси панівних класів

¹ Месяц В.Д. История кодификации права в Украине в первой половине XVIII в. – М., 1964. – С. 151–152.

² Ткач А.П. История кодификации дореволюционного права Украины / А.П. Ткач. – К.: Вид-во Київск. ун-ту., 1968. – С. 38.

різних народів у складі Великого Князівства Литовського і пізніше Речі Посполитої. Разом з тим на Лівобережжі великі землевласники, державці середньої руки в селах і містечках, економічно сильні й незалежні козаки та ін. прагнули до максимального використання в суді Литовського Статуту, а міські торгові люди, лихварі, власники домів і великих угідь – до одночасного застосування, в залежності від ситуації, і Статуту, і магдебурзького права¹. Зрозуміло, що селянство у своїй більшості, «низи» міст і містечок, козацькі «товариства», громади та ін. залишалися прихильниками звичаєвого права. Саме такі чинники безпосередньо впливали на формування регіональної правової культури.

На які ж конкретно положення Литовського Статуту найчастіше посилалися при розгляді справ юристи Лівобережжя? Про найбільш важливі з них можемо судити із тогочасних «Виписок», «Екстрактів», «Правил» спеціально підготовлених для судових процесів. Так, «Правилами судопроизводства» (різноманітними нотатками з литовсько-польського та російського права) 1722 р. передбачалося, щоб «противная сторона» в суді давала свідчення під присягою, маючи при цьому трьох свідків. Відповідно до норм Статуту притягалися до відповідальності особи, які здійснили «наїзди» на чужі маєтки та «дома шляхетскіи», побої і пограбування, поранили когось тощо². Однак одним з найбільш принципових розділів, що дедалі більш набрав реальної сили у зв'язку з посиленням соціального визиску сільської бідноти, міських низів і рядового козацтва, був, безперечно, розділ про відібрання державного майна і ґрунтів у тих його селян, які переходили до іншого землевласника. Це явище стає вже досить типовим у першій половині XVIII ст.

Значне місце серед чинних джерел права посідали

¹ Чехович В.А. Роль III Литовського Статута в политической борьбе вокруг проблем кодификации дореволюционного права Украины / В.А. Чехович, И.Б. Усенко // Третий Литовский Статут 1588 года: Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 400-летию Третьего Статута. – Вильнюс, 1989. С. 99 – 100.

² ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 59, оп. 1, спр. 52, арк. 1–4. Правила судочинства.

збірники магдебурзького права, під якими розуміють усі нормативні акти, що надходили з Німеччини, а не лише ті, які стосувалися самоврядування міст¹. Магдебурзьке право у Гетьманщині діяло як основа самоврядування міст. Міста за магдебурзьким правом поділялися на магістрацькі з більш розвинутою системою управління і на ратушні, де порядок самоврядування був дещо змінений. У Гетьманщині відомо декілька збірників магдебурзького права. Найдавніший з них – «Зерцало саксонів» М. Яскера (латинською мовою), опублікований 1536 р. у Кракові. У XVII ст. поширеними стали збірники «Порядок справ цивільних магдебурзьких» (скорочено «Порядок»), укладений 1559 р. заступником війта вищого суду німецького права на краківському замку В. Гроїцьким (польською мовою), «Право цивільне хелмінське» 1584 р. (німецькою мовою) та «Артикули права магдебурзького», укладені латинською мовою війтом краківського замку Я. Кірштейном у 1557 р.². В історико-правовій літературі існували різні думки стосовно значення магдебурзького права у Гетьманщині. Зокрема, В. Антонович вважав, що магдебурзьке право залишалося в українських містах «мертвою буквою». З цією думкою не погоджувався О. Кістяківський, зазначаючи, що магдебурзьке право було не номінальним, а чинним правом, а також, за його словами, названі книги (тобто пам'ятки магдебурзького права) були ручними книгами у судах південної Московської держави литовсько-польського періоду³. А.Й. Пашук заперечував цю тезу. Правда, інколи всупереч своїм власним переконанням, він стверджував, що «міщанська верхівка намагалася зробити магдебурзьке право всебічно чинним правом і домогтися

¹ Українське державотворення: не витребуваний потенціал: словник-довідник / [ред.-упоряд. О. М. Мироненко]. – К.: Либідь, 1997. – С. 159.

² Юшков С.В. История государства и права СССР / С.В. Юшков. – М., 1947. – Изд. 2-е. – С. 437–438.

³ Кистяковский А.Ф. «Права по которым судится малороссийский народ» / А.Ф. Кистяковский. – К., 1879. – С. 82 – 87.

повного його застосування в судах»¹. Подібну суперечливість знаходимо і в праці Н. Мірзи-Авак'янц з історії суду в Лівобережжі другої половини XVII ст. У ній автор дійшла такого висновку: Литовському Статутові, а тим паче німецькому праву, «що виросло в обставинах життя привілейованого міста, не могло бути ґрунту й місця на Україні Гетьманській». А далі наголошується: унаслідок безпорадного становища суддів, що не могли функціонувати, керуючись лише звичаєвим правом, Литовський Статут і збірки німецького права ввійшли в судову практику й набули в ній великого значення, ставши джерелом права... Автім... карні норми Литовського Статуту та німецького права не стали в наших судах нормами обов'язковими: кодекси залишилися лише довідниками (?)... від норм їх постійно відступали... В. Месяц відзначав дуже вузьке функціонування в Україні магдебурзького права².

Однак, документальні матеріали другої половини XVII – першої половини XVIII ст. переконливо свідчать про часте посилення в українському судочинстві на положення магдебурзького права і врахування (коли й непряме застосування) їх при винесенні вироків. Аналізуючи гетьманські універсали, «монарші» грамоти, П. Федоренко прийшов до висновку, що головними «носіями магдебурзького (міського) права» продовжували залишатися міста³. Мало того, з поширенням в Україні російського законодавства, судді нерідко вдавалися до порівняльної характеристики права Німеччини й Росії і, траплялося, приймали рішення про покарання злочинця на підставі їх поєднання. Так, у серпні 1767 р. сталося пограбування майна і вбивство

¹ Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. / А.Й. Пашук. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – С. 76 – 77.

² Месяц В.Д. История кодификации права в Украине в первой половине XVIII в. – М., 1964. – С. 183.

³ Федоренко П. Грабіж у побуті і праві Гетьманщини / П. Федоренко // Студії з історії України Науково-дослідної кафедри історії України в Києві. – Т. 3. – К., 1930. – С. 40-41.

«польських купців» – «дубенських жидів» мешканцем Києва Є. Лавріновичем і збіглим російським солдатом І. Колосивим. Під час слідства обидва зізналися у злочині і Київський магістрат прийняв справу до розгляду. При цьому судді виходили з постанов сенату від 30 жовтня 1754 року і 17 жовтня 1760 року (які передбачали покарання у вигляді побиття батою, вибивання ніздрів, клеймування щік і лоба, заслання до Сибіру), іменного указу від 14 липня 1765 року (про повернення майна «скривдженим» і покарання тих, хто переховував крадіїв, розбійників і т.д.) та «магдебурських» прав. Дослівно наводився уривок з частини 4-ої «Книги Порядку», де між іншим вказувалося: коли хтось вбивав людину чи кількох, у того слід відбирати все майно, а його особисто на міській площі має бути тащан, а потім калесован». Причому судді врешті-решт схилилися до прийняття рішення, наскільки це зрозуміло з документу, не на підставі російських законів, а магдебурзького права – вирок передбачав смертну кару злочинцям¹.

Тодішня судова практика в Україні зверталася не до оригінальних німецьких збірок права, а здебільшого до їх переробок у перекладах польською чи латинською мовою. У зв'язку з цим траплялися випадки, коли українські судді чи члени кодифікаційних комісій не завжди могли зрозуміти зміст деяких положень нормативних актів².

У першій половині XVIII ст. з метою полегшення роботи юристів-практиків, додатково створюються «Краткий показчик магдебурзького права по книзі «Порядок» і твір під своєрідною назвою «Кратко выписано з прав малороссийских, книги «Порядка», с артикулов права магдебурского, права цесарського с означением, каное в тех. Правах за вини положено наказание и казни и на каких именно значит страницах»³.

¹ ЦДІАУ в м. Києві - Ф. 59, оп. 1, спр. 6317, арк. 22. Справа про побиття батою і заслання до Сибіру жителя м. Києва К. Лавріновича за вбивство і пограбування двох польських купців.

² Теличенко И.В. Очерк кодификации Малороссийского права до введения Свода Законов / И.В. Теличенко // Киевская старина. – Т. 23. – 1888. – С. 414–454. С. 67–77.

³ Василенко М.П. Матеріали до історії українського права / М.П. Василенко. – К.: друкарня УАН, 1929. – С. 197 – 242.

Проте наявність такого роду джерел і законодавче санкціонування магдебурзького права, не свідчили про їх застосування на місцях, і в першу чергу містах, у повному обсязі. Цьому нерідко чинили чималий відвертий опір цілі соціальні групи населення, особливо привілейоване козацтво та духовенство. Так, магдуберзьке право Києву неодноразово підтверджувалося жалуваними грамотами великих литовських князів, польських королів, російських царів і універсалами українських гетьманів.

Використання магдебурзького права у Гетьманщині припинилось після поширення на неї «Установлення про губернії» 1775 р. і створення загальноросійської судової системи. Указом 1831 р. Микола I скасував магдебурзьке право у містах Гетьманщини, крім Києва, де воно було чинним до 1835 р.

Після військово-політичного союзу Української козацької держави з Московською державою одним з нових джерел чинного права стали Договірні статті, підписані Гетьманами України та козацькою старшиною, з одного боку, і російським царем та його представниками – з іншого. Вони визначали не тільки правове становище України у складі Московської держави, а потім Російської імперії, але фіксували найважливіші проблеми внутрішнього життя України. Статті, незважаючи на зміну змісту при обранні кожного нового гетьмана, завжди залишалися найвищими юридичними актами, що регламентували корінні підвалини життя і загальне становище України. Не випадково всі кодифікатори, як зазначає А. П. Ткач, використовували договірні статті при систематизації чинних норм і укладанні нових збірників права¹.

Так, Березневі статті 1654 р., які закріпили існування того правового устрою, що склався в Україні під час визвольної війни. Хоча, юридична сила «попередніх прав і звичаїв» підтверджувалася пізніше в інших договірних статтях Переяславських 1659 р., Глухівських 1663 р. Московських 1669 р., Конотопських 1674 р., Коломацьких 1687 р.,

¹ Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А.П. Ткач. – К.: Вид-во Київск. ун-ту., 1968. – С. 43.

Решетилівських 1709 р., і нарешті «Рішительних» пунктах 1728 р., але крок за кроком обмежувалися автономні права України Російською імперією.

Однак кожні наступні з вище перелічених статей все більше обмежували автономні права і вольності України – Гетьманщини, та сприяли подальшому поширенню російського законодавства на її території, посилення царської влади.

Найбільш поширеними серед джерел права місцевого походження були нормативні акти місцевої військово-адміністративної влади і насамперед нормативні акти гетьманської влади та Генеральної військової канцелярії. Акти гетьманської влади видавалися у формі універсалів, ордерів, листів, інструкцій, декретів і грамот. Генеральна військова канцелярія видавала акти у формі універсалів та указів. Рішення військової ради і ради генеральної старшини практично мало вносили змін у чинні джерела права Гетьманщини. До того ж у XVIII ст. вони вже збиралися дуже рідко, як зазначає А.П. Ткач, – лише для виборів гетьмана та інших чиновників або ж для розв'язання питань, у яких була потреба такого затвердження царською владою¹.

Дослідження московського, а з 1721 р. російського загальноімперського законодавства першої половини XVIII ст. засвідчує, що в Гетьманщині були поширені джерела російського права: грамоти, укази, маніфести, регламенти, положення, зводи, накази тощо. Вже тільки поверховий огляд джерел дає підставу вважати, що їх було кілька сотень. Велике значення мав указ від 5 листопада 1723 року «Про форму суду», який поширився в Гетьманщині 1730 р., а також указ від 13 травня 1754 року – «Про втікачів». Широко застосовувалися укази від 12 жовтня 1760 року – «Про зміну смертної кари вічною каторгою», від 10 лютого 1763 року – «Про перехід посполитих з місця на місце за письмовим дозволом», від 20 грудня 1763 року – «Про необхідність застосування «Воинского устава» у козацьких військових справах», від 3 квітня 1773 року –

¹ Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А.П. Ткач. – К. : Вид-во Київск. ун-ту., 1968. – С. 46.

«Про застосування судами кар за шахрайство і злочинство», від 3 квітня 1781 року – «Про злочинство»¹ та ін. Упродовж першої половини XVIII ст. вплив російського законодавства на правові норми Гетьманщини значно посилювався, а в окремих випадках російські нормативно-правові акти повністю витісняли (змінювали) попередні юридичні акти, що діяли на її території.

До «попередніх прав», які визнавалися джерелами права Гетьманщини, належали норми церковного права. Джерела церковного права України другої половини XVII – першої половини XVIII ст. в радянській історико-правовій літературі висвітлені недостатньо, в них збережені ідеологічні напруги. Проблема церковного права є однією з найскладніших і недостатньо вивчених проблем правознавства. Дослідник пам'яток процесуального права А. Пашук писав, що джерелом права християнської (пізніше православної) церкви були так звані Кормчі книги, номоканони та церковні устами князів Володимира і Ярослава, якими закріплювалося панівне становище церкви та духовенства². Проте цей перелік не повний, тому що на джерелах церковного права позначилися загальні принципи і тенденції розвитку права в Україні, тому і церковні суди не обмежувалися в своїй діяльності лише згаданими пам'ятками. Якщо ж при цьому згадати про істотні зміни в становищі церкви у XVIII ст., то необхідність значно розширити пошуки джерел права, якими керувалися церковні суди, стане тим більш очевидною. А.П. Ткач вивчаючи історію кодифікації дореволюційного права України, вважав, що джерела церковного права розрізняються за походженням, формою, змістом і призначенням, тому їх нелегко класифікувати. Він поділяв їх на дві групи.

I. Правові акти, норми яких регулювали загальне становище церкви в суспільстві і державі:

- 1) духовний регламент;
- 2) монастирський регламент;

¹ Пам'ятники руського права / [под. ред. професора К.А. Софроненко]. – Вип. 3. – М., 1995. – С. 632-634.

² Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. / А.Й. Пашук. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – С. 70.

- 3) статут про чиновництво церковне;
- 4) укази імператорської влади;
- 5) постанови урядового Синоду;
- 6) постанови російського патріарха;
- 7) постанови східних імператорів, записані в церковних книгах.

II. Правові акти, нормами яких закріплювали догми християнської віри:

- 1) номоканони;
- 2) правила, прийняті Вселенськими соборами;
- 3) правила, прийняті соборами російської церкви;
- 4) правила святих апостолів;
- 5) нова заповідь Юстиніана;
- 6) книги Святого Письма, Кормчі книги.

Погляди А.П. Ткача переконливіші, оскільки його класифікація, з одного боку, враховує зміст і призначення окремих джерел, а з іншого – відповідає походженню цих джерел права.

Джерела церковного права не зазнали суттєвих змін. Царський уряд, зважаючи на ту величезну роль, яку відігравала українська православна церква у суспільно-політичному житті, надалі забезпечив їй особливі права й дозволив користуватися старими правовими джерелами. Навіть після підпорядкування київського митрополита московському патріарху (1786 р.) царський уряд зберіг місцеві церковні суди. Грамотою від 15 грудня 1686 року московському патріарху заборонялося втручатися в діяльність українських церковних судів і приймати скарги на їх рішення. Тільки у XVIII ст., у зв'язку зі зміною загального становища церкви в державі і посиленням втручання самодержавства в діяльність судів української православної церкви ситуація дещо погіршилася. Так, у зв'язку з тим, що церкві заборонялося набувати земельні володіння, справи про право власності на придбані всупереч закону маєтки підлягали розгляду місцевих світських судів. Деякий час духовенство України не хотіло миритися з цим обмеженням своїх прав, посилаючись на сеймові постанови,

конституції, Литовський статут та інші нормативні акти. Але успіху цей опір не мав. Імператорським указом Синоду від 10 квітня 1786 року усім суперечкам в цьому питанні було покладено край: перше місце серед основних джерел права української православної церкви зайняв російський «Духовний регламент». Мотивувалося це необхідністю «ввести надлежащее единообразие..., освобождая духовных властей и чинов несвойственных им управления деревнями забот хозяйственных в судах по тяжбам и ссорам»...¹. «Духовний регламент» зайняв провідне місце серед інших джерел церковного права.

Значний суспільний інтерес становить визначна пам'ятка державно-правової думки України XVIII ст. «Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорозького» П. Орлика. Соратник І. Мазепи гетьман у вигнанні П. Орлик у м. Бендерах (Молдавія) підписав зі старшиною акт «акти і конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленого присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах...»², а попередні ж гетьмани підписували статті з російським царем. У преамбулі Конституції П. Орлика 1710 р. йдеться про «деспотичне московське правління», про утиски, обмеження і навіть спроби скасувати права і вольності українців, обумовлені попередніми домовленостями. Конституція П. Орлика не лише проголошувала незалежну Українську

¹ Эустракт из указов, инструкций и учереждений с разделением по материалам на 19 частей / Собрано в Правительственном Сенате по малороссийской экспедиции 1786 г. // [Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые по ред. Н.П. Васеленка]. – Вып. 2. – Чернигов: Земский сборник Черниговской губернии, 1902. – С. 250.

² Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / [упоряд.: А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук]. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 184 – 210.

державу республікою, а й закладала підвалини поділу влади, юридично закріплювала систему виборів посадових осіб. Конституція складалася зі вступу й 16 статей. Вона передбачала встановлення державного суверенітету й визначення державних кордонів, забезпечення прав людини, створення формально правового суспільства на засадах єдності і взаємодії трьох гілок влади – законодавчої (виборна Генеральна рада, що мала збиратися тричі на рік – Різдво, Великдень і Покрову), виконавчої (гетьман, дії якого обмежувалися законом, що виключало монархічну форму правління) і судової, підзвітної і контрольованої. Конституція закріплювала ще невідомі тогочасній Європі засади демократичного суспільства¹.

З правових позицій Конституцію П. Орлика 1710 р. можна розцінити як договір-зобов'язання гетьмана перед козацькою старшиною у разі обрання на найвищу посаду. Бендерські статті відрізняються від більш ранніх, але чинних конституційних актів Березневих статей 1654 р., Переяславських статей 1659 р., Московських 1669 р., Конотопських 1674 р., Коломацьких 1687 р., Решетилівських 1709 р., тим, що в них здійснюється спроба не лише визначити права і обов'язки гетьмана і старшини на майбутнє, а й узагальнити суспільно-політичний устрій козащини, який склався на ґрунті соборності, звичаєвого права і військової демократії, тобто «Народної конституції» русів протягом майже півтора столітнього існування Січі та Віська Запорозького². Автори Бендерських конституцій не робили якихось концептуальних відкриттів, не створювали нових державних моделей, не проголошували невідомих до них управлінських принципів, а досить творчо підійшли до досвіду своїх пращурів. Але незважаючи на це, Бендерські статті увійшли до історії вітчизняної конституційної думки як теоретичні варіанти розвитку національної державності.

¹ Прус В.З. Система «попередніх прав», як джерела права Лівобережної України першої половини XVIII ст. / В.З. Прус // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 5. – С. 273.

² Мироненко О. Вітчизняний конституціоналізм від І. Мазепи до К. Розумовського. / О. Мироненко // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 1. – С. 87.

Система права Козацької України, що базувалася на численних джерелах, з одного боку, обумовлювала відносну автономію її правового укладу, а з другого, – містила у собі багато внутрішніх протиріч, а, отже, прогалин у регулюванні суспільних відносин. Зрештою, така строката система джерел права, яка створювала певні труднощі у застосуванні правових норм і призводила до зловживань в українських судах, викликала необхідність систематизації чинного права. Різноманітність джерел правової системи також не завжди відповідала тим феодално-кріпосницьким відносинам, які дедалі більше утверджувалися в Україні. Прагнучи їх юридично оформити, українські феодали висунули ідею укладення кодексу, який був би затверджений царським урядом. У свою чергу, російський царат також розраховував на те, що кодифікація українського права, як стверджує І. Терлюк сприятиме зближенню українських і загальноросійських правових норм¹.

Впродовж першої половини XVIII ст. було здійснено кілька спроб ситематизації права Лівобережної України. Нею займалися спеціально створені для цього комісії, а також ряд приватних кодифікаторів. Найвідомішою з кодифікацій українського права першої половини XVIII ст. були «Права, по которым судится малороссийский народ» 1743 р.

Таким чином, зміст джерел права, що використовувалися в Україні в досліджуваній період, та їхнє значення в житті українського народу свідчать про високий рівень розвитку на той час системи права України, що відповідав тогочасним європейським правовим традиціям.

¹ Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII ст. [навчальний посібник з історії держави і права України / І.Я. Терлюк]. – Львів, 2003. – С. 88.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть українського вченого-правника з іменем якого пов'язують початок фахового юридичного дослідження правової системи Української гетьманської держави?
2. З функціонуванням якої інституції пов'язують новий етап досліджень українських пам'яток прав на початку ХХ ст.?
3. Назвіть етапи досліджень права Української гетьманської держави, які виділяє сучасна історико-правова громадськість?
4. Які рукописні матеріали стали першоджерелами для досліджень джерел права Української гетьманської держави.
5. Який міжнародний договір санкціонував розподіл українських земель у другій половині ХVІІ ст. між Московією та Річчю Посполитою?
6. Які критерії використовували українські вчені-правники ХХ ст. при класифікації джерел права Української гетьманської держави?
7. Мешканці якої адміністративно-територіальної одиниці Української гетьманської держави створювали найбільше норм українського звичаєвого права?
8. Назвіть джерела права Української гетьманської держави, які сучасна історико-правова наука відносить до «попередніх прав»?
9. Чому договірні статті укладені гетьманами Війська Запорозького з московським царатом у сучасних підручниках з Історії держави та права України називають конституційними актами?
10. Які джерела церковного права регулювали правове становище української церкви в суспільстві та державі?
11. Як з теоретико-правових позицій можна розцінити Конституцію П. Орлика 1710 р.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВІ АКТИ АВТОНОМНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО)

2.1. Правові акти гетьманської влади

Подальша примусова інкорпорація Української козацької держави до складу Московії на правах автономії, призвела до створення нового різновиду органів влади – автономної (місцевої) військово-адміністративної влади. Однак, це була лише заміна назви колись самодостатніх та політично-структурованих тогочасних органів центральної влади Козацької України періоду національно-визвольної боротьби середини ХVІІ ст. Як і раніше ними залишалися загальновійськова рада, гетьман та Генеральна військова канцелярія. Незмінними залишалися й ознаки Української козацької держави («Війська Запорізького»): територія, на яку поширювалася влада гетьмана, адміністративно-територіальний поділ на полки, сотні, курені; публічна влада, тобто офіційне керівництво суспільством, що здійснювалося спеціальними органами від його імені, власна система права; збройні сили, податкова система, державні символи, суверенітет, мова, інші культурні цінності¹.

На чолі Української козацької держави у першій половині ХVІІІ ст. фактично стояв гетьман. Найвищий орган влади – загальновійськова рада скликалася рідше, а згодом вона й зовсім зникає, а формально її ознаки виконує рада генеральної старшини. Одна з причин цього явища – складність її скликання, тим більше, що порядок скликання, склад її учасників так і не був визначений і врегульований правом. Важливі військово-адміністративні питання гетьман вирішував

¹ Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини: навч. посіб / І.Й. Бойко. – Львів, 2000. – С. 18-26.

самовладно, або з участю і допомогою ради генеральної старшини, або старшинської ради, або Генеральної військової канцелярії. Що стосується правотворчої діяльності гетьмана, то з цього приводу досить влучно писав М.Є. Слабченко у своїй праці «Центральные учреждения Украины XVII – XVIII вв.», зокрема: «Права гетьмановъ в области законодательства нельзя назвать особенно обширными. Тутъ гетману пренадлежало право выборовъ, созывъ радъ и должностные выборы въ полкахъ и городахъ. Съ правомъ созыва народныхъ и старшинскихъ собраний была связана въ значительной степени инициатива законовъ, въ первую голову договорныхъ статей. Санкция законовъ принадлежала гетману, въ действительности же часто находилось в руках рады и общеимперскаго правительства... Когда значение радъ пало, въ области внутреннего законодательства инициативу гетманы делили уже съ старшиною, во многихъ случаяхъ только им пренадлежала санкция... Права гетьманов в области законодательства осуществлялись въ универсалахъ»¹. Найбільш поширеними правовими актами гетьманів першої половини XVIII ст. були універсали, ордери, інструкції, листи та грамоти.

Вищим військово-адміністративним козацько-старшинським органом, за посередництвом якого гетьман здійснював військову і адміністративну владу, була Генеральна військова канцелярія. Створена в роки визвольної боротьби українського народу на основі давніх традицій, що збереглися з часів Русі, а також на досвіді Запорозької Січі, польсько-шляхетського та литовського правління, Генеральна військова канцелярія діяла до ліквідації гетьманства (листопад 1764 р.)².

Як зазначав відомий історик І. Джиджора, «вже за перших гетьманів, починаючи від Б. Хмельницького, се була наліпше організована інституція, бо в ній як в гетьманській канцелярії

¹ Ткач А.П. *Історія кодифікації дореволюційного права України* / А.П. Ткач. – К.: Вид-во Київск. ун-ту., 1968. – С. 46.

² *Історія українського козацтва : Нариси. У 2 т. / [редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – Т. 2. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 546.*

концентрувалася уся управа, і вона мусила відповідати всім вимогам, які до неї ставило формування нового устрою гетьманщини»¹.

Генеральна військова канцелярія до 1723 р. була суто технічним органом, що за керівництвом Генерального писаря виконувала канцелярські функції, а тому не займалася правотворчістю. З 1723 р., саме у час відсутності гетьмана, Генеральна військова канцелярія стала колегіальним адміністративним органом, до складу якого входила частина Генеральної старшини на чолі з наказним гетьманом Павлом Полуботком, з правом вирішення важливих державних питань та видання правових актів. У 1728 р. діяльність Генеральної військової канцелярії була скасована та відновлена посада гетьмана, яким став Д. Апостол. 1734 р. діяльність Генеральної військової канцелярії було відновлено, натомість знову наступив період міжгетьмання, аж до 1751 р. Таким чином правотворчість військово-адміністративних органів влади Лівобережної України першої половини XVIII ст. почергово здійснювалася до 1722 р. гетьманом, з 1723 р. до 1728 р. Генеральною військовою канцелярією на чолі з наказним гетьманом, з 1727 р. до 1734 р. знову гетьманом, та з 1734 р. Генеральною військовою канцелярією. Стосовно нормотворчості Генеральної військової канцелярії, то доцільно знову звернутися до М.Є. Слабченка: «В междутетьманье санкция законодательства переходила къ Генеральной канцелярии... Функционируя въ качестве самостоятельного субъекта власти во время безгетьманья, Генеральная Канцелярия дествовала въ тех же рамках, въ каких действовал гетьманъ, репрезентовала украинскую власть, санкционировала разные акты управления и пр... Акты Генеральной канцелярии считались действительными и законными, если не противоречили закону Божию и договорамъ»². Нормативно-правові акти Генеральної військової канцелярії мали різноманітні назви і були чітко

¹ Джиджора І. *Україна в першій половині XVIII віку: розвідки і замітки.* / І. Джиджора. – К.: друкарня УАН, 1930. – С. 10.

² Слабченко М.Е. *Центральные учреждения Украины XVII – XVIII вв.* / М.Е. Слабченко. – Одесса, 1918. – С. 67.

визначені щодо форми серед них: універсали, укази, листи, ордери, інструкції тощо. Найбільш поширеними правовими актами були універсали та укази. Це були часто підзаконні акти, за допомогою яких запроваджувалися правові акти вищих органів влади і проводилася виконавчо-розпорядча діяльність гетьманського уряду. Однак дослідник А.П. Ткач вважає, що окремими актами Генеральної військової канцелярії затверджувалися загальнообов'язкові відносини.

Стосовно указів Генеральної військової канцелярії, історик В. Горобець зазначав, що «після від'їзду П. Полуботка до Петербурга, згідно з розпорядженням бригадира П. Вельямінова, універсали Генеральної військової канцелярії почали називатись указами»¹. Проте, на думку А.П. Ткача, більш пізніше всередині XVIII ст., після діяльності І Малоросійської колегії, в нормотворчості Генеральної військової канцелярії зустрічаються універсали, зокрема 1746 р. Це дає нам можливість припустити, що укази Генеральної військової канцелярії видавалися для утвердження на території Лівобережної України загальноімперських правових актів, універсали ж видавалися власне, як акти нормотворчості цього органу.

Враховуючи той факт, що гетьман та Генеральна військова канцелярія, фактично існували вимушено почергово, протягом досліджуваного періоду та видавали схожі за своєю юридичною силою та змістом правові акти, а тому їх можна досліджувати у сукупності, як акти гетьманської влади, оскільки чіткої паралелі між компетенцією у галузі нормотворчості гетьмана і Генеральної військової канцелярії провести фактично неможливо.

Провідне місце серед правових актів гетьманської влади займали універсали. Універсал («universalis» в перекладі з латинської мови «загальний», «uniwersal» – в перекладі з польської мови «королівська грамота») – термін

¹ Горобець В. *Примерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І*. / В. Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 185.

рецептований із римського права, найбільш поширеним енциклопедичним визначенням якого, є: це – письмовий розпорядчий акт адміністративно-політичного змісту, який в Україні в другій половині XVII – XVIII ст. видавали гетьмани, Генеральна військова канцелярія, іноді представники генеральної старшини і полковники¹, а також – це офіційні акти державної влади України-Гетьманщини, які видавалися від імені гетьмана й Генеральної військової канцелярії й містили в собі закони та розпорядження², дані визначення найчастіше зустрічаються в сучасній історико-юридичній літературі. Іншої думки дослідник історії українського права М.Є. Слабченко, який трактує універсали, як односторонні акти гетьманської волі, які могли мати значення і закону і підзаконного акту³.

Враховуючи теоретичні аспекти правознавства, можна сформулювати таке визначення універсалу, а саме: – це нормативно-правові акти гетьманської влади другої половини XVII – першої половини XVIII ст., котрі регламентували суспільні відносини шляхом встановлення (скасування або зміни) правових норм, визначали права і обов'язки конкретних учасників правовідносин, встановлювали ступінь відповідальності окремих осіб та суспільних станів за вчинені ними правопорушення.

Це була традиційна форма місцевих законодавчих актів, які приймалися ще у Запорозькій Січі, призначені для широкого загалу, щоб повідомити про певну справу. У Речі Посполитій прерогатива прийняття універсалів належала польському королю та коронному гетьманові. Наприкінці XVI ст. право приймати універсали – військові розпорядження – польський уряд поширив і на гетьманів козацького реєстрового війська.

¹ Юридична енциклопедія: В 6 т. / [голов. редкол.: Шемшученко Ю.С. (голова) та ін.]. – К.: «Українська енциклопедія», 1998. Т. 6: Т. – Я. – 2004. – С. 211.

² Мала енциклопедія етнодержавознавства / [НАН України Інститут держави і права ім. В.М.Корецького; редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К.: Довіра Генеза, 1996. – С. 184.

³ Слабченко М. Е. *Центральные учреждения Украины XVII – XVIII вв.* / М.Е. Слабченко. – Одесса, 1918. – С. 46.

Універсали посвідчувалися королівською печаткою, яка разом з іншими відзнаками гетьманської влади (клейнодами), вручалася козацькому гетьманові представниками польського уряду.

Отже, таку назву і форму універсалу як нормативно-правовий акт гетьмана і генеральної старшини було запозичено у Речі Посполитій і апробовано в першій половині XVII ст. У діловодство універсал як правовий акт Козацької України запроваджений Б. Хмельницьким і побутував протягом усього існування Гетьманщини для звертання до народу, доведення до широкого загалу військових та адміністративних розпоряджень, наказів про мобілізацію війська, військові походи, про призначення полковників та інших старшин, повідомлення про господарські і фінансові справи, про взяття під протекцію осіб і установ, про підтвердження наявних і надання нових земель, маєтків. Писалися вони здебільшого у Генеральній військовій канцелярії стисло, лаконічно від імені гетьмана.

Гетьманські універсали мали певний диплом (структуру), і як документи складалися за певною формою, яка вкладається в загальноприйняту в дипломатиці структуру диплома:

I. Вступний протокол:

- 1) invocatio (згадка про бога ім'я);
- 2) institutio (позначення імені і титулу особи від імені якої видається документ);
- 3) inscriptio і salutatio (адреса, ім'я чи імена осіб, до яких звертається документ та привітання).

II. Текст:

- 4) oratio, prooemium або prologus (преамбула – формула загального змісту, де вказано на обов'язки або права того, хто видає документ);

- 5) promulgatio, publicatio, або notificatio (загальна фраза, що звертає увагу на дальший загальний зміст документа);

- 6) narratio (виключаються події, що спричинили видання документа); часом наводиться petitio (прохання про таке рішення);

- 7) dispositio (головна постанова чи вирішення справи по суті);

- 8) sanctio і comminatio (заборона порушувати документ);

- 9) corroboratio (подання способів, якими забезпечено автентичність документа, насамперед печатки і підпису).

III. Кінцевий протокол:

- 10) subscriptiones (підпис);

- 11) datum (місце і час видання документа);

- 12) aprecatio (коротка молитва).

Деякі з цих формул не обов'язкові для всіх універсалів, зокрема, пропускаються такі частини як invocatio, arenga, promulgatio, corroboratio, aprecatio. Часом дві частини об'єднані в одну. Універсали гетьманів І. Мазепи, І. Скоропадського та Д. Апостола як правило вкладаються в скорочену схему¹.

У верхній частині універсалу ставилось прізвище, ім'я і титул гетьмана, що видав його (наприклад, «Иоанн Скоропадский, гетман войска его царского пресветлого величества»), далі вказувалося, кому адресовано універсал, викладався зміст розпорядження, попереджалося про кару за його невиконання. У кінці універсалу проставлялися дата і місце видання документа, а також особистий підпис гетьмана, чи наказного гетьмана.

Останній відомий в таких двох варіантах: «Иоанн Скоропадский, гетман войска его царского величества рукою власной» і без зазначення імені гетьмана – «Звышменованный гетман рукою власной». До універсалу прикладалася гетьманська печатка.

Гетьманські універсали розсилалися в полки. У необхідних випадках полкова влада посиляла копії їх у всі сотні. Як правило, в універсалах давалася вказівка про розсилання копій по сотнях: «абы везде копиями по сотнях розосланы». В окремих випадках текст універсалу вписувався до ратушних книг. Мабуть, це не було обов'язковим правилом і покладалось

¹ Крип'якевич І. Студії над державою Б. Хмельницького / І. Крип'якевич // Наукові записи товариства ім.Т.Г. Шевченка. – Т. 147. – Львів, 1927. – С. 55–63.

на розсуд полкових властей. Так, у записі генеральної військової канцелярії за грудень 1722 року сказано, щоб надіслані універсали «кому здається за слушность, в книги ратушные актикованы, были»¹.

Універсали, що призначалися для широкого опублікування, доводилися до відома всього населення – козаків, селян, міщан і мали звичайно відповідні звернення: «Всему православному христианскому народу духовного и мирского чинов в городе и во всех ме и селах того полку обретающемуся...»². Така широка публікація проводилася зокрема, тоді, коли мова йшла про обмеження і заборону селянських переходів, розшук та приймання втікачів – селян і солдатів, нові правила торгівлі та ін.

В історичних джерелах збереглися відомості про те, як саме робилася в таких випадках публікація. Універсал І. Скоропадського, що забороняв селянські переходи, був відправлений у листопаді 1721 року в Стародубський полк з наказом у копіях «во все сотне полку тамошнего, а сотники во все села сотне своєї, державские и ратушные, розслати и опубликовать в церквах, теж и в грамотах, або з части оные вчитовано приказати...». Після такого оголошення ніхто не мав права відмовлятися від незнання універсалу. Гетьманський універсал 1722 р., виданий на виконання царського наказу про розвиток вівчарства в Україні, оголошувався в Чернігівському полку «общенародно, в соборной церкви, по службе Божой, перш вчитанием, а потом молебным пением и пушечною стрельбою». Так само універсал був обнародований і в усіх сотнях полку. Іноді на універсалі робилася помітка або припис про те, що він повинен бути прочитаний перед усіма козаками: «Абы был при зобранью всего товариства того полку вголос ретельне прочитаный»³.

¹ Малиновський О.О. Огляд архівних матеріалів з історії західноруського та українського права, що переховуються в Древлехранилищі Московського центрального архіву (по І-ше лютого року 1926) / М.П. Василенко // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – Вип. 2. – К.: друкарня УАН, 1926. – С. 17.

² Там само. – С. 18.

³ Акты относящиеся к истории Западной России. – Т. V. – СПб., 1853. – С. 181.

За невиконання норм універсалів або за порушення зроблених у них розпоряджень встановлювалися різні покарання. В універсалі І. Скоропадського про заборону селянських переходів (листопад 1721 року) указано: «Иж бы в преступлении тсего указа нашего некто отнюдь неведением не отговаривался, а за небрежение и преслушание оного повелимо, едным уряды отнять, другим штраф знатный грошный до скарбу платити, у третьих набытки все забрати, протчим зась преступникам оного увечье на здоровю киевым боем учинити, и ово в турмах, ово кайданах вязеньем без пощады трапти, непременно уже неотпусно декляруем»¹.

Серед інших правових актів гетьманської влади, що були близькими до універсалів є ордери та інструкції. Згідно з сучасним енциклопедичним юридичним трактуванням: ордер («ordo» в перекладі з латинської мови «порядок», а «ordre» в перекладі з французької мови «наказ») – письмове розпорядження, наказ, припис, дозвіл державного органу, керівника установи на вчинення певних дій, інструкція («instruction» в перекладі з латинської мови «введення», «настанова», «побудова») – юридичний підзаконний акт, що видається з метою роз'яснення і визначення порядку застосування законодавчих або інших нормативних актів. Дещо інші більш наближені до досліджуваного періоду визначення цих понять дає історик В.І. Горобець у своїй праці «Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.», а саме: ордер – розпорядження-сповіщення, спущене з вищої інстанції на місце, інструкція визначала статус службових та уповноважених осіб, містила офіційні регламентації щодо здійснюваних заходів, дій².

Отже, можна сформулювати такі визначення, а саме: гетьманські ордери – правові акти, що стосувалися вирішення конкретних питань суспільно-політичних відносин, а

¹ Источники малороссийской истории / [собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским]. – Ч. 1. – М., 1858. – С. 306 – 307.

² Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: [Зб. документів / АН України. Ін-т укр. археографії та ін.; Упоряд., автор передмови В.Й. Горобець; Відп. Ред. Л.А. Дубровіна]. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 36.

гетьманські інструкції – це правові акти, за якими визначався механізм реалізації рішень вищих органів влади, порядок діяльності судових органів, установлювалися права та обов'язки службовців. Ордер та інструкція, як правові акти гетьманської влади стають популярними з XVIII ст. і у більшості виходили з Генеральної військової канцелярії. Так, ордер в більшості був нормативним актом матеріального права та стосувався вирішення конкретних суспільно-політичних відносин, зокрема ордер із Генеральної військової канцелярії від 6 червня 1748 року про повернення 5-ти скірт сіна війтом села Війтівці Ф. Дем'яновичем бунчуковому товаришу С. Томарі, що було викошено у цьому селі, інструкція ж, у більшості була нормативним актом процесуального права та стосувалася механізму реалізації прав та обов'язків органами та посадовими особами, зокрема інструкція Генеральної військової канцелярії жолдацкому капітану А. Нейчежелю від 12 листопада 1731 року про порядок несення служби жолдаками¹.

З XVIII ст. під впливом російської системи права провідним розпорядчим документом стає указ. Традиційна українська правова ситема такого джерела права не знала і лише у монархічній Московії, а потім Російській імперії він існував як одне з основних джерел права та йменувався «іменний указ», про який детальніше йтиметься дещо пізніше. Указ можна визначити, як нормативно-правовий акт, що являв собою волевиявлення самодержавця і необмеженої влади монарха, за своєю юридичною природою мав силу закону. Однак у правовій системі Гетьманщини він знайшов своє місце як правовий акт Генеральної військової канцелярії, що фактично дублював іменні укази імператора, які стосувалися Лівобережної України, чи виконував посередницьку функцію між імператором та адресатом указу, у вступній частині

¹ *Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського — Фонд 1, одиниця збереження 66426, аркуш 1–2 (надалі ІР НБУ ім. В.І. Вернадського — Ф. 1, од.зб. 66426, арк. 1–2). Ордер Генеральної військової канцелярії від 1748 р. про повернення сіна війтом Ф. Дем'яновичем бунчуковому товаришу С. Томарі.*

якого засвоєна формула «Указ его величества императора и самодержца всероссийского зъ енеральной войсковой канцелярии» притаманна більшості указів, зокрема указ Генеральної військової канцелярії від 9 березня 1724 року про підсудність справ, що стосуються духовних осіб Синоду, окрім тяжких державних злочинів. У структурі указу можна виділити, крім загальної частини, основу (виклад) з мотивуючим та резолюційним підтекстом і заключний протокол. Адресат в указі завжди конкретний, тому засвоєна в універсалі формула «и всем, кому о томъ ведати належало» в указі Генеральної військової канцелярії від 25 лютого 1738 року про звільнення з військової служби у зв'язку зі старістю бунчукового товариша А. Єсимонтовського¹ видається рудиментарною.

Проміжне місце між універсалами і указами в 30-х роках XVIII ст. займали листи. Асимілюючись із першими, вони йменуються «писаннями» і зберігають відповідні формули кліше в усіх клаузулах, починаючи із заголовної частини і завершуючи кінцевим протоколом (типу «прето по силе даного намъ универсалу; такъ абы по оному войти и все посполитые люди сель... поминованіе... отдавали по прежнему безъ жадной противности и огурства»). Зливаючись з указами, чимало листів еволюціонували в накази, чому сприяв запозичений з універсалів імператив «приказываем» та інструктивний виклад. У сучасному юридичному трактуванні лист у Гетьманщині – розпорядження адміністративно-політичного характеру, яке видавалося за підписом гетьмана. Гетьманські листи часто повідомляли про прийняті владою законодавчі акти та про порядок введення їх в дію, а тому носили як, правило, характер підзаконного правового акту. Схожу правову функцію поряд з гетьманськими листами виконували грамоти. Термін «грамота» вітчизняною системою права запозичений з Візантії, де він означав письмовий документ та в перекладі з грецької мови означає «лист». Як письмовий документ грамота набула широкого розповсюдження в Русі

¹ *ІР НБУ ім. В.І. Вернадського — Ф. 1, од.зб. 52564, арк. 1. Указ Генеральної військової канцелярії від 1738 р. про звільнення з військової служби у зв'язку з старістю бунчукового товариша А. Єсимонтовського.*

і за доби феодалізму в Україні, проте уже з XV ст. набула лише змісту правового акту. Однак широкого поширення у першій половині XVIII ст. грамота, як правовий акт не набув і видавався доволі рідко¹.

Попри згадані вище різновиди правових актів, все ж, універсал гетьманської влади мав особливе значення для характеристики джерел права Лівобережної України першої половини XVIII ст. За своїм змістом універсали охоплюють найрізноманітніші сторони управління Україною і досить повно відображають діяльність гетьманської влади. Саме вони були найбільш поширеними тогочасними правовими актами, решту зазначених правових актів будемо розглядати по мірі наявності їх у галузевій класифікації.

Найбільш розповсюдженою у сучасних дослідників історії українського права дещо загальною є класифікація універсалів за призначенням, згідно з чим вони поділялися на загальні та спеціальні. Загальні універсали відносилися до усього населення держави, та стосувалися як правило поточного управління, прикладом таких може бути універсал гетьмана Д. Апостола від 19 січня 1728 року про заборону продажу малоросійських ґрунтів, а саме «... великороссийским всякого чина людям в Малоросии ґрунтов никаких не купуват даби чрез тое малоросийским обивателям утеснения не было...»² тощо. Спеціальні універсали відносилися до окремих установ, станів чи груп населення, прикладами таких можуть бути: універсал І. Скоропадського від 5 червня 1713 року про заборону використання на косовицю селян Прохорської сотні Ніжинського полку, а саме ... «в сотні Прохорской будучих, людей посполитих от сінокосу уволнили...»³; універсал Генеральної військової канцелярії від 1746 р. про невтручання

¹ Гуржій О.І. *Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.ст.)* / О.І. Гуржій. – К.: Основа, 1994. – С. 34.

² *Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського* / І. Ситий // *Сіверянський літопис*. – 1998. – № 5. – С. 67–68.

³ *Гетьманські універсали з архіву Ніжинської полкової канцелярії, що зберігаються у ніжинському краєзнавчому музеї* / О. Морозов // *Київська старовина*. – 1995. – № 2. – С. 13.

генеральної старшини полковників і сотників Стародубського полку у справі Стародубського магістрату, а саме «...чтобь генеральноймалороссійскойстаршинь,полковомуполковнику и сотнику того полку до стародубовского магистрата ни въ чемь дела не имели...»¹ тощо. Останні становлять найбільшу кількість усіх універсалів, за змістом вони відзеркалюють різні сторони життя Лівобережної України, розкривають механізм діяльності гетьманської влади, але насамперед у них йдеться про господарські справи. Проте ця класифікація не може забезпечити повного та достатнього висвітлення усього масиву виданих того час універсалів, а тому може використовуватися лише як додаткова та доповнююча.

З метою більш детального та повного дослідження права Української козацької держави, а саме правових актів гетьманів та Генеральної військової канцелярії, враховуючи окремі аспекти теорії права, що стосується дослідження джерел права, доцільною буде їх класифікація, що відбуватиметься на основі найбільш поширеного серед цього комплексу правових актів – універсалу, за предметом правового регулювання.

Однак комплексному дослідженню усього масиву виданих того часу правових актів дещо перешкоджатиме втрата основних архівів Гетьманщини – гетьманського, полкових та сотенних, з яких збереглися лише випадкові уривки. Це є причиною того, що до нас дійшла лише незначна частина правових актів з питань військових і поточного управління, тобто ті правові джерела, що формували галузь державного права. А тому в подальшому на цю категорію правових актів будемо опиратися дещо менше. Проте, з наявних документів видно, що в правових актах гетьманської влади з військових справ містилися накази полковникам про виступ у похід, завдання, які давалися окремим полкам і загонам, розпорядження про несення сторожової та караульної

¹ *Эвстракт из указов, инструкций и учереждений... Земский сборник Черниговской губернии, 1902*. – С. 199.

служби, розквартирування козацьких військ, їх постачання, збирання відомостей про ворожі війська та ін. Прикладом таких правових актів може бути інструкція Генеральної військової канцелярії від 12 листопада 1731 року жолдацькому капітану А. Нейчежелю, що складалася з 6 пунктів та містила положення, що стосувалися кількості жолдаків, умов служби, забезпечення провіантом, виконавчої дисципліни, несення караульної служби. Значна частина гетьманських універсалів та указів Генеральної військової канцелярії містила розпорядження з питань поточного управління Україною – призначення полковників, полкової старшини, сотників, війтів та інших урядовців, розпорядження про проведення розслідувань, прийом та проводи посланців тощо. Так, указом Генеральної військової канцелярії від 25 лютого 1738 року Генеральній малоросійській старшині, полковникам та сотникам про задоволення «доношения» бунчукового товариша О. Есимонтовського від 10 лютого 1738 року про звільнення з військової служби у зв'язку зі старістю, і в подальшому його незалучення «ни к каким посланкам и в походи войсковые», універсалом І. Мазепи 1701 р. чернігівським полковником було призначено Є. Лизогуба¹, а універсалом І. Скоропадського 1722 р. наказним гетьманом на каналних роботах було призначено І. Черняка².

Особливе значення мають правові акти, які пов'язані з розвитком тогочасного господарства. Вони перш за все охороняли і закріплювали приватну власність на землю – основу тогочасного способу господарювання. До нас дійшла величезна кількість тогочасних земельних універсалів. Ці універсали збереглися в значно більшій мірі ніж інші. Це пояснюється тим, що власники маєтків – старшина, шляхта і монастирі зберігали їх особливо старанно, знімали з них численні копії і нерідко навіть вписували у ратушні книги.

¹ Універсали Івана Мазепи 1687–1709 рр. / [за ред. П. Сохань]. – Кн. 1. – Київ, Львів: НТШ, 2002. – С. 438.

² Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / [за ред. І. О. Гуржія]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 172.

Найбільш численну групу становили так звані земельні універсали. Вони стосувалися надання земель козацькій старшині «на службу» або «за службу», або церквам і монастирям «на молитву», ствердження права власності на землі набуті шляхом купівлі чи спадщини¹. Переважну більшість становлять універсали, які надають або підтверджують земельні володіння. Головним фондом роздачі земельних володінь були так звані «свободные войсковые маетности». Роздачі проводилися за рахунок володінь відібраних у інших власників (особливо це практикувалося І. Мазепою з числа конфіскованих земель у І. Самойловича та його родичів і прибічників, а також після подій 1708–1709 рр., коли відібрані у мазепинців володіння широко роздавалися гетьманом І. Скоропадським).

Так, на третій день після обрання І. Мазепи гетьманом, 27 липня 1687 року І. Мазепа надав с. Мильці полтавському полковому обозному П. Левенцю². За період з 1700–1708 рр. про надання маєтностей козацькій старшині публікується понад 26 універсалів, серед них універсал І. Мазепи від 24 травня 1703 року: прилуцькому полковнику Д. Горленку на с. Мамаївку з належними до нього угіддями. Відомі гетьманські універсали, які віддають у володіння частину села, зокрема універсал І. Скоропадського від 13 березня 1717 року знатному військовому товаришу В. Богдановському на половину с. Курилівки³.

Однак, серед земельних універсалів переважають універсали, які підтверджують маєтності за власниками. Підтверджувальні універсали мають ту відмінність від інших універсалів, що в

¹ Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII ст. [навчальний посібник з історії держави і права України / І. Я. Терлюк]. – Львів, 2003. – С. 85.

² Малиновський О. О. Огляд архівних матеріалів з історії західноруського та українського права, що переховуються в Древлехранилищі Московського центрального архіву (по 1-ше лютого року 1926) / М. П. Василенко // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 2. – К.: друкарня УАН, 1926. – С. 65.

³ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. – Чернигов, 1901. – С. 133.

них завжди йдеться про порушення прав власників універсалів окремими особами чи полковою старшиною. На випадок смерті власника, всі маєтності, як правило, переходили до рук його дружини і дітей, що підтверджувалося відповідними універсалами. Так, вдові колишнього лубенського полковника Л. Свічки Домінікії з синами Василем і Лук'яном гетьман видав універсал від 9 січня 1708 року, якими підтверджував одержання прибутків від млинів.

Ще одне з підстав видання підтверджувальних універсалів було залишення власником своєї родини, зокрема відхід у монастир, прикладом може бути універсал І. Мазепи від 20 грудня 1707 року колишньому крелевецькому сотникові І. Маковському про закріплення його маєтностей за синами Павлом, Яковом і Дем'яном, оскільки він іде в Києво-Печерську Лавру¹.

Гетьманськими універсалами підтверджувалися володіння, що дісталися власнику в посаг. У вересні 1716 року І. Скоропадський своїм універсалом підтверджував за значковим товаришем Лубенського полку І. Вакуленком маєток, одержаний останнім у придане за дружиною². Менше універсалів, які підтверджують рангові і тимчасові володіння. Наприклад, універсал І. Мазепи від 14 жовтня 1705 року про підтвердження військовому товаришеві С. Шираю с. Гринів «до ласки войсковой»³; універсал І. Скоропадського від 5 лютого 1713 року про надання маєтностей в зуполне володіння «... нашому пану обозному полка Черниговского В. Скоропадскому»; універсал антицесора нашего «на село и на прочие грунты себе данние, именно на слободку Михайловку з двома млинами купленими на р. Бречи... в зуполное ему

¹ ЦДІАУ в м. Києві – Ф. КМФ. 7, оп. 2, спр. 5, арк. 342. Спадкові підтверджувальні універсали, фотокопія Ф. 248, спр. 1808 Московського архіву Міністерства Юстиції.

² Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. – Т. IV. – К., 1931. – С. 218.

³ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. – Т. I. – К., 1929. – С. 228–229.

пану рожевому нашому, сим універсалом конфермуем...»¹.

Доцієї ж категорії належали численні гетьманські універсали, що підтверджують купчі, головним чином старшинської верхівки, перехід володінь у спадщину, поділи майна, одержаного старшиною в посаг тощо. Так, гетьманський універсал 1714 р., адресований старшині Переяславського полку і сотникам гелм'язівському, кропив'янському, домонтовському, підтверджував купчі переяславського полковника С. Томари². Гетьманськими універсалами 1716 р. підтверджувалися купчі пирятинського сотника С. Вакуленка, 1714 р. – генерального бунчужого Я. Лизогуба. Цей перелік слід доповнити указом Генеральної військової канцелярії від 26 листопада 1726 року бунчуковому товаришу С. Тарковському та військовому канцеляристу І. Романовичу на виконання указу його імператорської величності про складання опису майна покійного П. Уманця, та справедливого його розподілу Генеральною військовою канцелярією між його дочками.

У першій половині XVIII ст. почало особливо швидко зростати монастирське землеволодіння, збільшуючи площі земель і підбиваючи під себе все більшу кількість робочої сили. Зростання монастирського землеволодіння було за рахунок надання гетьманами нових земель. Багато універсалів монастирям видав Б. Хмельницький, якими не тільки підтвердив наявні володіння, але й надав нові. За ним пішли й інші гетьмани. Не були у цьому винятками І. Мазепа, І. Скоропадський та Д. Апостол. Причому одному й тому ж монастиреві часто видавалося по кілька універсалів. Так І. Мазепа своїми універсалами від 2 вересня 1702 року і 1 червня 1703 року надав нові маєтності Києво-Печерській Лаврі;³ І. Скоропадський своїм універсалом від 2 грудня 1717 року надав Батуринському, Крупицькому і Микільському монастиреві ґрунти і сіножаті в селах Тиниця,

¹ Гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 39–40

² Летопись занятый археографической комисии за 1904 год. – Вып. 17. – СПб., 1907. – С. 76.

³ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1, од. зб. 50687, арк. 1–2. Універсали гетьмана І. Мазепи про надання маєтностей Києво-Печерській Лаврі.

Діброва і Красенька; Д. Апостол своїм універсалом від 30 жовтня 1728 року надав Полтавському Христовоздвиженському монастиреві ґрунти над р. Юрчик.

За універсалами гетьманів проводилися розслідування про спірні межі земельних володінь. Результати розслідувань затверджувалися гетьманом, який остаточно встановлював межі. При цьому в універсалі вказувалося, щоб усі «войскового и посполитого чину всякие люде, заховуючи выше изображенную в грунтах их сотоющую границу и предел... жадною мерою через оную не вступалы и до грунтов паней Бутовичовой ограниченных, не интересовалися к кривде ея, под винами тысячи талярей, варуем и грозно приказуем...»¹.

В інших випадках гетьман наполягав на справедливому розподілі земель та майна. Так, гетьман Д. Апостол своїм універсалом від 21 грудня 1728 року про розподіл території між бунчуковими товаришами Стародубського і Ніжинського полків указував «... им знатные товарищы бунчуковые панове Григорий и Иван Гамалеи, имеючи сполные маетности, млины и другие добра дедом и отцем их заслуженные и купленные, а монаршими жалованными грамотами, по универсалам утвержденные, разделили между собою полюбовне оные маетности и добра...»². Гетьманськими універсалами встановлювалися кордони земельних володінь (універсал І. Мазепи 1707 р. Шептаківській сотні Стародубського полку).

Збереглися численні гетьманські універсали, які охороняли земельні володіння старшини і монастирів, так звані охоронні універсали. Наприклад, універсал Д. Апостола 1728 р., який підтверджував володіння київського Печерського дівочого монастиря, суворо забороняв козакам, селянам і міщанам самовладно користуватися цими землями, орати їх і косити на них сіно; гетьман І. Скоропадський підтвердив універсалом право Чернігівського дівочого монастиря на

¹ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. – Чернигов, 1908. – С. 521.

² Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 71.

користування перевозом через р. Десну, погрожуючи тим, хто перешкоджатиме монастирю в цьому, суворими карами¹.

Універсали, що охороняли земельні володіння старшини та монастирів, погрожували порушникам суворими карами. У багатьох випадках в універсалах говорилося взагалі про суворі кари; визначення кари покладалося на місцеву владу – полковників і сотників. В інших випадках порушнику за універсалом загрожував великий штраф – до 1000 талерів. Іноді винні в порубці лісу повинні були сплатити власникові збитки в подвійному розмірі, як вказано, наприклад, у гетьманському універсалі Великобудиській старшині 7 липня 1708 року.²

Пильно охоронялося також право володіння старшини і монастирів місцями рибної ловлі. Універсал І. Мазепи 1688 р. наказував відповідним властям охороняти місця рибної ловлі, що належали Лубенському і Мгарському монастирям. Гетьманські універсали підтверджували також володіння сінокосними угіддями. Наприклад, універсал І. Скоропадського 1716 р., адресований полковнику і полковій старшині Гадяцького полку, попереджає про недоторканість луків під р. Бодаквою, які належали м. Гамалії.

Гетьманські універсали забороняли рубання лісу у володіннях старшин та монастирів. Гетьман І. Мазепа своїм універсалом 1707 р., що підтверджував володіння виблівського сотника В. Томари, спеціально застерігав про недоторканість належного йому лісу, забороняючи під загрозою суворих кар «особливе дуброви до ґрунту Чортковського належной пустошити».

Різновидом охоронних універсалів були імунітетні, що передбачали взяття під особисту гетьманську протекцію тих чи інших осіб. Наприклад, універсал гетьмана І. Мазепи від 27 березня 1705 року про взяття під гетьманську охорону і протекцію вдову Думитрашкову із залишенням за нею всіх маетностей, якими користувався її чоловік.

¹ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. – Чернигов, 1908. – С. 464.

² Летопись занятий археографической комиссии за 1904 год. – Вып. 17. – СПб., 1907. – С. 62.

Оскільки у першій половині XVIII ст. на території Лівобережної України все ж продовжував функціонувати феодальний лад, а тому деяка частина правових актів гетьманської влади була спрямована на зміцнення феодального ладу, що в певній мірі позначалося на соціальному становищі селянства. Таким чином можна в окрему групу виділити універсали, що визначали становище селянства.

Зростання старшинського і монастирського землеволодіння спричинилося до зростання кількості підданих, збільшення їх повинностей, як натуральних, так і грошових, мінялося їх співвідношення. До того ж, селяни майже завжди могли бути залучені до різних так званих громадських робіт – шарварків, станцій тощо.

За своїм характером старшинські володіння поділялися на тимчасові – рангові (до «ласки войскової») і спадкові – «зуполные», тобто маєтності, що надавалися для підтримки господарства («в зуполное володіння»).

У «рангових» і «вільних військових» маєтностях переважала данина. Відробіток був характерний для маєтностей «зуполного» володіння, насамперед монастирського. Однак, універсалом від 5 червня 1713 року гетьман І. Скоропадський заборонив використання на косовицю селян Прохорської сотні Ніжинського полку: «Всім, кому о том відати будет надлежало, а особливе тому висланому, який будет прислан в полк Ніжинский от пана господара двору нашего для вигнання людей на вкошенє сіна, сим нашим універсалним писанєм ознаймуєм, иж просил нас войт з майстратовими города Нижина, дабысмо в сіолах їх, до ратуша прилеглых, в сотні Прохорской будучих, людей посполитих от сінокосу уволнили...». Окрему категорію становили підтверджувальні універсали про звільнення селян від відбування повинностей. Так універсал гетьмана Д. Апостола від 4 жовтня 1729 року ніжинському війту П. Тернавіоту на підтвердження універсалів І. Скоропадського від 1713 та 1717 рр. «... п. П. Тернавіот, войт ніжинський майстратовий з урядниками тамошними, презентовали нам універсали покойного антецесора нашего

гетьмана І. Скоропадского, один в 1713, а другий в 1717 гг. данніє майстрату ніжинському, даби з сіл їх майстратових, а именно Крутов, Кагарликов и Печей, людей, якіє до ратуша тамошнего надлежат и всякіє повинности отбывают, до жадних тягlostей, а барзій для кошєня сіна войскового не употребляно, вотрут которых просили и нашего потверженія»¹.

Ще однією з визначальних класифікаційних ланок були універсали, що стосувалося заборони продажу селянами своїх ґрунтів без дозволу феодалів. Заборона купувати землю у тих селян, які переходили до іншого власника, була підтверджена гетьманом І. Скоропадським у листопаді 1721 р. «Урядникам городовим и сельским и того смотрети пишно надлежит абы ниhto у прочан, уходить з Малой России, чили куда на слободу, тайно намеривших, плещов и к ґрунтов скуповать не важился, бо по исходе прочанина и гроши того пропадут, и к ґрунт отбежский купленный, одобран будет...»². Ще однією ланкою були універсали, згідно з якими селян віддавали у володіння власникам. У 1720 р. гетьман І. Скоропадський віддав І. Булавковні «городиских и в Корнеевце приселку мешкающих людей в послуенство...»³. Відомі гетьманські універсали, які підтверджували володіння залежними селянами. Так, універсал Д. Апостола підтверджував володіння «при хуторе его пана Часника, прозиваемом Часниковка, мешкающих и определенных ему во владении – Грицка, Василия и Федора Сиройденков, Семена Марченка и Олексу Хоменка...». Універсали І. Мазепи 1699 і 1707 рр. підтверджували за власниками Уласовичем та Стефановичем володіння кількома залежними селянами в с. Голубичах. Гетьманськими універсалами віддавалися у власність феодалів і підсусідки. У

¹ Гетьманські універсали з архіву Ніжинської полкової канцелярії, що зберігаються у ніжинському краєзнавчому музеї / О. Морозов // Київська старовина. – 1995. – № 2. – С. 13–17.

² Малиновський О.О. Огляд архівних матеріалів з історії західноруського та українського права, що переховуються в Древлехранилищі Московського центрального архіву (по І-ше лютого року 1926) / М.П. Василенко // Праці Комісії для вичучування історії західно-руського та українського права. – Вип. 2. – К.: друкарня УАН, 1926. – С. 71.

³ Стороженки: Фамільний архив. – Т. VI. – К., 1908. – С. 555.

1718 р. гетьман І. Скоропадський своїм універсалом віддав глухівському сотнику Ф. Тарасовичу козацькі підсусідки в с. Переходівці.

Гетьманські універсали, які надавали або підтверджували земельні володіння, завжди наказували населенню сіл бути покірними своїм власникам. Зокрема в універсалі І. Скоропадського 1714 р. ніжинському полковому осавулу Г. Романовському вказувалося: «Войт... зо всем посполством... повинен всякое оному, яко державце своему, подданское отдавати послушенство, мети хотим и рейментарско приказуем...». Часто в універсалах зустрічалися і «грозные упоминания», зокрема в універсалі І. Скоропадського 1709 р. сказано: «Жеби ему ж, пану Пироцкому, по прежнему отдавали повинность и послушенство, пишно и грозно тут же упоминаем»¹.

Наказ виконувати повинності давався селянам і при переході володіння до рук іншого феодала або при підтвердженні володіння за сім'єю померлого феодала. Таке розпорядження є, наприклад, в універсалі І. Скоропадського від 28 березня 1721 року, який підтверджував володіння за вдовою колишнього переяславського полкового судді І. Берла². Вище було зазначено, що гетьманські універсали, як правило, не визначали конкретно селянських повинностей. Гетьман І. Скоропадський своїм універсалом від 1718 р. володільцям надавав «от посполитых людей, послушенство и повинность отбирати, и от всех грунтов, до оних належащих, як в своем меются положению, обиклие, по своей воле, користи и пожитки взимати...»³.

Однак не завжди гетьман піддавався на прохання землевласників. Часто у своїх правових актах він відстоював інтереси селян: у 1692 р. у відповідь на незадоволення населення полтавського полку, гетьман І. Мазепа підписав

¹ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. – Чернигов, 1901. – С. 148.

² Лазаревский А. Очерки, заметки, документы по истории Малоросии / А. Лазаревский. – Т.5. – Киев, 1899. – С. 110.

³ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. – Чернигов, 1901. – С. 90.

універсал, котрий було направлено також і в інші полки. У ньому зазначалося, що старшина чинить образи і насилля, а за це обіцяв гетьман її карати і позбавляти маєтків. Аналогічний універсал 28 листопада 1701 року гетьман адресував сотнику С. Афанасійовичу аби не чинив образи і не вигадував панщині обов'язки щодо селян с. Смоляжка, а також обмежив відробіткові роботи двома днями на тиждень¹. У 1723 р. Генеральна військова канцелярія у відповідь на скаргу підданих знатного військового товариша С. Забіли, про непосильні обов'язки та повинності, відправила наказ брозненському сотнику, аби він припинив непомірні утиски підданих «установив обязаности по прежнему без тяжелых пренубеждений».

Іноді гетьманські універсали зазначали, які саме повинності селяни і підсусідки повинні виконувати на власників. Так, універсалом І. Скоропадського 1717 р. київському полковнику доручалося залучати до міських повинностей селян, які жили під покровительством монахів, міщан, що вступали до козацтва, і цехових ремісників. Універсалом 1718 р. монастирським підданим с. Ярославки було наказано відбувати повинності на монастир. Ще один універсал І. Скоропадського 1714 р. прилуцькому полковнику і журавському сотнику підтверджував, що підсусідки А. Свічки, «в том селе мешкающие, повинни купно с посполитыми людьми вистачати месячное и когда валная какая укажет потреба, в подводах чинити помощь...»². Гетьманськими універсалами визначався і порядок стягнення зборів або звільнення від них населення тих чи інших сіл. У 1720 р. гетьман І. Скоропадський своїм універсалом наказав брати «винничное от казанков» у маєтностях ніжинського війта не для військового скарбу, а на користь власника. Підтверджуючи за олишківським сотником Л. Шрамченком володіння с. Смолянкою і наказуючи «тяглим людям» віддавати «послушенство», гетьман І. Мазепа у своєму універсалі попереджав, щоб сотник «не

¹ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. / З. Когут. – К., 1996. – С. 50.

² Стороженки : Фамільний архив. – Т. VI. – К., 1908. – С. 545.

заступал тих своих тяглих людей от станцей компанейских и иных войсковых людей»¹. Універсал І. Скоропадського полтавському полковникові встановлював порядок стягнення різних зборів з окремих сіл.

Ще один напрям, в якому була спрямована політика гетьманської влади відносно становища селянства, були переходи селян. Так, незадоволені селяни часто залишали свої насиджені місця і йшли в інші полки, слободи, або й за межі Лівобережної України. Особливо частими були переходи на правий берег Дніпра – Правобережну Україну – Наддніпрянщину і на південь – Запорожжя. Однак не лише внутрішні фактори сприяли боротьбі гетьманської влади з переходами, а й зовнішні, які саме були визначальними у політиці гетьманської влади. У цей час в Московії, а потім Російській імперії, панувало кріпосне право з панщиною, оброком і тяжким свавіллям поміщиків. Тому тисячі селян тікали на південні окраїни Російської імперії, в тому числі – в Лівобережну Україну².

З даного приводу царський уряд поряд з розпорядженнями загального характеру неодноразово посилав конкретні накази гетьману про повернення кріпаків, що втекли від тих, або інших власників і переховувалися в українських містах і селах. Для прикладу наведемо кілька фактів. Так, у березні 1700 року на Лівобережжя була відправлена царська грамота про розшуки і повернення кріпаків і «задворных людей». Аналогічні грамоти були послані в 1709 р. гетьману І. Скоропадському з приводу розшуку та повернення збіглих селян стольнику Д. Шенщину³.

Враховуючи тиск царського уряду та невдоволення козацької старшини чий інтерес цетакож значно зачіпало, І. Скоропадський своїм універсалом від 5 листопада 1712 р. заборонив переходи і втечі селян від своїх господарів, а непокірним суворо

¹ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. – Чернигов, 1901. – С. 139.

² Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д.І. Яворницький. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 213.

³ Летопись занятий археографической комисии за 1904 год. – Вып. 17. – СПб., 1907. – С. 116-117.

погрожував вилученням худоби та майна¹. Його наступник наказний гетьман П. Полуботок, щоб отримати підтримку козацької старшини у подальшій боротьбі проти російського централізму 15 грудня 1722 року видав грізний універсал звернений проти непослушних панських підданих², який в подальшому і став формальною причиною його виклику до «столиці».

Щодо заснування нових слобід, які також були об'єктом селянських переходів, політика гетьманського уряду була подвійна. З одного боку вона не могла перешкоджати поширенню старшинського землеволодіння і зміцненню економічних позицій старшини. Але даючи дозвіл на осадження нових слобід, гетьманський уряд усвідомлював, що поява нових слобід нерідко шкодила старим старшинським володінням, бо селяни, щоб хоча б тимчасово уникнути підданства, намагалися пересилитися на слободи, робилося застереження, що слобода може бути заселена лише «зайшлими людьми, не тяглими заграничними людьми»³. На заселення слобід також потрібний був гетьманський універсал. У ряді випадків ці універсали підтверджували видані раніше полковничі листи. В універсалі вказувалося, де саме дозволяється засновувати слободи; нерідко визначалася і кількість дворів у слободі, а також, якими людьми їх заселяти, наприклад, універсал І. Мазепи від 1704 р. М. Міклашевському⁴ Універсалом І. Мазепи 1705 р. городнянському сотнику А. Стаховичу було дозволено створити слободу при умові не заселяти її селянами втікачами: «Людьми заграничними, а не тутешними малороссийскими, оседлости swei меючими, то е селище, колко может на оном поместитися, осадити». В універсалі 1708 р.,

¹ Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII – XVIII ст.) / О.І. Гуржій [НАН України, Ін-т історії України]. – К., 1994. – С. 9.

² Горобець В. «Волимо царя східного...» Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – Київ, 2007. – С. 322.

³ Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII-XVIII вв. / П. Федоренко // Записки історично-філологічного відділу. – Кн. XI. – К., 1929. – С. 103.

⁴ Доба гетьмана Івана Мазепи а документах / [упорядкув.: С.О. Павленко]. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 813.

який дозволяв М. Долинському заснувати слободу поблизу р. Лосці, зроблено таку вказівку: «Варуючи того пильно, абы на тую его слободку з сел околичних иншие не переходили люди». Універсал І. Скоропадського 1710 р. дозволяв знатному товаришу військовому В. Полонецькому створити слободу біля свого хутора з обов'язковою умовою «абы пан Полонецкий при том своем хуторе не инших яких осажовал людей, толко заграничних литовских...». Слободи, засновані без гетьманського універсалу або з порушенням вказаних умов, могли бути примусово зруйновані. І. Скоропадський погрожував у 1711 р. седнівському сотнику, що «на тих грунтах осажовати людей, то роскажемо всех тих людей одтоль розогнати и, по прежнему, местце пустое учинити...»¹.

Слід також виділити в окрему групу правові акти гетьманської влади, що визначали правове становище козацтва. Козацтво було значно меншим суспільним класом за своєю чисельністю, ніж селянство, однак займало вагоме становище у тогочасному суспільстві. Поки Лівобережжя зберігало свої автономні права у складі Російської імперії козацтво залишалося запорукою існування гетьманської держави. Враховуючи цей факт, гетьманські універсали охороняли станові права козацтва. В усіх гетьманських універсалах на земельні володіння незмінно вказувалося, що козаки залишаються при своїх правах. Права ці полягали у звільненні від підданських «работизн» і «общенародных» (тобто звичайних для усіх селян і міщан) зборів та повинностей. В універсалі Д. Апостола від 1 грудня 1731 року про підтвердження за Домницьким монастирем с. Дурни сказано: «со всеми той деревными посполитыми (кроми козаков которые при своих волностях ненарушно оставить меют) дабы до той святой обители Домницкой игуменам и братиям имеющим, жадного припятствия не чинит и обиватилей Дурнеевских до належных тягостей притягат»². Проте вдалося відшукати універсал наказного гетьмана П. Полуботка, де безпосередньо захищалися права

¹ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. – Чернигов, 1908. – С. 518.

² Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 77.

козаків, а саме в універсалі від 19 липня 1722 року сказано: «пани полконики, старшина полкова, сотники, духовні та світські отамани та інші урядники і аж ніхто не насмілювався принижувати і вживати козаків до приватних своїх потреб, а мають вони козаки при своїх свободах лишатися, тільки військові, відправляти послуги»¹.

Попри позитивне ставлення гетьманської влади до козацтва, воно все ж зазнавало непосильних утисків зі сторони імперської влади, яка постійно використовувала його у військових діях та найважчих роботах, зокрема, при будівництві міст, каналів, про що більш детально йтиметься далі.

Ще одна група правових актів гетьманської влади, що визначала становище міщанства, як найменш чисельного суспільного стану Гетьманщини, того що тільки розвивався. Тут доцільно згадати, що міста в Гетьманщині були королівські, монастирські, феодальні та наділенні магдебурзьким правом. Становище міщан в останніх безперечно було кращим за становище селянства, завдяки дії у містах магдебургського права, хоча і в деякій мірі обмеженого. Попри це, інколи становище міщанства навіть було більш привілейоване за становище козацтва, особливо в роки гетьманування І. Мазепи, підтвердженням цього був універсал від 19 липня 1700 року, що підтвердив привілеї Києву на монополне право міщанського шинкування та міські грунти, рудні, лови, ліси із зобов'язанням козаків, які мешкають на міських грунтах, сплачувати магістратові куничне та заборною записувати міщан у козацький реєстр. Гетьманськими універсалами також визначалися податки і повинності міського населення. Гетьмани могли зменшувати, або й зовсім скасовувати на певний час натуральні повинності населення тих або інших міст. Так, універсалами І. Мазепи 1706 р. і І. Скоропадського 1713 р. зменшувалися повинності борзненських міщан². Також були обмеження на збір окремих податків, встановлені

¹ Журнал, си есть, насыщая записка діл, в войсковой Генеральной канцелярії приключаящихся, от дня смерти ясновельможного его млты пана Іоанна Скоропадського. – К., 1896. – С. 101.

² Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. – Чернигов, 1901. – С. 242 – 244.

ратушою. Зокрема в указі Генеральної військової канцелярії від 1748 р. сказано: «чтобъ никто из обывателей тамошних и приезжихъ разного званія людей в домахъ мещанъ, зборъ не збирать, а збирать на ранду такъ, какъ написано ратушой»¹. Отже становище міщанства було більш кращим, чому сприяв швидкий розвиток торгівлі, ремесла та міського господарства.

Незважаючи на всі складнощі, господарство Української козацької держави розвивалося успішно. У сільськогосподарському виробництві переважало рільництво, вівчарство, городництво, садівництво, бджільництво, чинбарство, виробництво сукна і полотна. Набувала розвитку і мануфактура, як на півночі, так і на півдні Гетьманщини. У гетьманських, старшинських і монастирських маєтках, на козацьких і міщанських хуторах, на вільних займанщинах з'являються нові промислові заклади. Гетьманський уряд сприяв вільному промисловому підприємництву, заохочуючи ініціаторів та організаторів його різними пільгами економічного характеру.

Найактивніше розвивалися різні галузі сільськогосподарського виробництва, насамперед млинарство, що передбачало спорудження млинів, засипання гребель та виселення навколо них слобід, гуральництво.

У зв'язку з цим окрему групу становлять гетьманські універсали, що дають дозвіл на заняття якою-небудь спеціальною галуззю господарства. Такий дозвіл нерідко містився в універсалах, що надавали або підтверджували земельні володіння, а інколи і в окремих універсалах. Так, стверджувальним універсалом І. Мазепа 20 січня 1700 року сотнику переволочанському Прилуцького полку підтвердив право на р. Упі в с. Охонках власним коштом спорудити млин; універсал І. Скоропадського 1710 р. дозволяв С. Бутовичу

¹ *Экстракт из указов, инструкций и учреждений... Земский сборник Черниговской губернии, 1902. – С. 201-202.*

побудувати млин; універсал Д. Апостола від 14 травня 1731 року на спорудження млина С. Тарнавському «... на млин без кривди людской в том же его купленном грунте на реце Вербце о двух колах от Малчею отстроений...», саме в останньому наведеному прикладі поряд з наданням землі надається дозвіл спорудити млин. У багатьох універсалах поряд з дозволом на спорудження млинів, одночасно надавався дозвіл засипати греблю. Наприклад, універсал І. Скоропадського від 9 жовтня 1717 року про дозвіл війту Чернігівського полку Березинському з міщанами засипати греблю та спорудити млин «...позволяем греблю засипати, млын по возможности воды построить...»; стверджувальний універсал гетьмана Д. Апостола від 15 жовтня 1728 року про дозвіл А. Троцині засипати греблю на р. Удаї та спорудити Пирятинський млин¹. Побудова греблі та млина без дозволу гетьмана вважалася незаконною. Відомі гетьманські універсали, в яких наказувалося знищувати самовільно побудовані млини. Універсал І. Скоропадського 1716 р. дозволяв пирятинським мірошникам силою зруйнувати млин Л. Свічки². Поряд з дозволом будувати млини іноді надавався і спеціальний дозвіл селити людей при греблях.

Масовий характер мав розвиток гуральництва. Горілку виробляли як для власного вжитку, так і на продаж. Стимулюючим фактором розвитку гуральництва був експорт у Польщу, Саксонію, Крим. Цим і пояснювалася поява все нових і нових гуралень у старшинських і монастирських маєтках. Так універсал І. Скоропадського від 8 травня 1714 року про дозвіл шинкувати горілку у прилеглих селах належних до ратуші: селянам без сплати повинності на вишинк, а козакам зі сплатою повинності «... просили нас о таковий респект, жебысмо в селах їх, до ратуша належних, именно в Крутах, Кагарликах, Печах и Кунашовці... позволили ратушнюю на вишинк давати горілку без оплаченія повинности на вишинк,

¹ *Мицик Ю. Шість гетьманських універсалів XVII – XVIII стст. / Ю. Мицик // Сіверянський літопис – 2000. – № 1. – С. 92.*

² *Стороженки: Фамільний архив. – Т. VI. – К., 1908. – С. 548.*

и козакам в тих селах мешкающим приказали: если кто будет свою шинкувати горілку, належитий за покуховное платеж до ратуша їх ніжинського в подможене росходов отдавати»¹.

Серед інших галузей промисловості, що вимагали спеціального досвіду і коштів, слід назвати виробництво селітри, яке існувало здавна, але активно почало розвиватися на початку XVIII ст. на півдні Гетьманщини. Так, великі селітряні майдани були на р. Самарі. 1706 р. знатному військовому товаришеві Ф. Жученку дозволено виробляти селітру на р. Орель («теды... даем наше позволение з броварном на мененных пану Василию зачати и робити селитру»). 4 травня 1702 р. універсалом І. Мазепи було дозволено прилуцькому полковникові Д. Горленкові заснувати селітряні заводи за Дніпром («усмотревши себѣ по тамтой стороны Днепра до робления селетри способные могилы; первые на Боговом шляху; другие от первых могил о чверть миль за речкою Виссю; третье отъ другихъ могилъ такъ же о чверть миль на низъ Висси, просил нашего позволение на заведение в тих могилах селитранных заводов»).

Проте найактивніше в першій половині XVIII ст. розвивалося рудництво (залізнорудна галузь) і гутництво (скляне виробництво). Місцем розташування цих підприємств були Стародубівський, Чернігівський, Ніжинський, Київський і Гадяцький полки. Власниками були старшини, монастирі, зокрема Києво-Печерська лавра. Швидке зростання залізнорудної промисловості було зумовлене державними замовленнями. Так, своїм універсалом І. Мазепа від 26 березня 1706 року віддав у посесію Неданчицьку рудню, що на р. Ворзна, в Любецькій сотні, Чернігівському і Новгородському архієпископу І. Максимовичу «за певну щорічну квоту», «аби его милость щороку з той своей рудни до скарбу войскового казал давати дванадцать возков железа доброго гнучкого, от какой дачи на сей тилко еден рок его милостей увольняем»;

¹ Гетьманські універсали з архіву Ніжинської полкової канцелярії, що зберігаються у ніжинському краєзнавчому музеї / О. Морозов // Київська старовина. – 1995. – № 2. – С. 14.

іншим універсалом від 4 березня 1704 року гутникові П. Поручці І. Мазепа дозволив у Дубовій гряді на р. Убедь «млинъ, подлугъ води построити, так и гуту к оному млинове пересилити не пречим, з которое всегда повинен в каждый рок вишшой положенную сумму до шкатулки нашей непременно указати».

До цієї ж групи слід віднести і гетьманські універсали на монопольне право займатися певним промислом. Так, «бобровницкому атаману» Г. Івановичу, що очолював бобровників, у 1723 р. був виданий спеціальний універсал, «позволяющий оному волное ловлене водних зверков бобров в речках Соже, Ипуге, Беседе, Судосте, Ивоте, Убеде, Десне и по яких колвек речках, в чиих-небудь маестностях, духовних, свецких владельцов будущих»¹.

В окрему групу слід виділити правові акти гетьманської влади, що стосувалися розвитку військової промисловості, а саме функціонування та розвитку порохових заводів, чому сприяли указ Генеральної військової канцелярії від 21 серпня 1738 року про звільнення виробників пороху у Чернігові, Переяславі та Переволочні «отъ всякихъ общенародныхъ податей и повинностей»; ордер гетьмана К. Розумовського від 29 березня 1751 року про забезпечення порохом виготовленим в Малоросії «генеральную артилерию и прочіе все малороссійскіу артилеріи въ Малороссии довольствовать»², а також гетьманськими листами І. Скоропадського від 21 грудня 1714 року про виготовлення пороху К. Грибашенком та Д. Апостола від 3 липня 1731 року про виготовлення пороху Л. Нечаєм без оплати, за звільнення їх повинностей («постоевъ, подводъ»)³.

Розвиток торгівлі і промисловості сприяв зростанню міст та купецької верстви. Відбувалися зміни в соціально-

¹ Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца. – Кн. XII. – Киев, 1898. – С. 99-100.

² Эустракт из указов, инструкций и учереждений... Земский сборник Черниговской губернии, 1902. – С. 272 – 274.

³ Лазаревский А. Очерки, заметки, документы по истории Малоросии / А. Лазаревский. – Т.5. – Киев, 1899. – С. 138.

економічному житті міст Гетьманщини.

Головним торговим центром Української козацької держави був м. Стародуб. Тут проходили важливі торгові шляхи з Москви до Польщі, із Прибалтики до Чорномор'я. Серед інших торгових осередків виділявся Ніжин, де була російська колонія купців, які здебільшого торгували на Чорномор'ї. З цього приводу гетьман І. Скоропадський видав універсал від 27 лютого 1717 року ніжинському полковнику Л. Жураковському з розпорядженням про підпорядкування міському магістрату російських купців, що пересилилися до Ніжина; Кролевець з великим міжнародним ярмарком. Окреме місце займав Київ, який був водночас торговим, військово-політичним, церковним і культурним центром, Батурин, а пізніше Глухів (резиденції гетьманського уряду), а також історичні міста Чернігів і Переяслав. У зв'язку з цим гетьманською владою було видано значну кількість правових актів, що визначали соціально-економічне і політичне життя міст, їх місце в суспільному житті, взаємини міщан з козаками. У них прослідковуються взаємини території і міста, виділення міста в окреме економічне і правничо-політичне формування міського ладу і права, торгово-виробнича роль міста, пошта, фінанси та його господарство, склад і рух людності. З цього приводу слід згадати про універсал І. Скоропадського від 3 лютого 1717 року ніжинському полковнику Л. Жураковському та полковій старшині про запровадження пошти у віддані міської ратуші¹. Для розв'язання цих питань чимало матеріалів дають універсали гетьманів. Серед гетьманів найбільшу увагу розвитку міст приділяв І. Мазепа. Гетьман протягом часу свого гетьманування підписав низку універсалів, які закріпили магдебурзьке право за містами Стародубом, Ніжином, Черніговом, Переяславом, Полтавою, Лубнами, Миргородом, Прилуками, Гадячем, які були полковими центрами. За ними йшли міста, що були сотенними центрами: Батурин, Сосниця, Глухів, Новгород-Сіверський, Козелець,

¹ Гетьманські універсали з архіву Ніжинської полкової канцелярії, що зберігаються у ніжинському краєзнавчому музеї / О. Морозов // Київська старовина. – 1995. – № 2. – С. 15–16.

Золотоноша, Пирятин. Однак часто універсали гетьмана про надання магдебурзького права підтверджувалися царськими грамотами¹. Так, 5 жовтня 1687 року гетьман І. Мазепа надав магдебурзьке право м. Переяславу «аби в месте Переяславе магдебургское право было заховано і всякіє справи тим правом отпраовалися», а вже в 1696 р. грамотою государя підтверджено м. Переяславу магдебурзьке право: «утверждено переяславському войту, бурмистрамъ, писарямъ, райцамъ и всем мещанамъ, живущим въ Переяслове, жить по праву магдебурскому, и волностямъ бить, по прежнему, грамотамъ и універсаламъ владеть и расправы между собою чинить»². Іншими універсалами регулювалися права Воронізької, Козелецької, Почепевської та інших ратуш.

Однак існувала й проблема обмеження магдебурзького права, козаки готові були його ліквідувати взагалі і взяти управління містами у свої руки. Гетьманські універсали містам Києву, Чернігову, Ніжину, Переяславу, навпаки, підкреслюють, що магдебурзьке право, магдебурський устрій повинен залишатися. Універсали забороняють чинити кривди магістратам і ратушам. Так універсал І. Скоропадського 1718 р. гласить: «чтобъ духовные и светские особы которые помощь ратуши чинить должны, их поддерекия свою не брали...», і ще в універсалі Генеральної військової канцелярії 1746 р. сказано «чтоб генеральной малороссийской старшине, полковому полковнику и сотнику того полку до стародубовского магистрата ни в чем дела не имели, суду и розправе во томъ магистрата помешательства не чинили; а мещане и протчие люди должны быть под распоряджением того магистрата...». Це було викликано тим, що козацька старшина часто спокушалася удавати з себе старших над магістратськими урядовцями. Універсал гетьмана Д. Апостола 1728 р. гласить «магистратские стародубские урядники были суду полковому

¹ Багалей Д.И. Магдебургское право в городах Левобережной Малороссии / Д.И. Багалей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – № 3. – С. 45.

² Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського // Основа. – 1862. – №10. – С. 214.

тамошнему подсудны и послушны; о расходах такъ жебы давали обстоятельныя ведомости и отчеты повсягодно въ полковомъ стародубовскомъ правленіи»¹. Нечіткість взаємин між магдебурською владою та козацькою давала широкі можливості втручатися до міського самоврядування. Гетьман затверджував – війтів і бурмистерів, призначав тимчасових війтів. Наприклад, у 1722 р. після смерті стародубського війта І. Злотникова І. Скоропадський своїм універсалом призначив тимчасового війта В. Скобичевського². З цього приводу заслуговує на увагу універсал гетьмана І. Мазепи від 7 жовтня 1699 року про дозвіл Київським міщанам вільними голосами обирати війта («на кого по совету и согласию всех голос, будет»),³ що свідчить про те, що саме за гетьманування І. Мазепи міста отримували найбільше вольностей і прав.

Попри надання вольностей містам непосильним тягарем для них було так зване «розквартирування» імперських полків, тобто надання їм житла та їх утримання. Як правило це проводилося на підставі сенатських указів та згідно з розподілом Генеральної військової канцелярії. Однак гетьман неодноразово втручався в цей процес та звільняв чи обмежував ті чи інші територіальні одиниці від постою імперських військ. Наприклад, І. Скоропадський своїм універсалом від 9 листопада 1715 року до ніжинського полковника Л. Жураковського та полкової старшини про звільнення членів міського магістрату від постою російських військ, зокрема «... увольняем дома их од станції, за чим абы их милость господа коммендіри великороссійскіє на дворах помянутих не веліли туда их на станцію несилати...», та лист гетьмана І. Скоропадського до ніжинського війта С. Тернавіота, про звільнення від постою десяти полків у

¹ Эустракт из указов, инструкций и учереждений... Земский сборник Черниговской губернии, 1902. – С. 198 – 200.

² Диариуш, то есть повседневная записка..., начавшийся в 1722 году и окончен в том же году... войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком. – Кн. 1. – Отд. V. – М., 1858. – С. 60.

³ Каманин И. Материалы городской общины / И. Каманин // Университетские известия. – К., 1892. – № 278. – С. 31–32.

ніжинському полку та залишення лише половину Ростовського полку, а саме «господин и кавалер Рен, з десятма полками мієт по указу Царского пресвітлого Величества ити до Смоленска, а в полку Ніжинском определено толко половині полку Ростовського на квартирах стояти»¹.

Наступною кваліфікаційною ланкою правових актів гетьманської влади є акти, що регламентували судову систему Гетьманщини. Достатньо серйозно з цього приводу висловився дослідник М. П. Василенко, зазначивши, що «з'ясувати собі право, яке фактично діяло в другій половині XVII віку та в XVIII віці на Гетьманщині можна, тільки виучуючи практику та ті норми, що на них покликалися сторони в судових справах»².

Судочинство в досліджуваний період здійснювалося на підставі «правних книг», які мали юридичну силу в Гетьманщині. Вперше згадку про них зустрічаємо в універсалі гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 року, де згадується Статут великого князівства литовського, «Саксон...» та «Порядок...»³. На підставі славнозвісного указу Петра I від 22 січня 1715 року гетьман робив розпорядження про переклад «правних книг» «з польського діалекту на наше руское нареєчїє». Згідно з універсалом було створено спеціальну комісію, що розпочала роботу над перекладом, проте задумане не було виконано.

Гетьман П. Полуботок, очолюючи Генеральну канцелярію, взагалі заборонив звертатися зі скаргами до Малоросійської колегії, як апеляційної ланки попри встановлений законом і практикою апеляційний порядок в українських судах, видавши у 1722 – 1723 рр. три правові акти, покликані усунути безладдя у судовій сфері. Першим універсалом від 19

¹ Гетьманські універсали з архіву Ніжинської полкової канцелярії, що зберігаються у ніжинському краєзнавчому музеї / О. Морозов // Київська старовина. – 1995. – № 2. – С. 14–15.

² Василенко М. П. Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття / М. П. Василенко // Ювілейний збірник наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка у Львові. – Львів, 1925. – С. 6.

³ Стороженки: Фамільний архив. – Т. VI. – К., 1908. – С. 788–789.

серпня 1722 року Генеральна канцелярія різко засуджувала діяльність полкових судів. У полкових судах не мав права судити тільки один полковник, або один полковий суддя. Заводився суд колегіальний. Полковники і судді відбували суди з участю полкової старшини, або окремо, спеціально для суду призначеної старшини із тих, хто не займав полкових урядів, але людей чесних і розумних. Теж саме і в судах сотенних. Справи повинні розглядатися тільки в судовому приміщенні («судовій ізбі») колегіально, по закону, гласно і всесторонньо. Особливу увагу звертав універсал на сільські суди, де отамани судили в шинках, нерідко будучи п'яними, а тому сільські суди повинні відбуватися в «пристойних містах»¹. Корчемні суди не допускалися. Цей універсал також забороняв звертатися до вищого суду, минаючи нижчий. Незадоволений сільським або сотенним судом повинен апелювати в суд полковий, а на полковий в Генеральний суд. У такому випадку суд, який розглядав апеляцію, зобов'язаний видати особі, що подала апеляцію, своє рішення письмово з описом всієї справи і аргументів обох сторін.

У другому універсалі від 6 грудня 1722 року була знову підкреслена заборона скаржитися до вищого суду, минаючи нижчий: «если... безъ полкового суду декретовъ и свидѣтельствъ челобитчики тут, в Глуховъ, з жалобами являтимутся, то оныхъ воспятъ до суду полкового, яко въ ономъ еще не бывалихъ безъ приймающа ихъ челобитныхъ отсюду висилати будемъ». Полковим судам загрожувала кара, коли вони не дадуть апелянту потрібного «свідощтва», або не пришлють його справи у вищий суд, бо без цього не можна знати, чи був апелянт в нижчому суді, сотеннім або полковім².

Лист від 26 січня 1723 року наказував, щоб ніхто «въ Глуховъ до суду еeneralного не удавался, поколя тамъ первой у низшихъ судовъ і у полкового справа его, чи то на руку его

¹ Лазаревскій А.М. Павелъ Полуботокъ / А.М. Лазаревский // Русский архивъ. – Кн. I. – 1880. – С. 150–151.

² Василенко М.П. Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття / М.П. Василенко // Ювілейний збірник наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка у Львові. – Львів, 1925. – С.5.

жъ полезно, чи ли противно, решена не будетъ»¹. Особливо підкреслювалася недопустимість звернення до вищої інстанції, минаючи нижчу.

Однак, для належного функціонування судової системи вкрай бракувало кваліфікованих суддів для швидкого та оперативного вирішення справ у Генеральному суді. З цією метою П. Полуботок своїм розпорядженням від 20 серпня 1722 року запровадив інститут так званих асесорів Генерального суду, які у відсутність судді повинні були приймати і оперативно вирішувати справи. На посаду асесорів призначали по черзі підготовлених урядовців з числа бунчукових товаришів, рідше сотників².

Не покидав законодавчих спроб окреслення компетенції судової влади і сам цар: за указом від 5 листопада 1723 року «Про форму суду» процес набув якісно нових рис, суттєво обмежуючи свободу дій українських суддів. Окремі прагнення імперської влади в галузі судочинства реалізовувалися через духовенство. Наприклад, указом Генеральної військової канцелярії від 9 березня 1724 року вказувалося наказному полтавському полковнику Г. Буцкому на виконання указу його величності імператора всеросійського від 15 березня 1721 року про непідсудність духовних осіб цивільним судам, а лише Синоду – вищому духовному органу Російської імперії, за винятком тяжких державних злочинів.

Незважаючи на намагання керівництва Гетьманщини налаштувати судову систему, процесуальні відносини відзначалися численними порушеннями, викликаними, зокрема, застосуванням суддями законодавства на власний розсуд, залежно від їхнього особистого розуміння ситуації, а також пов'язаними з незнанням мови першоджерел та обмеженою кількістю друкованих видань чинних правових актів, невиконанням рішень судів. Наприклад, лист гетьмана І. Скоропадського від 11 січня 1710 року знатному військовому

¹ Лазаревскій А.М. Павелъ Полуботокъ / А.М. Лазаревский // Русский архивъ. – Кн. I. – 1880. – С. 152.

² ЦДІАУ в м. Києві - Ф. 51, оп. 3, спр. 497, арк. 8,30,41. Справа про порядок призначення та діяльність асесорів Генерального суду.

товаришу І. Дорошенку щодо невиконання рішення Генерального військового суду про виплату суми в тисячу золотих М. Сахненку¹.

Після невдалої спроби впорядкувати джерела права вдруге, це питання порушив Д. Апостол паралельно з організаційними заходами у створенні правничої комісії. Гетьман знову взявся до впорядкування справ у судочинстві. 13 липня 1730 року на підставі «Рішительных пункты» він видав «Інструкцію малоросійськимъ судамъ», яка врегулювала процесуальний порядок винятково у сільських, сотенних і полкових судах. Так, щоб в апеляційній інстанції послідовно справа переходила від нищого суду до вищого в порядку черги. У ній зазначалося, що полковники повинні співпрацювати із старшиною. Суди в містах, наділених магдебурзьким правом, відокремлювалися від полкових і сотенних та підпорядковувалися Канцелярії магістратського правління малоросійських прав. Головною метою і тепер виставлялася охорона населення від несправедливих судів².

Отож, деякою мірою уже систематизований стан законодавства не призвів, однак, до зменшення порушень у судовій галузі. Проаналізувавши десятирічну негативну практику сотенних і полкових судів, які розглядали переважно більшість справ у першій інстанції, органи гетьманської влади вжили низку заходів для встановлення додаткових гарантій від незаконних і неадекватних покарань та перетворення судових декретів у спосіб заробітку.

Передусім на вимогу старшини, К. Розумовський ордером від 16 квітня 1751 року остаточно скасував указ «Про форму суду», який з самого початку викликав незадоволення українських суддів. Іншим універсалом дозволялося скаржитись на дії Генерального військового суду виключно через Генеральну Військову канцелярію. Суттєво обмежувалася компетенція полкового суду, якому Генеральна військова канцелярія

¹ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1, од.зб. 50943, арк. 2. Лист гетьмана І. Скоропадського від 1710 р. знатному військовому товаришу І. Дорошенку.

² Інструкція гетьмана Данила Апостола малоросійськимъ судамъ // Киевская старина. – Кн. XVII. – К., 1887. – С. 139–146.

ордером від 15 жовтня 1754 року наказала проводити виконання власних вироків без апробації тільки у дрібних справах¹.

Крім того, слід в окрему групу виділити правові акти гетьманської влади, що пов'язані з діяльністю в Лівобережній Україні у 1722–1727 рр. І Малоросійської колегії, як апеляційної судової інстанції. Однак призначення її було формальне, насправді, ж вона мала спочатку співставити, а поступово витіснити гетьманську владу, що на той час була втілена у Генеральній військовій канцелярії, на чолі якої знаходився наказний гетьман П. Полуботок.

Відверте протистояння між Генеральною військовою канцелярією на чолі з наказним гетьманом та Малоросійською колегією на чолі з С. Вельяміновим дещо урегулювалося сенатським указом від 10 листопада 1722 року, який був направлений на усунення суперечностей між двома суб'єктами, що носив дещо ліберальний характер по відношенню до Генеральної військової канцелярії. П. Полобуток та його однодумці сприйняли указ як важливу перемогу в боротьбі за збереження української автономії. Генеральна військова канцелярія надіслала в полки універсали, в яких повідомлялося про зміст указу, та копії екстракту «для публікування». Полковникам наказувалося, «абі везде копиями по сотням розосланы и при універсалах опублікованы, а кому здається за слушность, в книги ратушныя актированы были...». Так само сприйняли цю подію представники місцевого самоврядування, які записали зміст указу до магістратських і ратушних книг.

Формальний успіх досягнутий в протистоянні з С. Вельяміновим, П. Полуботок прагнув закріпити. З цією метою 13 грудня 1722 року П. Полуботок видав грамоти із подякою «за милостивий указ» та проханням дозволити проведення гетьманських виборів і нові скарги на зловживання бригадира, які доставив до Москви канцелярист П. Борзаковський. Однак, уже наступного

¹ Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. / А.Й. Пашук. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – С. 101 – 102.

дня П. Полуботок надіслав П. Борзаковському додаткову інструкцію з приводу дій у нових умовах і «просительний о патронском ходотайстве» лист до О. Меншикова, в якому містилося прохання щодо «... исправления скорого монаршого повеления, ижбы вскорости... избрать с межи себе нового гетьмана».

Попри зазначені намагання П. Полуботка, з Москви він очікуваних результатів не отримав, а тому 24 травня 1723 року видав грамоту, в якій було знову було порушено питання гетьманських виборів, скасування комендантського правління в Україні та повернення власникам податків, зібраних колегією «над указ, сената присланий»¹, з якою відрядив до Сенату депутацію в складі наказних полковників П. Корецького та І. Даниловича, полкового судді Г. Граб'янки, знатного військового товариша Д. Володьковського та канцеляриста М. Ханенка.

Та й цього разу спроби наказного гетьмана організувати опір інтеграційним планам імперської влади та формування національних органів влади не увінчалися успіхом. Ситуація докорінно змінилася після 1724 р. Аналіз правотворчої діяльності Генеральної військової канцелярії за вказаний рік свідчить, що з 33 указів, відправлених за поточний рік у полкові канцелярії, 32 були виготовлені на виконання розпоряджень Малоросійської колегії і лише – з ініціативи «правителів».

Окремо слід виділити правові акти гетьманської влади щодо розпорядження безпосередньо церковними справами, призначаючи, або підтверджуючи призначення осіб духовної ієрархії. Гетьман І. Мазепа в 1699 р. своїм універсалом підтверджував ігуменство в Петропавлівському монастирі. З універсалу видно, що затвердження гетьманом вважав необхідним і сам ігумен: «Просил нас о подтвержательный себе на то е игуменство универсал». Можна вказати й інший подібний випадок. І. Скоропадський в січні 1720 р. видав універсал про поставлення в ніжинський Благовіщенський монастир нового архімандрита – В. Шостаковського на місце

¹ Журнал, си есть, насущная записка дел, в войсковой Генеральной канцелярии приключаящихся, от дня смерти ясновельможного его млты пана Иоанна Скоропадского. – К., 1896. – С. 129.

М. Ільницького, переведеного в інший монастир. Гетьман наказував: «На месцу зась его превелебности отца Модеста велелисмо отцу Шостаковскому, наместнику того монастыря, правление вруčiti, в чом законники монастыря не повинни своей показовати противности»¹.

Насамкінець, слід виділити правові акти гетьманської влади, що носили в більшості ідеологічний, та в деякій мірі, популістський характер і не визначали сутності та специфіки правової системи Гетьманщини, однак часто були націонал-патріотичного змісту. Серед них слід виокремити лист гетьмана І. Мазепи до полковника Стародубського, І. Скоропадського від 30 жовтня 1708 року: «Ворожа нам здавна сила московська», як визначив гетьман «почала забирати українські міста в своє посідання наших людей ограбувавши та повиганявши, і це чинять не лише в Стародубському, Чернігівському й Ніжинському полках, але й до Полтави ординовано два полки». І. Мазепа називає його «Правдивий вітчизни своєї син» і закликає приєднатися до повстання, адже росіяни як пише гетьман «вродженими своїми звабами, хочуть до рук прибрати і тиранську свою неволю запровадити»². Далі І. Мазепа зазначав: «Знаю я сам вельми добре. Що вони про нас думають і про мене: хочуть задовольнити князівством Римської держави (тобто князівським титулом), а гетьманство забрати, старшину всю вибрати, городот під своє управління відібрати і своїми людьми осадити»³. Ще один лист І. Скоропадського від 2 травня 1722 року цареві на всі закиди про непорядки в Гетьманщині подає дослідник історії Козацької держави В. Шевчук, зокрема «по злобі та ненависті донесено, недогляди в судах бувають», пише гетьман «але вони

¹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. В 3 томах / А. Лазаревский. – Т. 2. – К., 1902. – С. 71–72, 459.

² Історія українського козацтва : Нариси. У 2 т. / [редкол. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – Т. 2. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 627.

³ Мазепа Іван. Листи Івана Мазепи / [НАН України; Інститут історії України / В. Смолій (відп. ред.) В. Станіславський (упоряд. та авт. передм.)]. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2002. – С. 128.

виправляються, за діями старшини ведеться нагляд, несправедливості усуваються за розшуком, козаків нікого в підданні не принуджено», – пише гетьман, – «зі скаргами до Вашої імперської Величності удаються, то роблять це зі своєї непостійності та брехливої впертості...»¹. На противагу зазначеним актам слід згадати про антимазепинський універсал виданий в Лебедині 8 грудня 1708 року під акомпонимент несамовитого тиску Петра I, на якому слід зупинитися докладно. За словами І. Скоропадського І. Мазепа відійшов до короля Шведського «власне для того, щоб бути самовладцем над народом нашим малоросійським, віддавши його під невиносне нам ярмо польське» – фраза побудована дивно, бо одна її половина суперечить другій. Самовласність Мазепи зумовлювала незалежність України, віддача в ярмо таку самовласність робила неможливою. Мазепині звинувачення викладені до нього московському урядові називає брехливими: «незначними і брехливими наклепами на достойність царя і славу великоросійського народу»².

Таким чином, правові акти органів гетьманської влади у відповідності до тогочасних тенденцій виступали на доволі високому рівні, як регулятор суспільних відносин, чим ми ще раз можемо підтвердити, що Українська козацька держава перебуваючи на правах автономії, була наділена такою важливою ознакою держави, як власна система права.

2.2. Правові акти генеральної військової старшини

Важливу роль в адміністративно-політичному устрої Української козацької держави відігравала Генеральна старшина, що являла собою верхівку адміністративного апарату і складала раду при гетьманові.

Цей орган, який у різних документах і джерелах йменується ще й Радою старшин, Старшинською радою, Старшинською генеральною радою, Радою Реєстрової старшини, Радою старшини реєстрового козацтва, Зборами генеральної старшини і полковників, здійснював деякі законодавчі, досить широкі управлінські, судові, контрольні чи просто дорадчі функції при гетьманові. Цікаве розуміння Генеральної старшини надав у своїй праці «Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв.» Л. Окиншевич: «Генеральна старшина – це обмежений постійний кворум Ради Старшинської, установа *sui generis*», тобто поняття Ради старшин і Ради Генеральної старшини, не суміжні, а співвідносяться як ціле і його частина. Своїм попередником Рада Генеральної старшини мала Генеральну козацьку раду, яка на початку XVIII ст., хоча й формально, все ж залишалася найвищим органом місцевого самоврядування на Гетьманщині¹.

Під час «Руїни» і в подальшому роль Ради генеральної старшини у Гетьманщині неухильно зростала. З одного боку, еліта козацтва активно втручалася у компетенцію гетьмана, брала безпосередню участь у жорстких міжгетьманських бійках, провокувала їх, досить часто вирішувала долю булави, тобто, тим самим ставила гетьмана у залежність від себе. З іншого боку стрімко занепадали Генеральні козацькі ради, їх функції зосереджувалися у руках генеральної та полкової старшини. Рада генеральної старшини по відношенню до козацької ради виявлялася незрівняно більш стабільним, сталим органом, який майже завжди перебував біля гетьмана,

¹ Шевчук В. Козацька держава / В. Шевчук. – К.: Абрис, 1995. – С. 233.

² Источники малороссийской истории / [собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. В 2-х частях]. – Ч. 2. – М., 1859. – С. 197.

¹ Окиншевич Л.О. Центральні установи України-Гетьманщини / М.П. Василенко // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 8. – К.: друкарня УАН, 1930. – С. 84.

тобто це вже була постійно чинна установа зі сталим структурно визначеним складом¹.

До вищої генеральної старшини входили: генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний підскарбій, генеральний писар, генеральні осавули (їх звичайно було два), генеральний хорунжий і генеральний бунчужий.

Формально посади генеральної старшини вважалися виборними, в дійсності ця виборність на початку XVIII ст. була цілком номінальною. Генеральна старшина завжди призначалася царським урядом і гетьманом.

Генеральна старшина підпорядковувалася гетьману. У часи ж так званого міжгетьманства роль старшини значно зростала і вона керувала Україною. Проте і при обраному гетьмані роль генеральної старшини була дуже великою. Всі найважливіші питання гетьман вирішував разом з нею.

Щодо статусу та компетенції Ради генеральної старшини при наявності гетьмана, то історія має по суті два різні погляди. З одного боку, О. Лазаревський вважав, що «як помічники його (гетьмана) при ньому була Генеральна старшина: обозний, суддя, писар, осавул хорунжий та бунчучний; але із званнями цими не сполучалося завідуваннями якими-небудь певними частинами, окрім хіба писаря. Кожному з цих чинів гетьман по своїм розсуді призначав справи; кожен з них виконував усяку потрібну службу»². Ця оцінка загалом справедлива, однак, слід зазначити роль Генеральної старшини, як наради при гетьмані; крім того, деякі з Генеральної старшини – обозний, суддя мали певну компетенцію, хоча найбільше виконували вони різного роду спеціальні доручення.

Академік М. Грушевський писав, що «Генеральна старшина складала раду гетьмана, яка мала брати участь в усіх важливіших справах управління»³. Інший погляд, професора М. Слабченка, де категоричніше ставиться питання щодо

¹ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д.І. Яворницький. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 218.

² Лазаревський А.М. Очерки изъ быта Малороссіи въ XVIII в. III. Сотники. / А. М. Лазаревский // Русский архивъ. – Кн. I. – 1873. – С. 341.

³ Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевський. – К., 1990. – С. 263.

системи генеральних урядів на Україні, то вона була реальна. Кожен з генеральних урядів відав тільки визначеною категорією справ. Відаючи свою галуззю управління кожен з урядів не втручався в компетенцію іншого. Влада кожного з генеральних Старшин поширювалася на всю Гетьманщину. У своїй галузі генеральні старшини ніким не були обмежені, хіба що з боку гетьмана.

Професор М. Слабченко, зазначає, що межа компетенції кожного старшини не конституціями визначалася, але ґрунтувалася на традиції, що копіювала певною мірою польські порядки. Генеральні старшини могли спонукувати виконувати закони, але вводити нові могли тільки в повнім складі, хоч у своїй галузі кожен з чинів міг видавати належні розпорядження не тільки перебуваючи на Вкраїні, ба й поза нею». Також автор зазначає, що «свою волю в межах відомства кожен з генеральних старшин виявляв через декрети й інструкції, хоча б, з приводу збирання статистичних даних у своїй галузі управління»¹.

Згідно з поглядами О. Лазаревського та М. Грушевського Генеральна старшина була як дорадчий та колегіальний орган при гетьманові. На противагу цьому твердженню М. Слабченко вважає Генеральну старшину як чітко структурований самостійний орган, який складався з генеральних урядів, які діяли самостійно, в межах своєї компетенції, видавали відомчі правові акти у формі декретів та інструкцій та функціонували поряд з гетьманом, та були повноцінними суб'єктами права.

Проблему статусу та функціонування інституту Генеральної старшини детально дослідив Л. Окиншевич, навівши свої висновки стосовно цих двох поглядів. Він зазначав: «На мою думку погляд професора М. Слабченка – цілком помилковий... передусім Генеральна старшина грала роля гетьманських радників та виконавців його доручень. Правні погляди мас не охоче мирилися з автономією Генеральних старшин, отверто визнаючи її тільки за Генеральними Суддями, всіх-же інших

¹ Слабченко М.Е. Центральные учреждения Украины XVII – XVIII вв. / М.Е. Слабченко. – Одесса, 1918. – С. 61 – 62.

з'єднуючи в одну колегію.

Таким чином Генеральна старшина як за указом імператора Петра I, так і за хартією 1710 р., складала дорадчий орган при гетьманах, та при визнанні гетьмані Генеральна Старшина не грала самостійної ролі»¹. Підтвердженням цьому може бути репліка гетьмана І. Мазепи, незадовго до переходу до шведів 1708 р. Він закидав Генеральній старшині, що «вы не советуете, токмо о мне переговоруете...!»².

Отож на думку гетьмана, Генеральна старшина повинна була «радити». Ще одним доказом правильності суджень Л. Окиншевича є Бендерські пакти 1710 р. або Конституція П. Орлика, що встановлювала парламентський інститут Генеральних Рад, а раді Генеральної старшини залишила компетенцію вирішення поточних справ. Це правовий акт, звичайно, не набув законної сили, проте він цінний як характеристика устрою Гетьманської України. Таким чином ми схильні до того, що у час наявності гетьмана Генеральна старшина не виконувала законодавчих функцій, а тому не могла бути самостійним суб'єктом права³.

Проте в період міжгетьмання, а саме у 1721 р., після смерті І. Скоропадського, російський уряд, передавши управління гетьманщиною чернігівському полковнику П. Полуботку «обще с генеральной старшиной»⁴. А тому фактично у період 1722–1727 рр. державою взагалі формально правила колегія генеральної старшини. Однак з цього приводу слід сказати, що починаючи з 1723 р. з моменту перетворення Генеральної військової канцелярії у владний адміністративний орган з правом видання правових актів, частина спеціально

¹ Окиншевич Л.О. *Центральні установи України-Гетьманщини* / М.П. Василенко // *Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права*. – Вип. 8. – К.: друкарня УАН, 1930. – С. 86 – 87.

² Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського // *Основа*. – 1862. – №10. – С. 23.

³ Окиншевич Л. О. *Центральні установи України-Гетьманщини* / М.П. Василенко // *Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права*. – Вип. 8. – К.: друкарня УАН, 1930. – С. 95.

⁴ Лазаревский А.М. *Павелъ Полуботокъ* / А.М. Лазаревский // *Русский архивъ*. – Кн. I. – 1880. – С. 158.

призначених осіб з числа Генеральної старшини ставала членами Генеральної військової канцелярії в обов'язковому порядку. Л. Окиншевич у своїй праці «Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв.» зазначав, що «спеціально призначені з Генеральної старшини особи з XVIII в. мали обов'язок засідати в Генеральній Канцелярії», а в іншій праці «Центральні установи України-Гетьманщини» Л. Окиншевич підкреслював: «Генеральна старшина за часів, коли Гетьманщиною правили російські урядовці, належала до складу колегіальних адміністративних органів – Генеральної Військової Канцелярії та Генерального Суду, репрезентуючи в них місцевий, український елемент. Але інакше було, коли Гетьманщиною керували гетьмани (часи І. Скоропадського, Д. Апостола, К. Розумовського). У цей час генеральна старшина є, як за старих часів, – колегія найближчих гетьманських радників, рада старшини у вузькому складі»¹.

Ще одним доказом спорідненості Генеральної старшини та Генеральної військової канцелярії є твердження професора М.Е. Слабченка: «Всякій генеральный урядъ въ силу того, что онъ былъ урядомъ генеральнымъ, имел право заседать въ Генеральной Канцелярии, а съ XVIII ст. даже не право, а обязанность», а також «Все генеральные чины объединялись в особомъ коллегияльномъ учрежденіи, которое именовалось Генеральной Войсковой Канцеляріей... Членами Генеральной Канцелярії генеральные старшины состояли ex officio и сплосъ и рядомъ входили въ составъ личнаго гетманскаго совета»². Таким чином можна констатувати, що Генеральна старшина на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком брала участь у засіданні Генеральної військової канцелярії та від її імені здійснювала правотворчість.

Про правові акти Генеральної військової канцелярії періоду 1722–1727 рр., що були ухвалені членами Генеральної

¹ Окиншевич Л.О. *Центральні установи України-Гетьманщини* / М.П. Василенко // *Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права*. – Вип. 8. – К.: друкарня УАН, 1930. – С. 34 – 35.

² Слабченко М.Е. *Центральные учреждения Украины XVII – XVIII вв.* / М.Е. Слабченко. – Одесса, 1918. – С. 97.

військової канцелярії, а водночас представниками Генеральної старшини на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком, було зазначено вище.

З приводу законодавчої діяльності Генеральної старшини Л. Окиншевич писав: «... це було передусім законодавство поточного характеру, раз-у-раз воно межує з управлінням...»¹, а тому досить важко виділити конкретні правові акти Генеральної старшини, з поміж управлінських рішень, які не є джерелами права. Так у 1723 р. Генеральна старшина у своїм Коломацьким проханні просить скасувати ряд податків². 16 грудня 1735 р. Генеральна старшина «согласно мненію свое приложили» з приводу постачання армії кіннями³, які являються швидше управлінськими рішеннями, ніж правовими актами.

Однак, в історичній періодиці вдалося знайти кілька універсалів Генеральної старшини. Так в універсалі від 1722 р. «Императорского Пресветлого Величества войска Запорожского полковникъ Черниговскій и наказный гетманъ з старшиною еeneralною Павелъ Полуботокъ», про заборону вивезення з України хліба, цікавою є ремарка у тексті «мы, з общого нашего совету и приговору»⁴. Також старший канцелярист М. Ханенко зазначав, що «мне оные деревни Перегонъ съ Дешковичами определены съ приказа Гетьмана Скоропадского... универсаломъ старшины генеральной въ 1723 г., апреля 2 числа»⁵. Ще одним фактом «Чиновники зась всякіе и державцы... преступныхъ людей пристойно наказовати меють...», – сказано в універсалі Генеральної

¹ Окиншевич Л.О. Центральні установи України-Гетьманщини / М.П. Василенко // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – Вип. 8. – К.: друкарня УАН, 1930. – С. 118.

² Окиншевич Л.О. Центральні установи України-Гетьманщини / М.П. Василенко // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – Вип. 8. – К.: друкарня УАН, 1930. – С. 109.

³ Там само. – С. 132.

⁴ Меры гетьманского правительства Малороссіи въ 1722 и 1757 гг. въ предупредження голода // Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 555.

⁵ Диариуш, то есть повседневная записка..., начавшийся в 1722 году и окончен в том же году... войсковою канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком. – Кн. 1. – Отд. V. – М., 1858. – С. 7.

старшини 1722 р. після смерті І. Скоропадського.

Крім того, як було зазначено вище, деякі з генеральних старшин, зокрема обозний та бунчужий, мали певну компетенцію. Так, генеральний обозний був першою особою після гетьмана, найчастіше заміщав тимчасово відсутнього гетьмана, виконуюючи обов'язки наказного гетьмана. З приводу повноважень Генерального обозного висловлювався Л. Окиншевич, так «...у відомстві Генерального Обозного було взагалі всеньке військове управління Гетьманщини, і зокрема арматне, отже Генеральний Обозний був генерал-квартирмейстер та генерал-інженір української армії». Участь у законодавчій роботі Генерального обозного підтверджується головуванням у 1738–1743 рр. у Комісії для кодифікації українського права Генерального Обозного Я. Лизогуба¹. Проте, як самостійний суб'єкт законодавчої ініціативи Генеральний обозний нормативних актів не видавав «опріч участі в Генеральних та широких Радах Старшин, що мали законодавчі функції», про що влучно зазначив Л. Окиншевич. Ще один представник Генеральної старшини, що мав окрему компетенцію був Генеральний бунчужий, що відповідав за гетьманський бунчук. З цього приводу Л. Окиншевич писав: «Щодо характеру спеціальної діяльності Генерального Бунчужного, то вони, очевидно, мали тримати в урочистих випадках ознаку гетьманської гідності бунчук»². Однак йому також доручалося командування військом у певних ситуаціях. Участь Генерального бунчужого в законодавчій роботі позначалася тим, що він іноді видавав універсали. Зокрема відомі два універсали генерального бунчужного Я. Лизогуба, які відносяться до 1715 р. Один з них виданий з приводу стягнення поборів у м. Стародубі. Теза: «Мы сим нашим універсалом приказуем и моц даем по звелению рейментарской власти» свідчить про те, що універсал бунчужного був виданий за

¹ Теличенко И.В. Очерк кодификации Малороссийского права до введения Свода Законов / И.В. Теличенко // Киевская старина. – Т. 23. – 1888. – С. 419.

² Окиншевич Л.О. Центральні установи України-Гетьманщини / М.П. Василенко // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – Вип. 8. – К.: друкарня УАН, 1930. – С. 159.

розпорядженням або за уповноваженням гетьмана. Другий універсал генерального бунчужного Я. Лизогуба підтверджує право на володіння с. Басихіним і с. Хомутівкою¹.

Отже, універсали окремих генеральних старшин не були їхніми самостійними актами законодавчої ініціативи, а лише виконували розпорядження гетьмана, чи підтверджували раніше прийняті ним рішення, а тому про самостійний характер дій окремих генеральних старшин, щодо прийняття правових актів, говорити не доводиться.

Проте найбільшого злету в своїй історії Рада генеральної старшини набула у 1750–1764 рр., тобто під час перебування на найвищій державній посаді гетьмана К. Розумовського. Це був безпрецедентний період панування на Гетьманщині саме цього самоврядного органу, який затьмарював навіть гетьманську посаду. Користуючись частими від'їздами гетьмана до Санкт-Петербурга, Рада Генеральної старшини під фактичним проводом гетьманського обозного С. Кочубея зосередила у своїх руках весь обсяг влади.

Як зазначав Л. Окиншевич, того час колегія Генеральної старшини брала участь у законодавстві країни. Власне кажучи, вона могла взяти на себе ініціативу реформи законодавства². Наприклад, у лютому 1752 р. Генеральна старшина звернулася до гетьмана К. Розумовського з «доношенієм» про необхідність заборонити вільний перехід «підданих». Під цим «доношенієм» підписалися Генеральні: Обозний Семен Кочубей, Підскарбій Михайло Скоропадський, Писар Андрій Безбородько, Осавул Петро Валькевич, Хоружий Михайло Ханенко, Бунчучний Дмитро Оболонський³. Однак і в цьому випадку Рада Генеральної старшини виконувала

¹ Малиновський О.О. Огляд архівних матеріалів з історії західноруського та українського права, що переховуються в Древлехранищі Московського центрального архіву (по І-ше лютого року 1926) / М.П. Василенко // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 2. – К.: друкарня УАН, 1926. – С. 43.

² Окиншевич Л. О. Центральні установи України-Гетьманщини / М.П. Василенко // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 8. – К.: друкарня УАН, 1930. – С. 87.

³ Мякотинъ В. Прикрепление крестьянства въ Левобережной Малороссии въ XVIII в. / В. Мякотинъ // Русское Богатство. – 1894. – №3. – С. 217–218.

скоріше управлінські функції, приймаючи рішення у вигляді донесень, які є рекомендаційно-розпорядчим актом¹, а тому їх не слід вважати законодавчими правовими актами, що можуть бути представлені як джерело права.

Таким чином, в Українській козацькій державі, роль і значення Генеральної старшини дещо не визначені. Попри те, що саме в цей період цей орган влади зазнав найбільшого злету, його статус як самостійного органу державної влади до кінця не утверджено, як наслідок він не був самостійним суб'єктом законодавчої ініціативи, а тому фактично не видавав від свого імені правових актів, за винятком зазначених нами універсалів, що були видані Радою Генеральної старшини в період так званого «самостійного правління» на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком. Однак, сам факт існування колегіального органу влади на той час, з яким рахувався гетьман при виданні правових актів, дає нам можливість говорити про елементи демократизму та достатньо високий рівень розвитку тогочасної правової системи.

¹ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: [Зб. документів / АН України. Ін-т укр. археографії та ін.; Упоряд., автор передмови В.Й. Горобець; Відп. Ред. Л.А. Дубровіна]. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 37.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть причини, які призвели до створення нового різновиду органів влади – автономної (місцевої) військово-адміністративної влади?
2. Зазначте, які органи центральної влади функціонували в Україні в другій половині XVII ст.?
3. Охарактеризуйте зміни які відбулися в органах військово-адміністративної влади в Гетьманській державі в першій половині XVIII ст.?
4. Назвіть правові акти гетьманської влади, поширені в Україні з першої половини XVIII ст.?
5. У чому полягало значення такого нормативно-правового акту гетьманської влади другої половини XVII – першої половини XVIII ст., як гетьманські універсали?
6. Які посадові особи здійснювали правосуддя в Гетьманській державі?
7. Розкрийте причини поширення в українському праві в XVIII ст. таких розпорядчих документів, як укази.
8. Зазначте, яку роль в адміністративно-політичному устрої Української козацької держави відігравала Генеральна старшина.
9. Зазначте структуру та компетенції Генеральної старшини в Гетьманській державі початку XVIII ст.
10. Наведіть приклади втручання російського уряду в судочинство Гетьманської держави.
11. Вкажіть причини запровадження інституту асесорів Генерального суду.

РОЗДІЛ 3

ПОШИРЕННЯ РОСІЙСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА В СИСТЕМУ ПРАВА УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО)

3.1. Договірні статті гетьманів з російським царатом

Козацька Україна, що відродилася на своїй стародавній території, в ході національно-визвольної боротьби середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького, в умовах постійної загрози нової війни з Річчю Посполитою, повстання в полках, браку надійних союзників поставили перед Б. Хмельницьким та його радниками дилему: або капітуляція перед Польщею і втрата всього, придбаного в шестилітній важкій боротьбі, або ж союз з Московією чи Туреччиною.

Гетьман Б. Хмельницький, частина козацької старшини та духовенства ще з 1648 р. зверталася до московського царя з проханням допомогти Україні в боротьбі з Річчю Посполитою. Проте московський уряд дотримувався вичікувальної тактики: хотів бачити обидві воюючі сторони вщент знесиленими. М. Грушевський, пояснюючи цю ситуацію, писав, що весь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і кращий напрям, коли б Україна ввійшла в політичну унію з Московією на початку своєї боротьби з Річчю Посполитою, ще повна сил, з уцілілими людьми, не зневіреними в своїх провідниках і в піднятому ними ділі, здатною бути опозицією Московії, відстояти себе в цій опозиції і не дати зіпхнути на становище провінції¹.

За таких умов гетьман домагається рішення Земського собору Московської держави від 1 жовтня 1653 року про взяття Війська Запорозького «під високу государеву руку» й допомогу у війні

¹ Грушевський М.С. *Історія України-Руси: в 11 т. / [НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського / П.С.Сохань (голова ред. кол.)] – Т. 8. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 123-124.*

з Річчю Посполитою. 31 грудня 1653 року царська делегація на чолі з К. Бутурліним прибули до Переяслава. 18 січня 1654 року відбулася Переяславська Рада на якій попередньо домовилися про умови переходу Війська Запорозького під владу великого Московського князівства, а також про гарантії для Війська Запорозького. Однак стався інцидент не передбачений царатом. Коли духовенство хотіло привести до присяги гетьмана і старшину, Б. Хмельницький зажадав від Московських послів, щоб вони перші склали присягу від імені царя. Боярин К. Бутурлін, голова московського посольства, рішуче відмовився це зробити. Тоді гетьман і старшина залишили переговори, що стало причиною публічного скандалу. К. Бутурліну довелося двічі повторювати запевнення, що цар охоронятиме всі права України і державний лад її буде збережений. Лише після цього гетьман і старшина погодилися на присягу¹.

Після цього, уряд Б. Хмельницького розпочав підготовку проекту договору з Московією. 17 лютого 1654 року було закінчено виготовлення проекту договору і сформовано посольство до царя. 14 березня 1654 року посли подали боярам виготовлений проект договору з 23 статтями за підписом гетьмана і військовою печаткою та акредитовану грамоту від імені гетьмана. Згодом у Москві за наказом царя Олексія Михайловича і за участю думного дяка А. Іванова їх було перекладено та сформовано 11 статей, які подали на засідання боярської думи 21 березня 1654 року. Про них, зазначав український історик Ю. Мицик, так: «11 статей – скорочена й змінена редакція 23 статей поданих російському урядові 21 березня 1654 року»². У результаті перекладу основний зміст статей втрачався. На засіданні боярської думи було обговорено подані послами статті й ухвалено по статтях резолюції царя і бояр. Остаточна ратифікація договору відбулася 27 березня 1654 року наданням московським царем Олексієм

¹ *Переяславська рада 1654 р. (історіографія та дослідження) / [редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич та ін.] – К.: Смолоскип, 2003. – С. 363*

² *Мицик Ю. Полин-Коринь Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року? / Ю. Мицик // Старожитності. – 1991. – № 1. – С. 10.*

Михайловичем жалуваної грамоти Б. Хмельницькому й Війську Запорозькому¹, в якій ще раз стверджувалося про збереження суспільного ладу України, порядку управління й суду, які склалися до 1654 р. із затвердженням 11 статей, які увійшли в історію, як «Березневі статті Богдана Хмельницького».

З приводу договору 1654 р., як основного акту, що визначав правові відносини між Козацькою Україною і Московією, висловлювалося багато авторів. Серед них потрібно виділити дослідника історії українського права за кордоном А.І. Яковліва, який у своїй праці «Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках» зазначав: «...щодо характеру і повного значення цього договору, навіть нема згоди, щодо того, який саме текст договору вважати за автентичний»². Більшість російських дослідників висловлює погляд, що жодного договору між Україною й Московією не було, що Україна 1654 р. «вибрала монарха» в особі московського царя, склала йому присягу на «вічне підданство» без жодних умов, а цар із ласки своєї «пожалував» гетьмана Б. Хмельницького й Військо Запорозьке деякими привілеями, які могли бути з волі й наказу царя будь-коли змінені, обмежені, відібрані, що й сталося пізніше. Протилежного погляду дотримуються українські автори, які розглядають Березневі статті 1654 р., як двохсторонній договір між двома рівноправними сторонами, на підставі якого було встановлено протетократ московського царя над Українською державою та військово-політичний союз України й Московщини. Про протетократ московського царя досить влучно висловлювалися сучасні дослідники українського права, зазначаючи, що з погодженням прийняти Військо Запорозьке «під високу царську руку», в Москві

¹ *Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / [упоряд.: А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук]. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 146-148.*

² *Яковлів А.І. Українсько-Московські договори в XVII–XVIII віках. / Антологія української юридичної думки в 6 т. / [ред. колегія: Ю.С. Шемшученко та ін.] – Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба / [Упорядники: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук, О.О. Самойленко; Відп. редактор І.Б. Усенко]. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2003. – С. 275.*

з перших же кроків намагалися обернути протетократ на інкорпорацію.

Для ґрунтового аналізу договірних статей гетьмана з Московським царем, а пізніше Російським імператором, необхідно визначити юридичну природу цього правового акту. За сучасним енциклопедичним визначенням «Гетьманські статті XVII–XVIII ст. – це документи державно-правового характеру, котрі визначали суспільно-політичний устрій української держави – Гетьманщини – та порядок її васальних відносин з Росією»¹. Це положення в більшій чи меншій мірі ідентичне зазначеному в більшості історичних юридичних джерел, однак деякі сучасні дослідники називають їх конституціями. Серед сучасних дослідників існує інший погляд на цей документ, зокрема такі: «Підписані 27 березня 1654 року московським царем Олексієм Михайловичем прохальні (чолобитні) статті Б. Хмельницького фактично являли собою конституцію козацької держави», «Коломацькі статті – конституції виявилися першим і єдиним документом, який «дарувала» Гетьманщині Софія Олексіївна... Тексти Решетилівських статей зовнішньо не позбавляли ані гетьмана, ані Генеральну раду, ані Раду старшин колишніх повноважень. Та за змістом нові конституції зробили такі повноваження нездійсненними, утопічними, паперовими...».

Договірні статті доцільно назвати конституційними актами з погляду сучасної теорії держави і права, так як вони визначали правовий статус та загальні положення адміністративно-політичного устрою Української козацької держави, підтверджували автономне становище України в союзі з Російською державою, тим самим будучи наділеними ознаками конституційного нормативно-правового акту. Тому є доцільність виокремлення дослідження цього правового акту в самостійний підрозділ.

Березневі статті 1654 року кваліфіковано, як договір «вічний», проте правова система його була дійсною лише

¹ Мала енциклопедія етнодержавознавства / [НАН України Інститут держави і права ім. В.М.Корецького; редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К.: Довіра Генеза, 1996. – С. 180.

на час гетьманування Б. Хмельницького. За наступників Б. Хмельницького кожного разу при обранні нового гетьмана складався новий договір між Військом Запорозьким на чолі з новообраним гетьманом – з одного боку, та московським царем – з другого, який формально підтверджував Березневі статті 1654 р. Новий договір звичайно мав дві частини: а) основний договір, про який знало вузьке коло старшини, так би мовити «Березневі статті» 1654 р. та б) «нові статті», додаткові, які пропонував московський цар і стверджував гетьман із Військом Запорозьким, або ж, навпаки, пропонував гетьман і стверджував цар. Щодо першої частини, тобто Березневих статей 1654 р., то вже при обранні на гетьмана Ю. Хмельницького (1659–1663) в жовтні 1659 року, з укладенням Переяславських статей, Московія внесла на затвердження під грифом «Березневих статей» підроблений текст договору 1654 року з 14-ма статтями, в який було включено важливі обмеження автономії України й прав гетьмана. І надалі, починаючи від Ю. Хмельницького, ці підроблені статті в нових редакціях, подавалися Московською державою новообраним гетьманам під іменем «Березневих статей 1654 року» та стверджувалися їх присягою та царськими грамотами. З цього приводу Ю. Мицик писав: «що широковідомі «14 статей» («Переяславські статті»), які царський уряд видав за остаточну редакцію «Березневих статей» насправді не були нею. Вони являли собою українсько-російський договір пізнішого часу підписаний у Переяславі 1659 р. між гетьманом Ю. Хмельницьким та представником російського царату А. Трубецьким і мали нерівноправний для України характер»¹.

Ймовірно, що фальсифікації Переяславських статей 1659 р. царатом були наслідком прояву українським керівництвом в особі гетьмана І. Виговського (1657–1659) та проукраїнсько налаштованої старшини намагання захистити права і вольності Війська Запорозького від утисків та обмежень

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т. / [НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського / П. С. Сохань (голова ред. кол.)] – Т. 8. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 10.

московським царатом. Ключовою подією, стало те, що у вересні 1658 року наступник Б. Хмельницького гетьман І. Виговський уклав у Гадячі угоду про союз України з Польщею та Литвою. Дізнавшись про це, московський цар Олексій Михайлович видав грамоту до українського народу із закликом до непокори, як він висловився, «зраднику Виговському». Наприкінці березня 1659 року гетьман у своєму універсалі звинуватив царя в намаганні поневолити Україну і закликав козаків (цитата) «нашу свободу, кров'ю здобуту й освячену, зберегти і по смерті передати нашим нащадкам»¹. У квітні стотисячна московська армія перейшла кордон з Гетьманщиною, захопила Прилуки, а Конотоп узяла в облогу. Упродовж сімдесяти днів 5 тисяч козаків на чолі з ніжинським полковником Г. Гуляницьким захищали місто. На початку липня їм на допомогу підійшло очолюване І. Виговським об'єднане союзне військо. До нього входили 16 тисяч козаків, 30 тисяч кримських татар і ногайців під проводом хана Мехмед-Гірея Четвертого, загін поляків А. Потоцького та загони сербів, німців і румунів². 9 липня 1659 року козаки І. Виговського атакували московське військо на переправі через р. Соснівку неподалік Конотопа. Посеред бою І. Виговський зробив вигляд, що відступає, козаки переправилися через Соснівку і «загатили» її. Важко озброєна московська кіннота стала в'язнути в трясовині, козаки перейшли в контратаку, а із засідки ударили татарські та ногайські вершники. Втративши понад 40 тисяч убитими та 15 тисяч полоненими, московська армія почала поспіхом відступати до Путивля. За висловом російського історика Сергія Соловйова, «краса і гордість московської кінноти зникла в один день»³. 9 липня 2009 року Україна відзначила 450 - річницю Конотопської битви як символ нескореності та боротьби українського народу проти зазіхань Московії на права і вольності Війська Запорозького.

¹ Переяславська рада 1654 р. (історіографія та дослідження) / [редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич та ін.] – К.: Смолоскип, 2003. – С. 519.

² Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д.І. Яворницький. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 319.

³ Соловьев С.М. История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – Т. 16. – М., 1991. – С. 718.

Що стосується другої частини нового договору, тобто «нових статей», то деякі з них склалися і приймалися сторонами з огляду на потребу регулювання нових взаємовідносин між Україною та Московією, інші ж з'являлися внаслідок політики московських царів, а пізніше російських монархів, які використовували будь-яку нагоду, щоб таким способом обмежити права і вольності України, чи покласти на неї додаткові обов'язки. Факт, що Московія з кожним новим гетьманом хотіла укласти новий договір, має важливе значення для встановлення природи взаємовідносин України й Москви за договором 1654 р. Адже договір 1654 р. є двостороннім актом волевиявлення волі двох формально рівноправних сторін. Виходячи з цього, факт підтвердження договору 1654 р. й укладення додаткових договорів при зміні гетьманів, що персоніфікував Козацьку державу, можна пояснити, що договір 1654 р. втрачав одну з договірних сторін – Україну, а таким чином і свою силу. А тому новий гетьман змушений поновлювати силу договору 1654 р. та додавав нові договірні статті на вимогу Московії.

Структурно, з позиції юридичної техніки цей договір складався з двох документів, зміст та аналіз яких дослідив науковець діаспори А. Яковлів. Перший документ: «... акредитована грамота Б. Хмельницького від імені свого, Війська Запорозького і всього народу «православного руського» звертається до царя Олексія Михайловича...», коротко виклавши зміст української національно-визвольної боротьби та прагнення допомоги московського православного царя. Треба зазначити, що грамота формує враження суцільності і складена у виразах, які охоплюють цілу Українську державу з усіма станами населення, підкреслено, зокрема: «... що гетьман і Військо Запорозьке просять затвердження всіх прав і вольностей в їх державі («государстве Російскомъ»)¹. Другий документ – «Статті Богдана Хмельницького стверджені царем і боярською думою, які визначали умови військового

¹ Яковлів А. Українсько-московські договори XVII – XVIII віках / Договір гетьмана Б. Хмельницького 1654 р. / В.А. Смолій, В.М. Ричка // Український історичний журнал. – 1993. – № 4–6. – С. 106.

договору між Московією і Військом Запорозьким» – містить вступ і 23 статті, однак, як відомо після перекладу та втручання царату залишилося лише 11 статей. У вступі виписано короткий царський титул з додатком нового титулу: «и Малыя Росіи», потім стоїть коротке звернення до царя з проханням, щоб цар виказав свою «милость» і «пожалував», про що посли будуть бити чолом. Далі йдуть артикули-статті². Щодо порядку статей та їх логічного зв'язку, то потрібно зазначити, що з погляду сучасного правового акту, вони розміщені невпорядковано та логічно не пов'язані між собою. Статті загального характеру вміщено між статтями, що стосуються окремого предмету правового регулювання. Статті, що стосуються держави загалом, поміщено між статтями, які регламентують співжиття окремих станів населення, про їх окремі права і вольності. Логічний висновок такому розміщенню статей А. Яковлів зробив таким чином: «Внаслідок такого розміщення статей, основна ідея, якою керувалися гетьман і старшина, яку вони клали в основу проекту договору з Москвою, розбилася й замаскувалася питаннями, менш важливими, які до того ще й непотрібно підкреслено і висунуто на перший план»².

Зміст 23-ох статей проекту договору від 17 лютого 1654 року та 11-ти статей затверджених царем і боярською думою від 21 березня 1654 року за предметом правового регулювання, можна розподілити на класифікаційні ланки. До основної відносяться ті, які гарантували повноту внутрішньої автономії держави й усували можливість будь-якого втручання влади московського царя у внутрішні справи автономії:

– виходячи зі ст. 1, яка формулює «непорушність прав і вольностей козацького стану в управлінні», в Україні зберігалися адміністративно-військовий устрій, поділ на полки і сотні, гетьмансько-старшинська адміністрація, тобто

¹ *Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / [упоряд.: А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук]. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 142 – 146.*

² *Яковлів А. Українсько-московські договори XVII – XVIII віках / Договір гетьмана Б. Хмельницького 1654 р. / В.А. Смолій, В.М. Ричка // Український історичний журнал. – 1993. – № 4–6. – С. 108.*

залишався чинним адміністративно-військовий устрій козацької держави часів національно-визвольної боротьби, у відповідності до якого зберігалася гетьмансько-старшинська адміністрація на чолі з гетьманом. Однак у порівнянні з проектом договору відсутнє положення ст. 6 про право вільного обрання глави держави та уряду;

– ідея державності персоніфікувалася в привілеях різних станів населення держави. Так ст. 1 формулює непорушність прав і вольностей козацького стану в управлінні, суді, та в приватноправових відносинах; ст. 6 гарантує права духовного стану й голови духовенства, київського митрополита. У порівнянні з проектом з 23-ох статей відсутні положення: ст. 7, що не дозволяли відбирати в козаків, а після їхньої смерті у вдів і дітей маєтків та землі, що ставали їхньою власністю; ст. 3, що гарантували права і вольності міського населення та міського самоврядування; ст. 17, що визначали правове положення селянства й «підданого» населення; положення ст. 18 та ст. 13 про права духовного стану й київського митрополита, які були дещо звужені і тепер їх містила ст. 6. Таким чином, усі статті проекту договору, що мали забезпечувати непорушність суспільного устрою і привілеї усього населення держави без різниці станів, в затверджених статтях було значно обмежено, зокрема, щодо прав і вольностей міського населення та селянства;

– залишалися в силі традиційне судочинство, в яке царським воєводам не дозволялося втручатися, лише частково про це йшлося в ст. 1 про непорушність прав і вольностей козацького стану в суді, під цим фактично малося на увазі збереження традиційної системи судів, зокрема копних, сотенних, полкових та Генерального суду;

– обороноздатність держави мала забезпечуватися реєстровим козацьким військом, загальною чисельністю 60000, що встановлювалося частиною другою ст. 11. Цю статтю було сформульовано на підставі давньої традиції козацьких вольностей і порядків, що існували за польської влади, так званих козацьких «ординацій». Для порівняння

з проектом з 23-ох статей, положення цієї статті містилися у ст. 2, хоча зміст статей фактично не змінився; ряд статей були присвячені утриманню козацького війська та органів влади.

Так, ст. 9 передбачала грошову платню командному складові війська (полковникам, осавулам, сотникам) і козакам, ст. 2 – на утримання урядів військового писаря; ст. 3 – полковників, суддів, осавулів, ст. 4 – обозного й армати, для зазначених потреб були призначені млини, маєтки й гроші на видатки. Ці статті є деталізацією ст. 1-ої, в якій вимагається збереження всіх прав і вольностей військових, дещо зайвою деталізацією, що була зроблена лише під впливом давніх традицій. Порівнюючи з проектом статей, у затверджених ст. 21 замінені на ст. 9; ст. 8 на ст. 2, ст. 9, 10, 11 об'єднані і замінені на ст. 3; ст. 12 на ст. 4.

Однак, відсутні положення ст. 5, що передбачали на гетьманську булаву та утримання гетьманського уряду Чигиринське староство. Натомість у резолюціях боярської думи від 21 березня 1654 року це положення регламентувалося окремими жалуваними грамотами для кожного гетьмана індивідуально, таким чином поставивши особу гетьмана у царську милість.

Після забезпечення внутрішніх зносин автономії держави, ще низка статей торкалася зовнішньої оборони держави, зносин з іноземними державами та виплату цареві данини, зокрема:

– гетьманові надавалося право приймати іноземних послів, встановлювати зносини з іноземними державами при умові повідомлення царя. Лише зносини з Туреччиною і Річчю Посполитою заборонялися без царського указу, що регламентувалося ст. 5. Порівнюючи з проектом статей, положення ст. 14 було замінене ст. 5, зміст статті істотно не змінився;

– що стосується зовнішньої оборони України, то Військо Запорозьке повинно було воювати спільно проти ворогів «и во всем быти в послушании на веки», при цьому взаємовідносини Гетьманщини до її протектора, регламентувала ст. 8 про

утримання найманого військового відділу кількістю 3000 чол. на кордоні з Річчю Посполитою; частина перша ст. 11 про утримання такого ж загону кількістю 400 чол. у Кодацькій фортеці і в Коші; і для стримання татар від нападу ст. 10. Зміст статей у порівнянні з проектом договору фактично не змінився. Проте положення ст. 20 змінено на ст. 8; ст. 23 на ст. 11; ст. 22 на ст. 10;

– частина друга ст. 1 передбачала у міста вїттів, бурмистрів, лавників, які повинні грошові і хлібні доходи збирати і передавати до «государевого скарбу» тим людям, які будуть призначені царем. Водночас останні мають контролювати «зборщиків, щоб робили по правді». Для порівняння у проекті статей схожі положення передбачені ст. 15 (виплата данини (трибуту) певною одноразовою сумою «ценою ведомою», як плата цареві за військову допомогу та оборону держави), за виключення здійснення контролю, за місцевими урядниками, що збирають податки. Таким чином царат поступово підпорядковував собі фіскальну систему Гетьманщини.

Порівнюючи зміст проекту гетьманських статей та затверджених царем статей, можна зауважити, що пропозиції Б. Хмельницького від 17 лютого 1654 року, викладені в 23 статтях в більшості вичерпуються 11-ма статтями в редакції 27 березня та жалуваними грамотами цього ж дня. Усі разом вони склали умовно текст договору 1654 р. Документ («Березневі статті» та жалувана грамота 24 березня 1654 року) забезпечував Війську Запорозькому такі права: самостійність у діяльності адміністрації та судочинстві, стосунках з іноземними державами (із застереженням щодо Речі Посполитої і Туреччини), збиранні податків для українського скарбу, утриманні 60-тисячного війська.

У першій половині XVIII ст. взаємини Гетьманщини і Російської імперії визначались, як і раніше, статтями між гетьманами і царями. Кожен з цих документів називався ім'ям гетьмана, який підписував його, або місцем, де документ було прийнято, зокрема у вказаний нами період чинними були такі договірні статті: Коломацькі, чи І. Мазепи (1687 р.), Решетилівські,

чи І. Скоропадського (1709 р.) і, нарешті, «Решительные (конформированные) пункты» Д. Апостола (1728 р.), які на той час були основними конституційними актами, а отже й основним джерелом права.

25 липня 1687 року на місці постою московсько-українського війська, на р. Коломак було скликано генеральну раду, на якій було обрано І. Мазепу (1687 – 1709) гетьманом України. Тоді ж було обговорено запропонований ним проект нових статей «прежние и новоприбавленные пункты», гетьман і старшина склали присягу й підписали статті.

Статті, які було ухвалено й прийнято на генеральній раді 25 липня 1687 року, одержали офіційно назву «Коломацьких статей», які були укладені між гетьманом І. Мазепою й старшиною з одного боку, та московськими царями, Іваном і Петром, та царівною Софією, – з іншого¹.

З приводу цих статей влучно висловився історик В. Шевчук у своїй монографії «Козацька держава»: «І. Мазепа підписав Коломацькі статті – статус, за яким брав у своє управління Україну цей гетьман. В основу клалися, як це вже було традиційно, статті Б. Хмельницького 1654 р. Форма залежності – підданство, як і в І. Самойловича: беруться до уваги статті не лише Б. Хмельницького, а й інших гетьманів, тобто з урахуванням тих урізань свободи України, яких царський уряд уже досяг»².

Зміст договору, що складався з 22 статей, у своїй правовій основі далі обмежував суверенні права Гетьманщини. Деякі статті (1, 4–6, 9, 22) містять пропозиції гетьмана й старшини, інші (2, 10, 12–15, 18–20) – пропозиції від імені царів, нарешті є статті (3, 7–8, 16–17, 21), які містять пропозиції гетьмана й старшини та контрпропозиції царів. Так ст. 1 підтверджувала козацькі права і вольності даровані царем, збільшувався козацький реєстр з 20 до 30 тис. чол.; ст. 2 заборонила гетьману знімати з посад генеральну старшину без царського

¹ Яковлів А. Українсько-московські договори XVII – XVIII віках / Договір гетьмана І. Мазепи 1687 р. / В.А. Смолій, В.М. Ричка // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 124.

² Шевчук В. Козацька держава / В. Шевчук. – К.: Абрис, 1995. – С. 171.

дозволу; ст. 3 заборонила старшині переобирати гетьмана; ст. 4 відмовила гетьману в праві зносин з іноземними державами; ст. 5 вводила в Батурині полк московських стрільців для охорони гетьмана; ст. 6 забороняла московським воєводам, які перебували у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині й Острі втручатися в українські справи; ст. 7 надавала козацькій старшині права й привілеї: свободу від будь-яких податків і натуральних повинностей, володіння своїми ґрунтами, сіножаттями, лісами, млинами тощо. Значення цієї статті полягало в тому, що вона встановлювала певний порядок одержання царських грамот на маєтки, надані гетьманом «за услуги» та службу: цар мав видавати грамоти свої лише в знак підтвердження гетьманських універсалів, тим самим від гетьмана залежало надати «до ласки войсковой» чи відібрати¹.

Однак, відбувалося все фактично по іншому. Гетьман повинен був вважати правосильними («быть в своей силе») всі царські грамоти, видані старшині або знатним особам без універсалів, при цьому гетьман втрачав свої позиції². За ст. 8 Гетьманщині заборонялися торговельні зв'язки з Кримом; ст. 9 забороняла перехід селян в козацький стан. Водночас обумовлювалося «мужиків у реєстр у козаки не писати і не приймати»; ст. 10 нав'язала Гетьманщині сумнівні гроші – чехи, мідні, знецінені, що їх карбували в Москві; ст. 11 примушувала гетьманське військо брати участь у війнах в інтересах Московії, зокрема на виконання цього положення та на вимогу царату елітні козацькі полки були направлені для участі в Північній війні (1720 – 1721 рр.). Натомість були залишені для будівництва Санкт-Петербурга, де частина їх від невиліковних хвороб та каліцтв загинула, а решта залишилася в Московії.

У результаті козацьке військо істотно втрачало свій військовий потенціал; ст. 12 зобов'язувала Московію

¹ Источники малороссийской истории / [собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским]. – Ч. 1. – М., 1858. – 480 с.

² Яковлів А. Українсько-московські договори XVII – XVIII віках / Договір гетьмана І. Мазепи 1687 р. / В.А. Смолій, В.М. Ричка // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 125.

надавати допомогу Україні в разі зовнішньої небезпеки; ст. 13 застерігала гетьманщину не порушувати «Вічний мир» з Польшею і підтримувати добросусідські відносини з Кримом. Ця стаття, як бачимо, суперечила своїм змістом ст. 8. Ст. 14 зобов'язувала гетьмана і старшину дбати про зближення з великоросами, особливо через змішані шлюби, для чого дозволялося малоросійським мешканцям мати вільний перехід до великоруських міст; ст. 15 вимагала на півдні для захисту від татар будувати укріплені міста-фортеці (ця стаття була сприйнята козаками як відкрите зазіхання на їх привілеї); ст. 16 передбачала допомогу московських військ на випадок наступу ворога на Військо Запорозьке; ст. 17 передбачала для гетьманської резиденції і для армат м. Батурин, але тут є деяка поправка, зокрема «Бути при гетьмані в Батурині для охорони й цілості його московському стрілецькому полку»¹, «для охранения и целости его»². Це робилося, щоб гетьман був цілком залежний від Московії, більше того, він ще й мав цей полк утримувати за рахунок козацької скарбниці.

Решта статей торкалися пожитків колишнього гетьмана І. Самойловича, яких московський уряд половину забрав до державної казни, а решту – передав Генеральному військовому скарбу. Ще були статті про так звані оренди і запровадження прямого податку на посполитих людей, що не потрапили до козацьких списків тощо. Однак ст. 19, нова, у ній вперше було задекларовано ідею поглинання українців росіянами – як етнічну окремішність. Цей вислів історика М. Шамрая слушно навести: «Так само, щоб гетьман і старшина, служачи великим государям, їхній царській пресвітлій величності, всілякими мірами і способами з'єднували малоросійський народ з великоросійським народом і приводили до міцної згоди через шлюби та інші дії, щоб був під одною, їхньої царської пресвітлої величності, державою спільно, як однієї християнської віри і щоб ніхто не подавав таких голосів, що

¹ Шевчук В. *Козацька держава* / В. Шевчук. – К.: Абрис, 1995. – С. 172.

² Яковлів А. *Українсько-московські договори XVII – XVIII віках* / Договір гетьмана І. Мазепи 1687 р. / В.А. Смолій, В.М. Ричка // *Український історичний журнал*. – 1994. – № 6. – С. 127.

малоросійський край гетьманського рейменту, а відзивалися всі одногласно: гетьман і старшина, народ малоросійський їхньої царської пресвітлої величності держави разом з великоросійським народом. І щоб був вільний перехід жителям із малоросійських міст у великоросійські»¹.

Коломацькі статті були незаперечним здобутком московського царату в його історичному наступі на права і вольності Гетьманщини. Ще тільки державний геній і глибокий патріотизм гетьмана І. Мазепи, як справедливо писав О. Оглобин, не допустив введення у дію низки шкідливих для України статей Коломацької угоди². Скажімо, про обов'язковість змішаних шлюбів, які гетьман не дозволяв чинити.

Порівнюючи Коломацькі статті з попередніми договорами, слід зауважити, що вони хоч і формально підтверджують основний договір Б. Хмельницького 1654 р., але також містять цілу низку положень, якими багато в чому цей договір змінюють. Коломацькі статті обмежили владу гетьмана в справі розпорядження військовими землями (ст. 4), обмежили право Війська Запорозького в справі вибору й усунення гетьмана (ст. 5), ствердили заборону закордонних зносин (ст. 7), знову зобов'язали утримувати компанійські полки (ст. 13). Нарешті, в ст. 19 Коломацького договору вперше поставлено питання про необхідність тісної злуки Лівобережної України з Московією й про знищення національної окремішності народу українського. Всього цього князь Голіцин досяг не тільки без жодних заперечень, але й при співучасті генеральної старшини, яка, діставши нові уряди й царські «милості», була у всьому «послушна»³. Історик В. Шевчук вважав, що «Коломацькі статті виразно показують, б що козаки в петлю, накинуту їм на шию, намагалися всовувати руки, щоб її розширити, в деяких

¹ Шамрай М.Г. *Українська козацька держава: [посібник зі спецкурсу для студентів історичного факультету]* / М. Г. Шамрай]. – Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2005. – С. 139..

² Оглобин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. / О. Оглобин – К.: Україна, 2001. – С. 306.

³ *Переяславська рада 1654 р. (історіографія та дослідження)* / [редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич та ін.] – К.: Смолоскип, 2003. – С. 481.

питаннях їм це вдається, але на загал вони знову гублять частину своїх вольностей, а держава Українська потрапляє у ще тіснішу залежність, та вже не просто царів, а й Московії»¹.

Після переходу І. Мазепи, на бік Карла XII, під час Північної війни (1700–1721), Петро I вдається до негайного усунення гетьмана І. Мазепи з посади та обрання нового гетьмана. У результаті, 6 листопада 1708 року на Генеральній військовій раді в Глухові, при відсутності більшої частини старшини гетьманом було обрано І. Скоропадського (1708–1722 рр.)². І саме тоді, було завдано першого нищівного удару по українській автономії – удару юридичного. Гетьмана було обрано, він прийняв присягу, але цар відмовився затвердити нові статті, запропоновані І. Скоропадським, і навіть не видав грамоти на затвердження гетьмана.

І лише після Полтавської битви 27 червня 1709 року й перемоги московського війська над шведами, як зауважив історик права О. Гуржій: «Користуючись слушною нагодою й розраховуючи на приязнь сюзерена після розгрому армії Карла XII»³, І. Скоропадський звернувся до царя з проханням підтвердити окремим договором давні привілеї й вольності України та скласти нові статті. 17 липня 1709 року гетьман подав цареві біля Решетилівки, де останній на той час перебував, проект з 14 «пунктів», в яких було викладено прохання про ствердження давніх прав і вольностей. Однак це прохання не викликало звичних консультацій старшини й гетьмана з царськими представниками, як це відбувалося раніше, а цар сам відповів гетьманові на Решетилівські статті – «Ришетильным указомъ», підписаним 31 липня 1709 року⁴.

Важливою була форма Решетилівських статей 1709 р. Це вже не була форма двостороннього договору між рівними

сторонами, що виявили свою волю в статтях, так як відбувалося раніше, починаючи з 1654 р. У «решительному» указі царські резолюції становлять імперативні рішення – накази царя, якими він вирішує справи, йде на поступки, чи дає свою згоду, як особливу «милість»¹.

Однак, як уже традиційно склалося «ришительный» указ 1709 р. дістав назву «Решетилівських статей 1709 року» у відповідності до назви документу, який подав гетьман на затвердження цареві. Вони і стали законодавчим актом царя, що визначав відносини Гетьманщини з Московією на час гетьманування І. Скоропадського. Зміст їх зводився до такого: у ст. 1 підтверджувалися права і вольності України, які регламентувалися статтями Б. Хмельницького (Петро I пообіцяв їх надати, але таки цього не зробив); у ст. 2 фактично містилася відмова гетьману в проханні, щоб українське військо було під українським командуванням, а не московських воєвод; у ст. 3 містилася відмова повернути батуринську артилерію, яку вивезли в ході Північної війни, як військовий трофей; зміст ст. 4 дозволяв повернути гармати, що були забрані в Гадяцькому полку, крім тих міст, які підтримали І. Мазепу; у ст. 5 передбачалося залишити воєвод в українських містах, з формальним обмеженням їхніх прав втручатися у внутрішні справи Гетьманщини та її людей; у ст. 6 містилося зобов'язання московських воєвод в Україні стежити за діями старшини, «присікати» їх зраду; зміст ст. 7 містив вимоги вивести московські гарнізони з полкових міст України, окрім Полтави; у ст. 8 передбачалося звільнення козацького війська до кінця 1709 р. від участі у військових походах московських військ; у ст. 9 встановлювався контроль московського уряду за фінансовою діяльністю гетьмана; у ст. 10 містилася вимога, щоб царські укази надсилалися гетьману від Приказу Малої Росії; зміст ст. 11 забороняв гетьману в майбутньому звертатися до царя з вимогами «козацьких вольностей», бо українці їх мають достатньо, як жоден народ у світі; зміст ст.

¹ Шевчук В. Козацька держава / В. Шевчук. – К.: Абрис, 1995. – С. 173.

² Історія українського козацтва: Нариси. У 2 т. / [редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – Т. 2. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 379.

³ Гуржій О. Іван Скоропадський / О. Гуржій. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 2004. – С. 114.

⁴ Переяславська рада 1654 р. (історіографія та дослідження) / [редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич та ін.]. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 493 – 494.

¹ Яковлів А. Українсько-московські договори XVII – XVIII віках / Договір гетьмана І. Скоропадського 1709 р. / В.А. Смолій, В.М. Ричка // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – с.147.

12 підтверджував зобов'язання Москви оберігати і обороняти Малоросію; у ст. 13 визнавалася необхідність присутності при гетьмані особи від царя, для нагляду за діями старшини та гетьмана, аби не допустити ніяких хитань до зради і щоб не було непокори народу; у ст. 14 містилася заборона гетьману зносити з Туреччиною, Польщею, Швецією і Доном¹.

Більш детально проаналізуємо ст. 13 Решетилівських статей, що визнала необхідність присутності особи, яка б наглядала за діями гетьмана, адже ще до видачі «решительного» указу 30 липня 1709 року, на другий день після подачі гетьманом Решетилівських статей Петро I 18 липня 1709 року підписав указ про призначення стольника А. Ізмайлова царським резидентом при гетьмані для «нынешнихъ случаевъ». Гетьман надалі мав «надлежащія великого государя дела управлять с общего с ним совету»². Таким чином у ст. 13 Решетилівських статей фактично було узаконено та оприлюднено посаду царського резидента, що не тільки контролював, а й став втручатися до гетьманського правління.

Отже, зазначені статті фактично позбавили гетьмана І. Скоропадського державної влади, яка належала відтепер московському царю. Всі обіцянки про права та свободи українського народу залишилися на папері, вони не були здійсненні за життя Петра I. Як слушно зазначав історик-правознавець А. Яковлів «Рішительный указъ» та призначення А. Ізмайлова – це були лише перші кроки царя Петра I на шляху нищення давніх прав і вольностей, давньої державної автономії Війська Запорозького.

Далі майже кожен наступний рік гетьманства І. Скоропадського приносив якесь нове обмеження автономії України, яку Петро I іменував навіть не Малою Росією, а

¹ Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / [упоряд.: А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук]. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 172 – 175.

² Гуржій О. Іван Скоропадський / О. Гуржій. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 2004. – С. 116 – 117.

³ Яковлів А. Українсько-московські договори XVII – XVIII віках // Договір гетьмана І. Скоропадського 1709 р. / В.А. Смолій, В.М. Ричка // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 151.

«Малороссійськимъ краемъ» або ж просто «Малороссийскою провинціей»³. Те що не встиг він, довершила цариця Катерина II, яка доклала всіх сил, щоб зруйнувати старожитні вольності українські, стежила, «чтобы век и имя гетманов исчезло, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство». Катерина II домагалася зрівняти в усьому Гетьманщину з Російською імперією, провести нівеліровку всього українського життя. Вона намагалася вирвати з українців «развратное мнение, по коему поставляют себя народом от здешняго совсем отличным...»⁴. Вона вміло та рішуче вела ворожу антиукраїнську політику і за довге своє життя вщент зруйнувала Україну.

Так 3 серпня 1775 року було видано маніфест про скасування Запорозької Січі². А 7 листопада того ж таки року було видано новий маніфест про «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи»³. Крім того, цариця Катерина II створила передумови для запровадження кріпосного права. Так ще 10 грудня 1763 року цариця заборонила селянам право вільного переходу від пана до пана⁴. У такий спосіб, царат у особі українських ненависників Петра I та Катерини II воював проти українців та української державності.

Після смерті 6 травня 1727 року неприхильної до України цариці Катерини I (1725–1727 рр.), новий цар Петро II (1727–1730 рр.), ще був надто малолітнім, і центральною постаттю в Російській імперії стає О. Меншиков, з ім'ям якого пов'язана одна з сумних сторінок історії України, а саме трагедія в Батурині. 2 листопада 1708 року за наказом Петра I та під безпосереднім командуванням О. Меншикова було по-варварськи знищено українсько-гетьманську столицю XVII ст. – м. Батурин. Будучи по суті актом помсти українському гетьману І. Мазепі, який, щоб продовжити боротьбу за незалежність України, перейшов на бік шведського короля,

¹ Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевський. – К., 1990. – С. 388.

² Полное собрание законовъ Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. I. – С. 354 – 355

³ Там само. – С. 403.

⁴ Полное собрание законовъ Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. XVI. – С. 198 – 207.

– події у Батурині набули масштабу гуманітарної катастрофи. За різними даними, у ці дні від рук московського війська загинуло від 11 до 15 тисяч батуринців, сердюків і козаків.

Як зазначав М. Грушевський: «Меншиков зараз добув Батурин і сплюндрував його огнем и мечем», «жінки й діти на вістрях шабель», «вибив усіх до ноги, не милуючи ні статі, ні віку, ні самих найменших немовлят»¹. Внаслідок московського терору чудове м. Батурин, славне своїми архітектурними і культурними пам'ятками європейського рівня, перетворилося в руїну на довгі роки. Не можна забувати й того, що розправа в Батурині – це тільки початок терору, який zalив кров'ю Україну.

У серпні 2007 року українсько-канадська археологічна експедиція провела розкопки у м. Батурині Чернігівської області поблизу собору Св. Трійці та на цитаделі. Археологічні матеріали суттєво доповнюють обмежені писемні відомості та народні перекази про цілковите знищення гетьманської столиці разом з її населенням російським військом 2 – 4 листопада 1708 року². У листопаді 2008 року в Україні на державному рівні відзначалося 300-ліття Батуринської трагедії.

Але вже через два десятиріччя, а саме 28 вересня 1727 року, О. Меншиков домігся припинення діяльності І Малоросійської колегії та відновлення гетьманства. Звісно ж, це було зроблено не заради українських національних інтересів, а задля власних матеріальних вигод. Така зацікавленість була пов'язана маєтковими інтересами в Гетьманщині, та бажанням мати прямий та безпосередній вплив на Лівобережжі. Для реалізації його інтересів, наперед була визначена кандидатура нового гетьмана – ним став Д. Апостол (1727–1734), так як його батько П. Апостол був своєю людиною в будинку О. Меншикова. Формальні вибори гетьмана відбулися 1 жовтня 1727 року, власне це був церемоніал призначення. Особливістю цього

¹ Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевський. – К., 1990. – С. 399.

² Поклад Н. Голгофа Батурина / Н. Поклад // Україна Молода. – 2008. – № 214. – С. 7.

обрання було те, що договірних статей так само, як із І. Скоропадським, складено не було, отже гетьман підпадав під царську волю, не маючи змоги управляти на договірних зобов'язаннях. І лише в 1728 р. під час коронації Петра II, гетьман Д. Апостол в березні цього ж року подав президенту Колегії іноземних справ Г. Головкину «Статейні пункти» на затвердження. У відповідь одержав так звані «Решительные пункты» 22 серпня 1728 року, що склалися з 20 пунктів. Головна їх суть зводилася до обмеження влади гетьмана і політичної автономії України¹.

Ці пункти надавалися у формі царського указу. А. Яковлів у книзі «Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках» слушно зазначає, що «традиційну договірну форми замінено формою указною, започата Петром I, знайшла в «Решительных пунктах» своє довершення»². Як за своєю формою, так і змістом «Решительные пункты» 1728 р. в багатьох аспектах різняться від попередніх українсько-московських договорів та статей, зокрема, щодо двохсторонності та рівноправності сторін.

«Решительные пункты» включали 20 пунктів, котрі, як конституційний акт залишалися до кінця існування Української козацької держави – Гетьманщини. У пункті 1-му після процитованих вище слів про те, що цар «соизволяет» дотримувати давні права і вольності України, вміщено надзвичайно важливе рішення в справі судового устрою й судочинства в Україні. Це рішення залишало без зміни судову систему, що існувала до цього часу в Україні, та підтверджувало порядок інстанцій та апеляцій, затверджений універсалом П. Полуботка 1722 р.

Вища апеляційна інстанція в краї – Генеральний суд реформувався таким чином, що до складу колегії суду входило шість осіб – троє українців і троє росіян. Гетьман

¹ Яковлів А. Українсько-Московські договори XVII – XVIII віках / «Решительные пункты» Петра II, дані гетьманові Д. Апостолові 1728 р. / В.А. Смолій, В.М. Ричка // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 125.

² Там само. – С. 127.

мав бути президентом цього суду. Запроваджувалися штрафи за свідомо винесені неправдиві вирoki¹. Однак найвищою апеляційною інстанцією, до якої можна було звертатися через Колегію іноземних справ у разі незадоволення рішенням Генерального суду, був цар². Цим було підірвано спробу гетьмана Д. Апостола відстояти незалежність судочинства на Лівобережній Україні. У пункті 2-му визнавалося право на обрання гетьмана «вольными голосами по прежним правам и вольностям, но съ воли и согласия царя». Обирати чи усувати гетьмана з посади не дозволялося без царського указу. Обраний гетьман мав приїздити на конфірмацію до царя. Цей пункт стверджував попередню практику та ті обмеження, що їх запровадив московський уряд після договору 1654 р., всупереч положенням цього договору³. Пункт 3-тій залишав гетьманську резиденцію надалі у Глухові; пункт 4-тий обмежував чисельність найманого війська трьома полками по 500 чоловік у кожному (окрім реєстрових козаків). М. Короп призначав для перебування й утримання генеральної артилерії, яку мав очолювати по-давньому генеральний обозний.

Вперше встановлювався обов'язок подавати щорічні повідомлення про стан артилерії до Колегії іноземних справ. Пункт 5-ий вимагав від гетьмана в умовах війни коритися наказам російського генерал-фельдмаршала, а також про постійне утримання російських полків в Україні «для охоронения рубежей», провіант на ці полки надається згідно з статтями прийнятими за попередніх гетьманів; пункт 6-ий дозволяв старшині з-поміж себе обирати урядовців (генеральну старшину), але з обов'язковим затвердженням кандидатур імператором; пункт 8-ий дозволяв гетьману затверджувати

¹ Василенко М.П. Матеріали до історії українського права / М.П. Василенко. – К.: друкарня УАН, 1929. – С. 11.

² Герасименко Н.О. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727–1734 р.р.) / Н.О. Герасименко // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 99.

³ Яковлів А. Українсько-Московські договори XVII – XVIII віках / «Решительные пункты» Петра II, дані гетьманові Д. Апостолові 1728 р. / В.А. Смолій, В.М. Ричка // Український історичний журнал. – 1995. – №6. – С. 126.

полково-сотенну старшину, тобто кандидатів до полкової старшини та сотницьких управлінь; пункти з 8-го по 16-й стосувалися питань економічного життя.

Зокрема, дозволено було вільний приїзд іноземних купців для торгівлі, а на одержані гроші за товар, слід було на таку ж суму придбати українських товарів, щоб не вивозити золото й срібло; мито на вивезені товари мало поступати до російського скарбу; дозволено росіянам купувати землю в Україні, але заборонено на ній селянам-кріпакам селитися; заборонено у козаків і посполитих Гетьманщини віднімати спадкові й куплені ґрунти; визначалися маєтності на утримання гетьмана; вимагалось, щоб рангові і ратушні маєтності, що роздані приватним особам були повернуті урядові та ратушам; встановлені раніше Малоросійською колегією податки скасовані й встановлені нові; нагляд за збиранням податків покладался на двох підскарбіїв: один – росіянин, другий – українець; пункт 17-й забороняв монастирям і всьому духовенству набувати через купівлю, дарування і заставу маєтності як козацькі, так і взагалі не духовного стану осіб, через заборону цього у Російській імперії царськими указами.

Пожертвування монастирям і церквам можна лише робити у грошовій формі. Монастирі та інші духовні особи у відношеннях з не духовними особами підлягали компетенції судів загальної юрисдикції; пункт 18-й містить положення, що дозволяє зносити з Річчю Посполитою та Кримським ханством щодо прикордонних справ, але з відома царського резидента при гетьманському дворі, а потім доводити до відома Колегії закордонних справ; пункт 19-й трактує про закордонні зносини Гетьманщини з іншими державами, при цьому забороняючи гетьману вести дипломатичні зносини з іноземними державами, а прислані листи від них має доводити до відома царського резидента і в перекладі пересилати до царського двору, а посланців затримувати в Глухові.

Нарешті, в останньому 20-му пункті вміщено наказ про переклад «Прав, по которымъ судится Малороссийский народъ» на «Великороссийский языкъ» та зорганізувати

колегію з досвічених «тамошних» людей у потрібній кількості для того, щоб вона склала з цих «прав» один «Сводъ» – кодекс, який потрібно надіслати до царського двору на «апробацію»¹.

Таким чином, складені «Решительные пункты» Д. Апостолом були правовим актом, який регламентував внутрішнє політичне, соціальне та економічне життя в Україні. Як зазначав науковець В. Шевчук, «Статейні пункти» Д. Апостола витримані як реанімація української козацької держави, що була цілком розладнана після нещадних супроти неї ударів Петра I, і стала фактично реакцією на нищення російським царатом українських прав та вольностей і повернення України у той статус, який вона здобула договорами з царями і довгий час за ними жила»².

Насправді ж, кожного разу вносилися нові пункти, які були спрямовані на обмеження автономії Козацької держави й влади гетьмана, зокрема обрання гетьмана й призначення генеральної старшини і полковників покладено під контроль царя, підпорядкування гетьмана у військових справах російському генерал-фельдмаршалу, присутність російських чиновних у складі колегії Генерального суду, взято індикту до царського скарбу, дозволено росіянам набувати маєтності в Україні та постійному контролі з боку Колегії закордонних справ за іноземними зносінами Гетьманщини. Тому не дивно, що «Решительные пункты» сприяли прискоренню процесу інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії.

Таким чином, договірні статті закріпили автономне становище Української козацької держави в складі Російської імперії, але поряд з цим фіксували владу російського царизму та в кінці XVII ст. поступовому, а у XVIII ст. форсованому поширенню російського законодавства в систему права Гетьманщини.

¹ Шамрай М.Г. Українська козацька держава: [посібник зі спецкурсу для студентів історичного факультету / М.Г. Шамрай]. – Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2005. – С. 198.

² Шевчук В. Козацька держава / В. Шевчук. – К.: Абрис, 1995. – С. 268 – 269.

3.2. Правові акти царів, Малоросійського приказу та І Малоросійської колегії Російської імперії

На рубежі XVII–XVIII ст. в Росії завершився перехід від станово-представницької монархії до абсолютної. Основною ознакою державно-правової форми абсолютизму являється відсутність будь-яких державних органів, які б обмежували спадкову владу царя.

За сучасними поглядами дослідників історії права: абсолютизм у Росії дістав законодавче оформлення у тлумаченні 20-го артикулу Військового статуту, де йшлося, що «його величність самовладний монарх, який нікому на світі про свої справи відповіді дати не повинен, але силу і владу має... по своїй волі і благомислію управляти». У Духовному регламенті було зазначено: «Імператор Всеросійський є монарх самодержавний і необмежений. Коритися його верховній владі сам Бог велить». Аналогічні визначення містилися в Морському статуті 1720 р.¹. Тож правовий і духовний статус абсолютного монарха в Російській імперії було закріплено.

Становлення абсолютизму в Російській імперії істотно позначилося на становищі Гетьманщини. Затвердження договірних статей у першій половині XVIII ст. встановлювало верховенство царської влади над Україною. Засвідчується, це тим, що до царя зверталися з проханням підтвердити особливі права генеральної старшини окремі суспільні верстви і навіть жителі окремих міст. У минулому залишилася практика взаємовідносин між урядовими установами, що з моменту військово-політичного союзу в Гетьманщині діяли тільки ті нормативні акти, які приймалися лише для цієї території, загальна система російського права в Україну не поширювалася, а царські урядовці формально не втручалися в справи української владної та судової організації.

¹ Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник / [Джуржа О.М., Калиновський В.С., Третьякова Т.А., Анатольєва О.І.]; за заг. ред. проф. О.М. Джуржи. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К.: Атіка, 2006. – С. 125.

Після подій 1708–1709 рр., тобто переходу частини старшини на чолі з гетьманом І. Мазепою на сторону Швеції, та в умовах перетворення Московії в абсолютну монархію, легалізувалися давні наміри Петра І стосовно обмеження прав гетьманської влади і посилення втручання Росії у внутрішні справи Гетьманщини.

Взаємини українського Гетьманату з російською монархією суттєво змінюються. Однією з формальних підстав цього був початок реформаторської діяльності Петра І. А тому перша половина XVIII ст. стає перехідним етапом в українській політиці царя. У цей час ще функціонували певні старі «московські» підходи, але водночас з'являлися нові «імперські». Промовистим доказом змін були поява інституту царських резидентів у державному житті Гетьманщини, активне втручання Московії в кадрову політику українського уряду, насильницька інтеграція господарського комплексу Лівобережної України у внутрішній ринок Російської імперії, залучення її матеріальних ресурсів до військових потреб Російської держави. Однак найбільш суттєвим були відкриті спроби поширення та впровадження російських правових норм у правову систему Гетьманщини.

Формально устрій у Гетьманщині залишався без змін, проте фактично ж цар Петро І намагався все прибрати до своїх рук. Нехтуючи основні права України й гетьмана, він почав сам призначати полковників, а в 1715 р. однією зі своїх грамот запровадив новий порядок призначення на посади полкової старшини і сотників. Провідна роль у цьому відводилася царській адміністрації. Тож у три північних полки – Стародубський, Чернігівський і Ніжинський – отримали призначення московці. Крім того, Петро І роздавав своїм генералам та вельможам великі земельні маєтності, конфісковані в прихильників І. Мазепи. Новопризначені землевласники запроваджували в набутих володіннях кріпосне право, якого Лівобережна Україна на той час ще не знала.

Практично це здійснювалося шляхом контролю з боку царату

над діяльністю автономних установ, збільшенням кількості нормативних актів самодержавної влади, що видавалися спеціально для України, а також поширенням на її території загальноімперських законодавчих актів. Головним чином їх визначали царські грамоти й «іменні» укази, постанови Сенату та інших вищих органів центральної влади.

З оформленням абсолютизму беззаперечне панівне становище в якості джерела права набув закон – акт верховної влади, що встановлював нові правові норми. Актами верховної влади ставала виключно воля імператора. Як зазначав дослідник історії права Росії І.А. Ісаєв, «Законодательная инициатива принадлежала прежде всего монарху»¹. Законопроекти часто готувалися в різноманітних центральних установах (у Сенаті, Синоді, колегіях), але для того щоб вони стали законами, обов'язковою була санкція імператора. Письмове оформлення законів і їх публікація ставали обов'язковими. У Генеральному регламенті було встановлено, що «словесные указы никогда отправляемы быть не подлежат»².

Отож, єдиним джерелом права імперської Росії визнавався закон. Правовий звичай, що відіграв важливу роль у галузі права в Московській державі, залишається фактично лише у сільській місцевості. У силу цього, характер законодавства Росії імперського періоду має мало спільного з характером законодавства Московської держави. У той час, як законодавчі пам'ятки московського періоду були нічим іншим, як збірниками чинного законодавчого матеріалу, головним джерелом яких являлося звичаєве право, відображаючи в силу цього консервативний характер, законодавство ж імперського періоду, було витвором теоретичного розуміння окремої особи, чи запозичення іноземного законодавства, при цьому відображаючи реформаторський характер³. З приводу цього

¹ Исаев И.А. История государства и права России: [учебник для юридических вузов / И.А. Исаев]. – Изд. 3-е перераб. и доп. – М.: Юрист, 1996. – С. 153.

² Государство и право России в период становления и развития абсолютизма (вторая половина XVII – конец XVIII в.): [учеб. пособие / А.И. Рогожин, А.Н. Ярмыш]. – К.: УМК ВО, 1989. – С. 74

³ Исаев И.А. История государства и права России: [учебник для юридических вузов / И.А. Исаев]. – Изд. 3-е перераб. и доп. – М.: Юрист, 1996. – С. 156.

висловлювався прихильник реформаторської діяльності Петра I – російський історик Б. Н. Міронов, зазначивши: «Если обычное право есть результат стихийного создания права, то законодательство – результат целенаправленного правотворчества, осуществляемого компетентными органами с соблюдением специальной процедуры, это предустановленное, формально выраженное в письменной форме право»¹.

Імперське законодавство поступово ставало повноцінним джерелом права Гетьманщини. Спроби ліквідації автономних установ і запровадження нової адміністративно-політичної і судової системи здійснювалися виключно за допомогою царського законодавства.

Дослідження й аналіз як адміністративної і судової практики, так і поточного царського законодавства свідчить, що в Україну поширювалося більшість основних законодавчих джерел російського права. У числі введених в дію законодавчих актів царської влади зустрічаються всі їх основні види: регламенти і статuti, укладення і положення, зводи і накази, інструкції і визначення, укази і маніфести. Як і в інших системах, точно встановити різницю між названими формами законів складно.

Однак дореволюційні та сучасні дослідники історії права Російської імперії все ж достатньо чітко розмежовують вище перелічені форми нормативно-правових актів (закону). З метою більш ґрунтовного дослідження вказаних різновидів нормативно-правових актів розглянемо деякі з них. Російський історик-правознавець дореволюційної епохи В. Н. Латкін вбачав у новому реформаторському характері закону такі форми: 1) статuti – це спеціальне узаконення для того чи іншого відомства, або частина матеріального права. Наприклад, Військовий статут 1716 р., Морський статут 1720 р., Статут про векселі 1729 р.; 2) регламенти – це установчі акти, що визначали склад, організацію, компетенцію, і діловодство окремих органів управління. Наприклад, регламент Штат-контори 1719 р., регламент Комерц-колегії 1719 р., Генеральний

¹ Міронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVII начало XIX вв.). Генезис личности демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б.Н. Миров. – Т. 2. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 9.

регламент 1720 р.; 3) сепаратні укази – найбільш важливі закони, що істотно видозмінювали державний і суспільний лад Російської імперії. Наприклад, указ про єдиносудкування 1714 р., указ про форму суду 1723 р.¹.

Схожих положень дотримувався й український історик-правознавець дореволюційної епохи М.Ф. Владимирський-Буданов. Однак, другу форму закону за В.Н. Латкіним, він доповнив також укладеннями, які ототожнив з регламентами, назвавши установчими актами тих чи інших галузей управління. Наприклад, Укладення про губернії 1775 р. Третю форму – укази, він визначав як найбільш важливу форму закону, в якій переважно відображаються всі ознаки законодавства XVIII ст. Сюди ж він відносив інструкції і маніфести – це правові акти, через які здійснювалися важливі перетворення в галузі державного права, наприклад, маніфест про заснування Малоросійської колегії 1722 р., інструкція царському резиденту в Малоросії 1709 р.

Крім того, дослідник називає ще й четверту форму закону – кодифікацію як накопичення законодавчого матеріалу, що змінював і доповнював Соборне укладення 1649 р., яке вже на початку XVIII ст. було настільки значним, що викликало думку про видання нового кодексу. Як відомо, це розпочалося 1700 р.². Сучасні ж дослідники держави і права Російської імперії періоду абсолютизму дають схожу класифікацію джерел права. А.І. Рогожин та О.Н. Ярмиш зазначали: «В XVIII в. сложились следующие основные формы закона: манифесты, уставы, регламенты, указы. По своей юридической силе они были равнозначны»³. При цьому маніфести видавалися у важливих випадках, в них воля самодержавця виражалася у формі звернення до населення; статuti представляли собою збірники законів, видані для

¹ Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи / В.Н. Латкин. – Издание 2-ое. – Санкт-Петербург, 1909 – С. 17 – 32

² Владимирского-Буданова. – Издание шестое. – Санкт-Петербург, Киев, 1909. – С. 264-265.

³ Государство и право России в период становления и развития абсолютизма (вторая половина XVII – конец XVIII в.): [учеб. пособие / А.И. Рогожин, А.Н. Ярмыш]. – К.: УМК ВО, 1989. – С. 58.

спеціальних відомств чи галузей управління і містили в собі поряд з інструкціями також норми матеріального і процесуального права; регламентами називались закони, що визначали організацію, порядок проходження справ і функції того чи іншого органу, наприклад, колегії; більшість законів видавалися у формі окремих указів, що були присвячені найбільш різноманітним питанням державного життя і були направлені на вирішення конкретної справи чи випадку, введення чи відміну конкретних органів, норм чи принципів їх діяльності, при цьому містили правові норми і адміністративні приписи. Аналогічну класифікацію наводив російський історик права І.А. Ісаєв. Він виділив серед указів окремим різновидом іменні укази, що видавалися і підписувалися монархом, в яких формувалися рішення, що відносилися і були адресовані до конкретних державних органів, чи посадових осіб: Сенату, колегіям, губернаторам. Іменні укази доповнювалися статутами, закладами і регламентами. Укази на відміну від іменних указів, крім монарха, від його імені могли видаватися Сенатом і адресувалися конкретному органу чи особі і були обов'язкові тільки для них. У формі указу виносилися, як правило, адміністративні приписи та судові рішення Сенату¹. Ще однією особливістю характеристики форм закону, за визначенням І.А. Ісаєва, було визначення тих, що видавалися виключно монархом, серед них були регламенти, маніфести, іменні укази та статuti, що являється найбільш ціннісним при дослідженні правових актів царя, як джерел права.

Погляди дореволюційних та сучасних дослідників історії права Російської імперії періоду абсолютизму, збігаються у тому, що основним джерелом права Російської імперії у першій половині XVIII ст. був закон, який у правотворчості монарха знаходив своє відображення у таких основних формах як маніфести, регламенти, укази та статuti. Крім них, також слід виділити такі форми як укладення,

¹ *Исаев И.А. История государства и права России: [учебник для юридических вузов / И.А. Исаев]. – Изд. 3-е перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1996. – 544 с.*

інструкції, грамоти та визначення, які ті чи інші дослідники ототожнювали із однією з вище перелічених форм закону. Цікавою є точка зору М.Ф. Владимирського-Буданова, який однією із форм закону назвав кодифікації. Однак, її не слід відносити до вище перелічених різновидів правових актів, так як під цим поняттям він розумів укладення кодексу права на основі нового законодавчого матеріалу, що змінював і доповнював чинне Соборне уложення 1649 р., що фактично у досліджуваній нами період зроблено не було, хоча й було достатньо прогресивним на той час поглядом, тобто одним із різновидів систематизації права.

Правові акти царя, як джерела російського права першої половини XVIII ст., з поширенням їх на території Лівобережної України, мали більш історичний аспект. Встановити різницю між названими формами нормативно-правових актів дуже важко, а тому доцільніше їх класифікувати у сукупності за галузево-предметною приналежністю тих чи інших сфер життя автономії.

Політичний курс Петра I, спрямований на обмеження української автономії аж до її повної ліквідації, втілювався в різних сферах життя. Однак найбільш показовим стало правове регламентування царатом військової сфери та сфери державного управління Лівобережної України. Імперські амбіції, що дедалі частіше визначають політичний курс Петра I, починають справляти визначальний вплив на українські справи. Так, активне використання царем козацького війська при вирішенні чужих для України завдань з початком Північної війни набуває трагічних для її населення масштабів.

Зокрема, розпорядження Петра I про підпорядкування в разі наближення шведських військ до кордонів України гетьмана І. Мазепи генералу О. Меншикову, оприлюднене в 1706 р., факт самовільної, неузгодженої з гетьманом віддачі останнім наказу про вихід кількох козацьких полків у похід, направлення останніх для будівництва Санкт-Петербургу. Із середини 1706 р. інтенсивно поширюються чутки (підтверджені особисто царем на військовій нараді в

Жовкві наприкінці квітня 1707 року) про наміри царського уряду реформувати державний устрій України з метою ефективнішого використання її ресурсів до потреб війни¹.

Однак, політичний вибір української старшини, реалізований восени 1708 р., не лише не сприяв поверненню прав і вольностей Війська Запорозького, а й призвів до якісно нового витку на шляху обмеження його автономії. Зокрема, було відхилено кандидатуру чернігівського полковника П. Полуботка, мотивуючи це тим, що останній «очень хитер, он может Мазепе уравнился»², а зупинив свій вибір на стародубському полковникові І. Скоропадському, котрий зарекомендував себе лояльним ставленням до російського монарха.

Підтверджувальну грамоту на гетьманство І. Скоропадський дістав лише 5 січня 1710 року, адже без неї він вважався юридично не узаконеним гетьманом. Грамота стандартна, але звертає на себе увагу один цілком лицемірний пасаж: цар обіцяє, що «милість і увага від нього, підданого нашого, забрана не буде, але ще примножиться»³. І справді, увага ця примножилася, але не на добро, а на зло Україні, її свободі та автономії, адже була в кінці гетьманства повністю обмежена.

Цар затверджував гетьмана – воєначальника, що стояв на чолі козацького війська, а також полковників. Уже в кінці XVII ст. вступ на посаду полковників проводився лише з санкції царату. Згодом царат сам став призначати полковників, причому не тільки з середовища козацької старшини, а й з російських офіцерів. Одночасно з цим посилюється контроль царизму за призначенням сотників, а з початку XVIII ст. сотники призначалися царськими указами.

Воєнні дії українського козацтва відбувалися за завданням і планами російського командування. Царськими указами визначалися чисельність козацького війська, яке виступало

¹ Горобець В.М. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст.: тенденції, характер, етапи / В.М. Горобець, О.К. Струкевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 30.

² Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще... / А. Ригельман – Ч. III. – М., 1847. – С. 50.

³ Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. IV. – С. 737.

в похід, час і порядок його виступів, напрям і маршрут просування, порядок постачання продовольством, несення козаками розвідувальної, сторожової та гарнізонної служб тощо. Указом царя від 14 березня 1716 року 10 тис. реєстровців було відправлено на охорону російського кордону на південному сході країни¹.

Одночасно відбуваються зміни в організаційній структурі українського війська, що негативно позначилося на його самобутності й врешті-решт призвело до влиття у російську армію. Початок цього процесу було покладено указом царя від 18 травня 1723 року, коли козацькі полки як військові одиниці було передано в підпорядкування Г. Голіцина – головнокомандувача нерегулярними силами Російської імперії. Крім того, у воєнних походах козаки підпорядковувалися російському командуванню. При цьому їхня чисельність продовжувала зменшуватися. За указом Анни Іоанівни їх було скорочено до 20 тис. осіб.

Згодом царська влада почала використовувати козацьке військо не за призначенням, а саме на важких фізичних роботах (прокладанні доріг, будівництві мостів, фортець, ритті каналів). Так указами царя в 1716 р. 10 тис. козаків вислали рити канал Волга-Дон біля Царицина, 1718 р. сюди було послано новий підрозділ українського війська, другий будував лінію оборони над річкою Терек на Кавказі, у 1721 р. 10 тис. козаків було послано на будівництво Ладозького каналу, на зміну їм у 1722 р. знову було послано 10 тис. козаків. Важкі каторжні умови, невизначений клімат призвели до загибелі близько 30 відсотків козаків, а значна частина тих, що залишилися в живих не повернулася на батьківщину².

У військовій сфері серед правових актів царату набув поширення на території Гетьманщини Військовий статут 1716 р. За свідченням істориків, Петро I брав безпосередню участь у його розробці та затвердив 30 березня 1716 року. Як зазначав

¹ Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. V. – С. 94.

² Історія українського козацтва : Нариси. У 2 т. / [редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – Т. 2. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 398 – 401.

російський історик-правник В.Н. Латкін «Онъ представлялъ собою капитальный трудъ, которымъ занимался Петръ въ продолжении многихъ летъ...»¹.

Щодо джерел Військового статуту, то він як і більшість тогочасних правових актів епохи Петра I був аналогом західноєвропейських правових норм, зокрема «... известно, что главными изъ нихъ были шведские военные законы, а именно Воинский артикулъ Г. Адольфа въ редакции Карла XI 1683 г.»². Військовий статут складався з трьох книг. Книга перша, названа власне Військовим статутом і складалася з 68 глав. Містила в собі постанови, що стосуються організації і функцій всіх підрозділів і посадовців в армії. Винятком є 49 глава, що називалася «Патентъ о поединкахъ» і стосувалася деяких злочинів і покарань, тобто мала деяке відношення до кримінального права. Друга книга поділялася на дві частини, із яких перша називалася «Артикулъ воинский съ краткимъ толкованиемъ» і складалася з 24 глав, що поділялися на 209 статей і артикулів.

Перша частина містила кримінально-правові норми як військового, так і загальнокримінального характеру. Друга частина називалася «Краткое изображения воинскихъ процессовъ или судебныхъ тяжбебъ». На відміну від першої, яка містила матеріальні норми, була процесуального характеру, що визначала військовий судоустрій та судочинство, складалася з 16 глав, що поділялися на 81 статтю. Третя і остання книга, носила назву «О екзеркуции, о приугоотовлении къ маршу, о званияхъ и должностяхъ полковыхъ чиновъ» поділялася на три частини. За своїм змістом вона являлася статутом стрійової та вартової служби³.

Ще одним правовим актом епохи Петра I, що набув поширення на території Гетьманщини, який опосередковано

¹ Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи / В.Н. Латкин. – Издание 2-ое. – Санкт–Петербург, 1909 – С. 19.

² Государство и право России в период становления и развития абсолютизма (вторая половина XVII – конец XVIII в.): [учеб. пособие / А.И. Рогожин, А.Н. Ярмыш]. – К.: УМК ВО, 1989. – С. 20.

³ Памятники русского права / [Под. ред. профессора К.А. Софроненко]. – Вып. 8. Законодательные акты Петра I. – Москва, 1961. – С. 263 – 466.

можна віднести до військової сфери був Морський статут 1720 р. Джерелами цього статуту, за свідченням В.Н. Латкіна були: «... Морской уставъ, подобно Воинскому, представляет собою не копию с какого нибудь одного западно-европейского устава, но компилятивный сборникъ, составленный изъ пяти иностранныхъ морскихъ регламентовъ»¹. Указ про видання затвердження Морського статуту був виданий 13 січня 1720 року. Він складався з п'яти книг, що поділялися на глави і статті. Аналогічно військовому статуту у Морському статуті визначалися завдання військових підрозділів на флоті та порядок несення ними військової служби. Лише остання п'ята книга називалася «О штрафахъ» і являлася нічим іншим як кримінально-правовим збірником аналогічним Військовому артикулу².

Військовий та Морський статuti досить змістовно, як на той час, регламентували права і обов'язки військових імперської армії. При цьому містили норми, що носили кримінально-процесуальний характер. У результаті чого можна дійти висновку, що характерного поділу на галузі права не було, а правові акти видавалися не за галузевим принципом, а за сферою правового регулювання. Як зазначав В.Н. Латкин, «Изданиемъ Воинского и Морского уставовъ Петръ завершилъ своё военное законодательство, авторомъ котораго былъ въ большинстве случаевъ самъ»³. Що стосується відношення цих статутів до законодавства Гетьманщини, то діяльність реєстрового козацького війська, що брало участь у спільних походах з російською армією, а після указу 1723 р. перейшло у підпорядкування російського керівництва, регламентувалася цими статутами, тобто статuti поступово ставали складовою української системи права.

Істотних змін зазнав статус гетьмана. У 1709 р. Петро I запровадив інститут царських резидентів при гетьмані.

¹ Латкин В. Н. Учебник истории русского права периода империи / В.Н. Латкин. – Издание 2-ое. – Санкт–Петербург, 1909 – С. 22.

² Памятники русского права / [Под. ред. профессора К.А. Софроненко]. – Вып. 8. Законодательные акты Петра I. – Москва, 1961. – С. 467 – 566..

³ Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи / В.Н. Латкин. – Издание 2-ое. – Санкт–Петербург, 1909 – С. 24.

Царським резидентом при І. Скоропадському було призначено стольника А. Ізмайлова «для своих, великого государя, дел и советов». Офіційні прерогативи нової державної інституції визначалися царською інструкцією від 18 липня 1709 року. Вони включали такі функції: стежити за переміщенням запорожців на кордонах України; нейтралізовувати агітацію прибічників І. Мазепи; контролювати зовнішньополітичні кроки Скоропадського І.; стежити за тим, щоб останній не звільняв і не призначав на старшинські уряди козаків, «не описавшись к великому государю». Однак коло функціональних обов'язків царського резидента суттєво розширювала таємна інструкція, ухвалена монархом 27 липня 1709 року. У цьому документі не лише конкретизувалися та уточнювалися повноваження російського представника, а й істотно зміщувалися акценти в його діяльності. Так, зокрема, щодо політичного нагляду резиденту наказувалося «...смотреть накрепко, чтоб как в нем, гетьмане, так и в старшине и в полковниках никакой штатости к измене народа... не было, и раздывать того накрепко всякими способы...»¹. В окремих таємних статтях інструкції було зазначено: у ст. 1 міститься вимога стежити за спокоєм в краї; зміст ст. 2 вимагав стежити за Низом (Січчю), не допускати там збиратися вільнодумцям, викорінювати дух супротиву; у ст. 3 міститься зобов'язання повідомляти царат про прибуття до гетьманів послів, приймати їх разом з гетьманом, а листи, що йому надіслані від іноземців, перекладати і копії надсилати царю; у ст. 4 без згоди царя не допускалося обрання нових старшин; у ст. 5 вимагалось не допускати, щоб гетьман карав старшину смертю; у ст.ст. 7,9,10 містилися назви різних форм покарання для «мазепинців», мали ці люди платити по 2 єфимки з двору до царської казни². Були також інші вимоги. Скажімо, не допускати зв'язків гетьмана з країнами-сусідами, ворожими до Російської імперії. Під наглядом резидента мала знаходитися

¹ *Источники малороссийской истории / [собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. В 2-х частях]. – Ч. 2. – М., 1859. С 228 – 230.*

² *Лазаревський О. Люди старої Малоросії / О. Лазаревський. – Т. 1. – К., 1882. – С. 246.*

вся фінансова система гетьмана. До України вводився московський піхотний полк як поліцейська сила. Вимагалось стежити за розмовами і виявляти людей «благодійних» і їх ставити на уряди.

Надалі царат уточнював і розширював повноваження свого офіційного представника в Україні. Так, таємна інструкція від 13 вересня 1710 року надана канцлером Г. Головкиним думному дякові А. Вініусу, призначеному разом із стольником Ф. Протасьєвим на місце А. Ізмайлова, крім відомих трьох пунктів, містила положення, згідно з якими царському представнику наказувалося у тому разі, коли «...явятца какие люди с доношением или каким доводом на гетьмана, или какого из старшині..., а взять их будет невозможно в том месте, где гетьман, то отослать куді в ближние государеві городі, в которіх обретаютца воєводи...»¹.

Окрім того, було узаконено втручання російських представників у кадрову політику гетьманату. Уже згаданим вище царським указом від 22 січня 1715 року встановлювався такий порядок заміщення старшинських вакансій, який дозволяв російському резиденту контролювати цей процес. Насамперед, гетьману наказувалося змістити з урядів старшин «которые были в какой измене». При заміщенні вакансій полковники разом з полковою старшиною та сотниками могли вибирати лише 2 – 3 претендентів на уряд («... людей заслуженных и не подозрительных в верности...»), з числа яких гетьман проводив призначення, «усматривая, кто з них к тому уряду годнее быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности...»².

В іншому інструктивному документі – таємних пунктах стольнику Ф. Протасьєву, від 16 липня 1718 року містився

¹ *Малиновський О.О. Огляд архівних матеріалів з історії західноруського та українського права, що переховуються в Древлехранилищі Московського центрального архіву (по І-ше лютого року 1926) / М.П. Василенко // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 2. – К.: друкарня УАН, 1926. – С. 17.*

² *Источники малороссийской истории / [собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. В 2-х частях]. – Ч. 2. – М., 1859. – С. 275 – 276.*

у контексті інкорпораційної політики напрям діяльності російського представника – «современем и пристойным образом внушать народу малороссийскому, а найпаче козакам, что царское величество содержит их при милости своѣй при данях им...привилегиям, а что им от полковников и старшины бывают тяготи... то что чиняты они собой, о чем его царскому величеству не ведомо...», інакше монарх «... конечно б повелел о том розыскать и по розыску в том их милостиво оборонить...»¹.

Таким чином, призначення резидента А. Ізмайлова та його наступників було по суті значним обмеженням, а пізніше знищенням інституту гетьманської влади в Україні. Резидент наполегливо став втручатися до гетьманського управління. Навіть ставив свої підписи під універсалами гетьмана. Як влучно висловився російський історик С. Соловйов царські резиденти при дворі гетьмана були «очами і вухами царськими»².

На початку 20-х років XVIII ст. уряд Петра I здійснив спробу реорганізувати роботу Генеральної військової канцелярії, започаткувавши таким чином ще один важливий напрям інтеграції – уніфікацію державних порядків Гетьманщини до російського зразка. 17 листопада 1720 року монаршим канцлером було видано розпорядження «Об учреждении в Малоросии Воейсковой канцелярии и о преведении к присяги служителей оной»³. Як привід для втручання у внутрішні справи України було використано донесення Ф. Протасьєва щодо наявності численних службових зловживань, що мають місце у діяльності гетьмана, генерального писаря та військової старшини Генеральної канцелярії. У наступному році царат був змушений повернутися до цього питання знову, видавши

¹ Малиновський О.О. Огляд архівних матеріалів з історії західноруського та українського права, що переходять в Древлехранилищі Московського центрального архіву (по І-ше лютого року 1926) / М.П. Василенко // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 2. – К.: друкарня УАН, 1926. – С. 18.

² Соловьѳ С.М. История России с древнейших времен / С.М. Соловьѳ. – Т. 16. – М., 1991. – 1516 с.

³ Источники малороссийской истории / [собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. В 2-х частях]. – Ч. 2. – М., 1859. – С. 307.

грамоту від 14 листопада 1721 року «Об учреждении в Глуховѣ Воейсковой и Судебной канцелярии»¹, оскільки монарше розпорядження від 20 листопада 1720 року не було виконане. Проте повторний правовий акт з приводу бюрократизації державного управління Гетьманщиною також не було реалізовано.

Ще одним важливим правовим актом царя в сфері державного управління, що набув поширення на території Лівобережної України був Табель про ранги 1722 р., який російський історик-правознавець В.Н. Латкін назвав другим найбільш важливим законодавчим актом, що відносився до категорії сепаратних указів. Табель про ранги встановлював три ранги чи класи службових досягнень, а саме: військові та цивільні чини (останні в розумінні почесних титулів), всі посади центрального і місцевого управління загалом по цивільній, військовій, придворній та морській службі, і орден (власне кажучи, один орден Андрія Первозванного).

Табель про ранги повністю розмежовував поняття чину (як почесного титулу), посади і ордену. Табель про ранги в історії Російської імперії відіграв велике значення, оскільки надав можливість «каждому обдарованому человеку выдвинуться вперед, каковы бы ни были его род и плем'я»². Однак поступове поширення загальноросійських чинів та посад на території Лівобережної України згубно позначилося на збереженні її традиційних військових звань та державних посад часів Козацької України. Починаючи з 1733 р. козацький полковник зрівнювався у правах із генерал-майором за славнозвісним Табелем про ранги.

Ще одним суттєвим втручанням у владну структуру Гетьманської держави було відтягування терміну проведення гетьманських виборів на невизначену дату. Згідно з указом від 10 липня 1722 року управління передавалося не наказному гетьману, а «... черниговскому полковнику П. Полуботку

¹ Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПб, 1831. – Т. VI. – С. 385.

² Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи / В.Н. Латкин. – Издание 2-ое. – Санкт-Петербург, 1909 – С. 34.

обще с генеральной старшиной». Відповідно до цього 11 липня 1722 року було видано грамоту «О поручении ему управления Малороссиею, до избрания Гетьмана»¹. Таким чином в Україні поширювалося російське право, що цілком відповідало концептуальним поглядам монарха на проблеми державного будівництва і формування командно-адміністративної системи.

Важливі структурні зміни відбулися в 20-ті рр. XVIII ст. і в системі місцевого самоврядування. Вже в липні 1722 року царат, розробляючи комплекс превентивних заходів щодо можливих виступів автономістів, у непевних умовах міжгетьманства та проголошення акту про заснування Малоросійської колегії ухвалив рішення про запровадження в деяких полкових містах України (Полтаві, Ніжині, Чернігові та Переяславі) комендантської форми правління. Прерогативи комендантів визначалися інструкцією від 16 липня 1722 року² і передбачали організацію політичного нагляду; налагодження ефективного контролю за адміністративною та судовою діяльністю української адміністрації, охорону кордонів, збір розвідувальних даних; виконували функції контррозвідки. Комендантам підпорядковувалася козацька адміністрація ввіреного полку. Для реалізації влади нової державної структури імперський уряд виділив своїм представникам певні військові контингенти.

Комендантське правління було, по суті, паралельною владною структурою, впровадження якої російський уряд розглядав як тимчасовий захід, розраховуючи в майбутньому перемістити російських офіцерів на полкові посади. Імператорський указ від 23 лютого 1723 року³ юридично закріпив таку можливість, а її випробування відбулося протягом 1723–1724 рр., коли на полковництво в Стародубський і Чернігівський полки було призначено колишніх комендантів І. Пашкова та М. Богданова.

¹ Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПб, 1831. – Т. VI. – С. 497.

² Джиджора І. «Матеріали московского «Архива Министерства Юстиції» до історії Гетьманщини» / І. Джиджора. – Львів, 1908. – С. 65.

³ Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. VII. – С. 417 – 423.

Логічним завершенням діяльності родоначальника командно-адміністративної системи Петра І було встановлення контролю за автономним життям Гетьманщини. На основі імперських резолюцій Сенатом було підготовлено і 16 квітня 1723 року Петро І видав указ, який значно радикалізував реформу державного устрою Гетьманщини.

Малоросійська колегія з контролюючої установи Російської імперії, розміщеної в Україні, перетворювалася на владну структуру, що функціонувала паралельно з Генеральною канцелярією. Водночас їй у разі необхідності надавалося право зноситися з органами місцевого самоврядування «и мимо» генеральної старшини¹. Крім того, цей імперський указ конституював запровадження в Гетьманщині нової фіскальної інституції – полкових наглядців («надзерателей»). За розпорядженням монарха їх призначали у кожен полк по одному чоловікові «из ундер офицеров добрых и отставных»². Обов'язки наглядців полягали в тому, щоб «в полках над зборщиками смотрение кметь...». Крім того, вони мали здійснювати загальний політичний нагляд. Так, коли київський полковник А. Тонський, зіславшись на хворобу, відмовився прибути на виклик Малоросійської колегії, остання наказала наглядачеві цього полку А. Лосьмінському «... смотреть сущей правдой онаго полковника...». Якщо причина його відсутності була вигадана, наглядачеві наказали негайно доставити українського урядовця до Глухова. Указ від 16 квітня 1723 року був грубим порушенням автономних прав Гетьманщини, а іменним указом від 23 червня 1723 року верховну владу в Гетьманщині було передано Малоросійській колегії, та рішуче заборонено надалі порушувати клопотання щодо дозволу на проведення нових гетьманських виборів³.

Отже, в ході реформи 1722–1725 рр. українсько-російські відносини набули якісно нового змісту – інкорпораційні

¹ Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. VII. – С. 196.

² Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку: розвідки і замітки. / І. Джиджора. – К.: друкарня УАН, 1930. – С. 107.

³ Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. VII. – С. 524 – 527.

тенденції в політиці російської монархії, що спонтанно виникали в другій половині XVII ст., та зримо виявилися на початку XVIII ст., у зазначений час стали домінантою політичної діяльності щодо України, започаткували процес реального поглинання української державності імперськими структурами та поширення російського законодавства в Україну.

Контрреформи 1726–1727 рр. проведені після смерті Петра I та зумовлені рядом факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, скасували чинність деяких найбільш радикальних заходів уряду Петра I. Уже 21 липня 1727 року на засіданні Верховної Таємної Ради одночасно із затвердженням тексту грамоти українському народові від імені Петра II «О бытии въ Малоросии Гетьману и Генеральному Старшине въ управлении Малоросии, согласно трактату Гетьмана Хмельницкаго»¹ також було схвалено інструкцію Ф. Наумову на час його перебування на посаді міністра при новому гетьмані, що, по суті, свідчило про відновлення інституту резидента із значно ширшими повноваженнями. На цьому ж засіданні ухвалили «особливи секретне пункты»² резидентові, які розкривали зміст «виборів» гетьмана з точки зору членів Верховної Таємної Ради. Ф. Наумову наказувалося «предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб, конечно, ево, Д. Апостола, а не иного кого в гетьманы народ избрал», інакше рекомендувалося раду «под. каким пристойным притекстом остановить». В інструкції також детально визначено механізм запобігання «измены» з боку гетьмана чи старшини (п. 6); організації роботи по навіюванню української людності, «а паче козакам» думки про особливе піклування про них монарха (п. 8), а також проведення добору кандидатів на старшинські уряди «верных и доброжелательных» (п. 7)³.

¹ Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. VII. – С. 712.

² Соловьёв С.М. История России с древнейших времен / С.М. Соловьёв. – Т. 16. – М., 1991. – С. 1105–1106.

³ Горобець В. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій половині XVIII ст. / В. Горобець// Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3. – С. 72–74.

Резидент Ф. Наумов, прибувши у вересні 1727 року до Глухова, звірив прибутково-видаткові книги Малоросійської колегії з фінансовими звітами С. Вельямінова, надісланими до Сенату 1722 – 1727 рр. У результаті чого були виявлено серйозні фінансові зловживання. Таким чином було реалізовано план О. Меншикова усунути від влади Малоросійську колегію. Як результат 28 вересня 1727 року вийшов указ про скасування діяльності Малоросійської колегії. Після «виборів» гетьмана Д. Апостола 1 жовтня 1727 року, як зазначав історик В. Шевчук «... власне, то був церемоніал призначення. Іншого претендента не було, і «народ» проголосував одноголосно»¹. Гетьман одержав жалувану грамоту царя 26 грудня 1727 року, а 7 вересня 1728 року йому було дано другу грамоту «на поданое прошение Войска Запорожскаго обеих сторонъ Днепра Д. Апостола, съ присовокуплением данной им присяги»² на гетьманський уряд, на рангові маєтності, подібно як І. Скоропадському.

29 квітня 1733 року в день коронації цариці Анни Іоанівни (1730–1741) під час святкового обіду у гетьмана, в нього стався параліч: віднялися ліві рука і нога, про що повідомив канцлеру Г. Головкину резидент при гетьмані генерал С. Нарішкін. Коли до Глухова 26 травня 1733 року прибув колишній резидент князь О. Шаховський, то він дізнався, що старшина має намір самовільно за життя хворого гетьмана взяти на себе керівництво, про що повідомив до Петербурга. Верховна Таємна Рада прийняла до відома міркування О. Шаховського, та 12 червня 1733 року резиденту С. Нарішкіну була відправлена царська грамота з наказом негайно взяти Генеральну канцелярію в своє управління і всіма справами Гетьманщини правити згідно з указом. Суворо наглядати, аби нічого в Генеральній канцелярії не робилося без його наказів, особливо це стосувалося відправки універсалів і листів у полки. Фактично скасовувалися українські права і привілеї та поширювалося російське законодавство.

¹ Шевчук В. Козацька держава / В. Шевчук. – К.: Абрис, 1995. – С. 267.

² Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. VIII. – С. 534.

Пройшов деякий час, стан здоров'я старого гетьмана не поліпшувався. 10 липня 1733 року до С. Нарішкіна була надіслана з Петербурга нова таємна грамота: «Когда гетман Апостол умрёт, тогда всё правления Малороссии ведать вам с некоторым числом великороссийских персон да из малороссиян, из генеральной старшины и полковников такому же числу, сколько будет великоросиян, делать с общего согласия и совета, пописывать дела и указы всем, смотреть и предостерегать, чтоб ничего противного интересам нашим и народу малороссийскому тяжести не было»¹.

Після смерті гетьмана, 17 січня 1734 року у Верховній Таємній Раді було обговорено ситуацію в Україні та 31 січня 1734 року надіслано в Україну грамоту цариці Анни Іоанівни українській старшині. До неї було додано ще 10 грамот для розсилання в полки, а «для роздачи в народ» – «друкованные листы». У грамоті цариця запевняла, що нове Правління на чолі з князем О. Шаховським вводиться тимчасово – «до впредь будущего о избрании гетмана соизволения», що козацтво і Гетьманщину царський уряд буде при всіх «правах и привилегиях во всем по пунктам гетмана Б. Хмельницкого содержать». «Объявляем, – говорилось в грамоті, – что пока ... такой верный не сищется... быть правлению в Малой России во шти персонах, между которыми, в первых, нашему генерал-адъютанту князю А. Шаховскому, и еще двум великороссийским, да из вас малороссийской генеральной старшины обозному Я. Лизогубу и еще двум, которые по благоизобретению будут, и им бать в заседании в равенстве...»².

Справжні наміри царизму стосовно України розкривалися в іменному указі цариці Анни Іоанівни О. Шаховському від 31 січня 1734 року: «А что в объявленной нашей грамоте и в инструкции писано, что правление гетманского уряда определено до впредь будущего избрания гетмана, и сие написано для того, чтобы ныне, в начале сего объявления,

¹ Мельник Л.Є. Правління гетьманського уряду (1733–1735) / Л.Є. Мельник // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 83.

² Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. XIX. – С. 396.

народ не имел в том сомнения и не чинил противных толкований»¹.

Отже, публікуючи свої грамоти й укази наприкінці січня та на початку лютого 1734 року, царизм вдався до подвійного обману українського народу: обіцяючи наступні вибори гетьмана (зрозуміло, «вірної» російському престолу особи), він в дійсності прийняв тверде рішення скасувати гетьманат, обіцяючи і надалі дотримуватися правил і привілеїв Гетьманської держави згідно з «Статтями Богдана Хмельницького». Насправді царизм взяв курс на те, щоб українці призвичаювалися до російського правління і законодавства з його всевладдям чиновництва, страхітливою системою «слова и дела» государственного.

31 січня 1734 року разом з указами була надіслана інструкція новостворюваному правлінню в Україні стосовно повсякденних дій. У ній вказувалося, що правління на чолі з О. Шаховським має діяти згідно з попередніми інструкціями та «решительными пунктами» гетьману Д. Апостолу 1728 р. Усі справи вирішувати «с общего согласия и совета». Нарешті 1 лютого 1734 року було видано царський указ про підпорядкування Правління гетьманського уряду Сенату та про створення там особливої канцелярії Малоросійських справ².

Вже в перші місяці свого правління О. Шаховський зіткнувся з фактом існування серед частини старшин прагнення зберегти гетьманство. Занепокоєний цим О. Шаховський писав до Санкт-Петербурга: «Кому они гетманом быть желают, того подлинно я знать не могу, что они гетмана желают»³.

Це стурбувало царський уряд і 27 травня 1734 року О. Шаховський отримав іменний указ «о прибытии ему на некоторое время из Малороссии в Санкт-Петербург», доручивши свої повноваження на час відсутності майору

¹ Сборник императорского Русского исторического общества. – Т. 108. – Юрьев, 1900. – Док. № 1–214. – С. 24 – 25.

² Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. XIX. – С. 542 – 546.

³ Владимирского-Буданова М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирского-Буданова. – Издание шестое. – Санкт-Петербург, Киев, 1909. – С. 583.

С. Хрущову¹. 31 липня 1734 року, враховуючи прохання О. Шаховського, видано указ «Объ оставлении въ Глухове Канцелярии Министерскаго Правления по прежнему и о делах ведомству Войсковой Генеральной Канцелярии подлежащих» про збереження в Глухові створеної ще 31 січня 1734 року Канцелярії міністерського правління – «для секретных и других... показанных дел», яка підпорядковувалася у складі Сенату Канцелярії Малоросійських справ². Це посилювало таємний контроль царизму за старшинами та настроями в суспільстві Гетьманщини.

Невдовзі задовольняючи домагання О. Шаховського, царизм відходить від проголошеного ним же принципу колегіальності в управлінні Україною, надаючи О. Шаховському право одноосібно вирішувати найважливіші (таємні) справи. 21 квітня 1735 року надійшов указ, в якому, зокрема, зазначалося «секретные дела, о которых другим и знать не подлежит, и об оных делах токмо одному ему, генерал-лейтенанту, мнение свое объявляют»³.

У 1733–1735 рр. – у сумнозвісні часи «Біронівщини» – царизм зробив рішучі кроки по шляху обмеження автономії України, поставив її правління під свій контроль, планомірно поширюючи російське законодавство. При цьому цариця Анна Іоанівна зрозуміла, що здійснює ризиковані політичні дії в умовах ускладнення зовнішньополітичного становища Російської імперії (наближення російсько-турецької війни), але розраховувала, що кардинальні зміни в управлінні Гетьманщиною не загрожуватимуть її позиціям у ній, завдяки вмілому використанню психології наївності козаків і селян.

За «Правління гетьманського уряду», яке тривало 16 років, всі здобутки державотворчої діяльності Д. Апостола були майже повністю зведені нанівець: знищена автономія Української козацької держави, розладнаний адміністративно-

управлінський апарат, проведена інтервенція російського законодавства, деморалізовано суспільство.

5 травня 1747 року вийшов царський указ «О бытии в Малоросии гетьману по прежним правам и обыкновениям»¹. Пошуки кандидатури на посаду гетьмана України затягнулися ще на три роки. Тільки в березні 1750 року в Глухові на козацькій раді за вказівкою імператриці Єлизавети Петрівни гетьманом було обрано К. Розумовського. 5 червня 1750 року був виданий іменний указ «О бытии Графу Разумовскому въ Малороссии Гетманомъ»². Тоді ж діяльність великоросійських чиновників в Гетьманщині скасовано і приведено до покори Запорозьку Січ. Україну знов переведено у підпорядкування до Колегії закордонних справ.

Російський царат розгорнув активну правотворчу діяльність у сфері судочинства, переслідуючи при цьому чітко виражені інтеграційні цілі. До правового життя Гетьманщини в першій половині XVIII ст. почали впроваджуватися російські юридичні норми та порядки, що стосувалися безпосереднього українського судочинства.

Однак, судова влада російського царату в Україні на початку XVIII ст. була менш значною ніж в інших галузях. Російський уряд ще відносно мало втручався в справи суду в Лівобережній Україні. Проте інформацію про вироки в найважливіших справах гетьмани і старшина були зобов'язані доносити в Санкт-Петербург. Царський уряд у ряді випадків сам визначав міру покарання за ті чи інші провини. Іноді українців, що вчинили злочини за межами України, судив російський суд, здебільшого ж їх перепроводжували в Україну. У подальшому втручання російського царизму в справи суду посилюється. Так, обвинувачуючи суди в різного роду порушеннях і в безладді, ще Петро I звернувся до гетьмана І. Скоропадського з суворими указами провести низку реформ у судовій сфері. Зокрема реорганізувати Генеральну військову канцелярію³ в частині, що стосувалося нагляду за судами та виконанням

¹ Сборник императорского Русского исторического общества. – Т. 108. – Юрьев, 1900. – Док. № 1 – 214. – С. 182.

² Полное собрание законовъ Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. XIX. – С. 608.

³ Там само. – С. 722 – 723.

¹ Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. XII. – С. 394–395.

² Там само. – С. 428–429.

³ ЦДДАУ в м. Києві – Ф. 1407, оп. 2, спр. 223, арк. 23–27. Справа про розпорядження російського царату стосовно реформування судової системи Гетьманщини.

апеляційних функцій.

Проте найбільшою проблемою для всього судочинства було поєднання судових, адміністративних та військових повноважень у руках сотників і полковників у межах відповідних округів. Подібна ситуація склалася не тільки в Лівобережній Україні, але й в цілому в Московській державі. Петро I зробив безуспішну спробу виправити становище, відокремити суд і адміністрацію. Вжиті заходи мали вплив і на Гетьманщину. Окремі укази Сенату – вищого органу управління Московією (після царя), постановленого у 1711 р. на чолі усіх без винятку адміністративних органів – розв'язували в апеляційному порядку скарги на рішення українських суддів, а також надавали загальні вказівки, що стосувалися їхньої діяльності. Наприклад, указ від 4 квітня 1714 року про прийняття постанов більшістю голосів.

Безпосередньо для судочинства Гетьманщини мали значення петровські укази з питань кримінального права від 12 і 19 листопада 1721 року. Першим передбачалося покарання крадіїв, які скоїли злочин вперше чи вдруге, у вигляді «биття плетьми и отдачи на поруки». Це скасувало відповідне положення Литовського статуту, за яким крадіжка понад 4 копи каралася смертю. За другим указом розбійникам, які не скоїли вбивства, мали виривати ніздрі й засилати їх на довічну каторжну роботу, за цей злочин Литовський статут також передбачав смертну кару.

Не покидаючи правотворчих спроб окреслення судової влади, царат за указом від 5 листопада 1723 року «Про форму суду»¹ намагався регламентувати судовий процес, який набував якісно нових рис, суттєво обмежуючи свободу дій українських суддів. Верховна таємна рада при імператорі, пильно стежачи за козацькими судами, періодично коректувала їхню роботу. Зокрема, у 1727 р. царський представник в Україні радник Ф. Наумов дістав закрити для широкого загалу інструкцію, про яку йшлося вище, згідно з якою йому доручалося переглядати постанови в апеляційному порядку. Судам, зокрема

¹ Памятники русского права / [Под. ред. профессора К.А. Софроненко]. – Вып. 8. Законодательные акты Петра I. – Москва, 1961. – С. 632 – 640.

Генеральному, наказувалося рішуче боротися з хабарництвом і надмірними поборами.

У 1728 р., зважаючи на скарги простих козаків з приводу рішень Генеральної військової канцелярії та окремих старшин, імператорський указ від 10 липня у котрий раз суворо вимагав припинити ущемлювати козацькі права¹. Заборонялося отримувати за ведення судових процесів будь-яку винагороду чи то у грошовій, чи натуральній формі, а особливо – привласнювати земельні наділи та інше майно, яке належить козакам.

Після невдалої спроби систематизувати права, це питання порушив гетьман Д. Апостол у проєкті нового договору з Російською імперією. У 1728 році цар у загальних рисах підтвердив чинну систему козацьких судів, регламентуючи порядок розгляду справ, апеляцій до Генерального суду, гетьмана і колегії закордонних справ та накладення штрафів за несправедливі вироки. Для користі ж правосуддя, внаслідок того, що чинні в Україні законодавчі акти містять суттєві суперечності, які перешкоджають судочинству, Петро II наказав перекласти права, за якими судиться малоросійський народ, звести їх в одне ціле і для апробації надіслати до царського двору.

Загалом царат наказував судам дотримуватися саме «Решительных пунктов», виконання яких контролював царський резидент при гетьмані – генерал С. Нарішкін. Причому колегія закордонних справ в інструкції від 8 січня 1732 року заборонила йому втручатися у саму судову процедуру.

Проте незабаром царатусе ж таки реорганізував Генеральний суд, мотивуючи його роботу незадовільною, адаптувавши судову систему Гетьманщини до імперського зразка. У результаті реорганізації Генерального суду та кооптації судової системи Гетьманщини до імперського зразка. Так на початку 1733 р. в українських судових інстанціях повторно впроваджується дія указу «О суде по новоученной форме», відмінена в роки реставрації Гетьманату. Крім того, існувало

¹ Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. В 3 частях / В.А. Мякотин. – Ч. 1. – Вып. III. – Прага, 1926. – С. 141.

спеціальне розпорядження Сенату – російським чинам Генерального суду при розгляді справ більше зважати, як зазначає М. Василенко, на «государевы законы», а не на місцеві правові норми¹.

Таким чином на середину XVIII ст. правові акти російського царату, поширюючись і діючи в Гетьманщині, поступово втягували українську систему судочинства до загальноросійських норм і порядків.

Якісні зміни в соціально-економічному устрої Російської монархії, становлення нової державної доктрини її керівництва, що швидкими темпами відбувалися наприкінці XVII ст. на початку XVIII ст., з фатальною неминучістю наближали початок істотних правових трансформацій в соціально-економічній сфері Лівобережної України.

Відбулося втручання й в економіку України, передусім в промисел та торгівлю. Україна в той час мала значні торгівлі відносини із Центральною та Західною Європою, але з Московією вела досить в'ялу торгівлю. Ще в 1701 р. цар заборонив вивозити з України прядиво, іменним указом від 18 серпня «О безошлинномъ провозе пеньки изъ Малороссийскихъ городов къ Архангельскому порту»², відтепер його мали везти через Архангельськ – це тривало до 1711 р. У 1714 р. іменним указом від 30 січня «О непропуске пеньки, нефти и сала къ чужимъ пристанямъ»³ знову заборонено вивозити з України, але не тільки прядиво, а й шкіру, віск, поташ, олію, сало, щетину тощо, а дозволено їх вивозити тільки з російських портів. 1719 р. заборонено вивіз збіжжя, 1720 р. – срібла та золота. Крім того, ще низкою указів заборонено вивозити гроші, коштовні тканини, полотна, фарби, тютюн, цукор, навіть голки – все це для сприяння розвитку російських промислів. Імперська держава скуповувала в Україні за безцінь товари експорту і перепродувала їх чи спрямовувала

¹ Василенко М.П. Матеріали до історії українського права / М.П. Василенко. – К.: друкарня УАН, 1929. – С. XVIII–XIX.

² Полное собрание законовъ Руссiйской имперiи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. IV. – С. 318.

³ Полное собрание законовъ Руссiйской имперiи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. V. – С. 153.

на розвиток власної економіки.

Сенатський указ від 15 вересня 1713 року «О посылке въ Малороссийские города на ярмарки для покупки на денежные дворы золота серебра, эфимков, старых денег и меди» передбачав скупку в Україні дорогоцінних металів та предметів антиквару за фіксованими державними цінами для грошового двору. Імперським маніфестом від 13 червня 1724 року «О содержании Малороссийскимъ жителям овец по данымъ наставлениямъ и о продаже шерсти на суконныя фабрики»¹ визначалося утримання овець та вивіз овечих шкур і вовни на суконні фабрики Російської імперії за фіксованими державними цінами. Визначальним став указ імператора від 18 лютого 1715 року², згідно з яким українські кордони контролювалися російськими заставами, які мали стежити за виконанням вищезазначених приписів.

Таким чином, поширення в Україні дії царських указів 1714–1718 рр. про «заповідні товари», які забороняли українським купцям вивозити зазначені види товарної продукції, зобов'язуючи натомість торгувати ними в Санкт-Петербурзі, Архангельську та Ризі, що безпосередньо сприяло примусовій інтеграції господарського комплексу Лівобережної України до російського ринку.

Ще одним ударом по економіці України був указ імператора від 31 грудня 1719 року, за яким було встановлено адміністративний нагляд за хліборобством в Україні й введена особлива військова повинність хлібом та іншими натуральними продуктами.

У правовому регулюванні в економічній сфері на території української гетьманської держави набув поширення Вексельний статут 1729 р., затверджений указом Петра II (пам'ятка цивільного права Росії). Він регламентував вживання векселів у приватному обігу, так як до його видання, векселі хоча й були відомі, однак не існувало ніяких правових підстав

¹ Полное собрание законовъ Руссiйской имперiи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. VII. – С. 632 – 637.

² Полное собрание законовъ Руссiйской имперiи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. V. – С. 227.

їх обігу. Джерелами статуту були чинні на той час німецькі вексельні закони, за зразком яких і був складений цей статут. Він був виданий в інтересах російської казни і торгівлі, так як від вживання векселів очікувалися такі результати:

- 1) звільнення від витрат, пов'язаних з перевезенням грошей;
- 2) усунення небезпек на шляху;
- 3) унеможливлення вивезення із держави золота та срібла.

Цей статут поділявся на три глави. Перша глава містила в собі норми стосовно вживання торгових векселів, друга глава передбачала використання векселів як державних обігових коштів, третя глава містила в собі зразки і форми векселів з поясненнями¹.

Також царат прагне зберегти інкорпораційні надбання і у фінансовій сфері. У 1728 р. в Глухів надійшло розпорядження імператора «... с цыган откупные денги брать в казну». Своє рішення російський уряд мотивував тим, що «сей сбор... не с одних малороссийских, но и с великороссийских и приезжающих из заграницы иноземных купцов и от того народу малороссийскому отягощения быть не может...»².

Варто відзначити, що фіскальні заходи в українській політиці уряду Анни Іоанівни посідали пріоритетне місце, що зумовлювалися насамперед стратегічними потребами російсько-турецької війни 1737–1738 рр. В інструкції імператриці князю Г. Баратинському, який змінив О. Шаховського на посаді голови Правління Гетьманського уряду, серед іншого вказувалося й таке: «Имеете вы крайнее старание прилагать, чтоб год от году через прилежные ваши труды, в сборах таких, которые можно умножить без отягощения народного, учинено было пополнение»³.

Наступні надзвичайно важливі кроки на шляху фінансової інтеграції Гетьманської держави було зроблено в роки правління Єлизавети Петрівни (1741–1761 рр.). Починаючи з

¹ Российское законодательство X–XX веков: в 9-ти томах. – Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. – М.: Юрид. лит., 1987. – 421 – 426.

² Эустракт из указов, инструкций и учереждений... Земский сборник Черниговской губернии, 1902. – С. 134.

³ Горобець В. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій половині XVIII ст. / В. Горобець// Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3. – С. 91.

1747 р., російський уряд виявляв пильну увагу до проблеми митних бар'єрів між Лівобережною Україною та Російською імперією. Численні укази підготували ґрунт для митного об'єднання двох країн. Іменний указ імператриці 1754 р. ліквідував митниці на українсько-російському кордоні.

Усі ці заходи призвели зрештою до того, що Україну примусили значно обмежити відносини з європейським економічним простором й фактично влитися в економічну систему Російської імперії.

Безперервні антагоністичні імперські підходи до всіх сфер життя Гетьманщини виснажували її продуктивні сили та призводили до нищівного зубожіння народу, породжували загострення соціальних відносин в краї, масові втечі селян і збіднілих козаків з Лівобережжя. Як результат, була низка правових актів, спрямованих на «урегулювання» цієї ситуації.

Так, 24 серпня 1713 р. сенатським указом ставилася вимога до гетьмана І. Скоропадського про припинення переходів селян з одного на інше місце, з маєтків одного власника до другого: «И буде... в которых селах и деревнях люди и крестьяне, и тех отсылають людей и крестьян с женами и с детми с их животы на прежния жилища»¹. У 1715 р. інший указ Сенату ще раз наголошував, щоб висилати на попередні місця проживання збіглих приватних селян і служилих людей на Лівобережжі й Слобожанщині².

Відповідно до указу від 6 травня 1736 року всім збіглим при поверненні їх попереднім можновладцям передбачалося «чинить жестокое наказание кнутом, дабы впредь на то смотря, другим никому бегать было неповадно». Крім того, передбачалося «по воле владельцев и поверенных от них» утікачів, «которым наказанием наказать пожелают»³.

29 травня 1738 року вийшов указ «О вывозе беглых

¹ Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. V. – С. 639.

² Там само. – С. 411.

³ Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. XIX. – С. 973.

казаковъ, посполитыхъ людей и Малороссиянъ на прежнея жилища; о непринимании никому беглых, и о взысканияхъ за предержательство оныхъ»¹, що забороняв російським поміщикам приховувати у своїх будинках посполитих і козаків, які переходили з України. Тим самим феодали отримали юридичні підстави для повернення власних збіглих селян на старі місця.

Певний правовий вплив на Україну в політиці запобігання переходів селян мав перший в історії Московської держави систематизований закон «Соборное уложение» 1649 р., який юридично завершив закріпачення селянства (скасувавши «заповідні» й «урочні літа») і визначив коло питань, що стосувалися кримінального та цивільного права, судочинства тощо. Наприклад, царський уряд відповідно до його розділів і статей вимагав від гетьманського правління повернення російським землевласникам їхніх посполитих і втікачів. Це передбачалося практично здійснювати через місцеві суди (нові власники в разі відмови у поверненні примушувалися до сплати за них позивачу великого штрафу)². Очевидно, що такі положення кодексу не могли не викликати бажання в українських можновладців мати й собі схожі права на власних селян.

Правовий вплив російського царату виражений у соціально-економічній сфері життя на середину XVIII ст. в Лівобережній Україні, на думку О. Гуржія, забезпечив передумови для утвердження та юридичного оформлення кріпосного права³ і ми з ним не можемо не погодитися, так як Україна фактично перетворилася в одну із губерній Російської імперії.

У духовно-культурній сфері правовий вплив царизму в Україні проявився шляхом звуження можливостей вживання української мови (у діловодстві, інформації тощо), забороні друкувати українські книги й розповсюджувати їх у

¹ Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. X. – С. 758–764.

² Софроненко К. Соборное уложение 1649 года – кодекс русского феодального права / К. Софроненко. – М., 1958. – С. 26.

³ Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. / А.И. Гуржий – К., 1986. – С. 31.

Російській імперії. Так, указом Петра I від 5 жовтня 1720 року постановлено: «Книг ніяких, окрім церковних давнішніх видань не друкувати. А ті церковні старі книги для цілковитої згоди із великоросійськими з таким ж церковними книгами справляти, перш ніж друкувати, з тими великоросійського друку, щоб ніякої різниці і осібного нареччя в них не було. А інших ніяких книг ні колишніх, ні нових видань, не оголосивши про них в Духовній колегії і не взявши під них дозволу, в тих монастирях не друкувати, щоб не могло вийти ніякої супротивності в церкві Східній і незгоди з великоросійським друком»¹.

Для повного гарантування від «всіляких ошатностей» споміж українців під протекторатом нової імперської установи (Правління Гетьманського уряду) в Україні в «секретнейшем» указі цариці Анни Іоанівни від 31 січня 1734 року пропонувалося вжити систему таємних заходів з метою розкласти основу національного життя – сім'ю: «Понеже мы убедились, – зазначалося в указі – что смоленская шляхта с малороссийскими жителями в свойство вступает, и с обеих сторон сыновей женят и дочерей выдают, что кажется противно нашему интересу, а за пристойнее и полезнее рассуждаетца, дабы оной малороссийский народ охоту имел своитца и в свойство вступать с нашим великороссийским народом... того ради повелеваем вам, дабы вы по вашему искусству секретно под рукою особливо трудились малороссиян от свойства с смоляны и с поляки и с другими зарубежными жителями отводить, и побуждать их и искусным образом приводит в свойство с великороссийскими, и пристойными рассуждениями дабы они своились и в свойство вступали более с нашими великороссийскими подданными, и сие содержат секретно»².

Також царат встановив контроль з боку Московського патріархату за українською православною церквою. Царю

¹ Крупницький Б. Гетьман Д. Апостол і його доба 1727–1742 рр. / Б. Крупницький. – Авсбург, 1948. – С. 28.

² Сборник императорского Русского исторического общества. – Т. 108. – Юрьев, 1900. – Док. № 1–214. – С. 26.

належало верховне право затвердження і вищих церковних сановників в Україні. У 1714 р. гетьман через канцлера Г. Головкина просив у царя дозволу на обрання архімандрита Києво-Печерської лаври. Г. Головін повідомив про згоду царя і переслав до Лаври відповідну царську грамоту. Лаврі надавалося право обрати трьох кандидатів, одного з яких царський уряд затвердить архімандритом. У тому ж 1715 р. обрання архімандрита Києво-Печерської лаври було проведено. Так само за царською грамотою обиралися у 1715 р. три кандидати на переяславське єпископство. У 1720 р. царською грамотою гетьмана І. Скоропадського було повідомлено про призначення ієромонаха Созонта намісником у чернігівський Троїцький Іллінський монастир¹.

Діяльність царату по відношенню до церковних справ ознаменувалася виданням 25 січня 1721 року Духовного регламенту, що також набув поширення на території Гетьманщини. Причиною видання регламенту Петром І, було бажання підпорядкувати патріаршу владу світській, так як перша рахувалася небезпечною для цілісності та спокою в державі. Згідно з цим регламентом та колезькою реформою, що проводилася у той час в Російській імперії, було створено Духовну колегію, як головний орган управління церковними справами, на заміну чинного Святого Синоду, визначено її правовий статус як державного органу. Що стосується змісту Духовного регламенту, то його можна поділити на сім глав. Перша, вступна визначала підстави видання регламенту і заснування Духовної колегії; друга містила норми, що стосувалися духовних чинів і розпорядження церковними справами; третя визначала обов'язки єпископів; четверта містила норми про духовні навчальні заклади; п'ята – про проповідників слова Божого; шоста – про парафіян; сьома – організаційна, про діяльність Духовної колегії². Цей регламент на відміну від інших виданих того часу, являвся не тільки

¹ *Летопись занятий археографической комиссии за 1904 год.* – Вип. 17. – СПб., 1907. – С. 136 – 401.

² *Российское законодательство X–XX веков: в 9-ти томах.* – Т. 5 *Законодательство периода расцвета абсолютизма.* – М.: Юрид. лит., 1987. – 528 с.

установчим правовим актом, а й регламентував різні сторони матеріального права, представляючи собою не що інше, як збірник церковних законів.

Імперські амбіції щодо Духовного регламенту, окрім світських сфер життя посягали й на церковні справи, наближуючи монархічну форму правління в Російській імперії до ознак теократичної. А інкорпораційні намагання російського царизму були спрямовані не лише на сферу матеріального життя, тобто обмеження української державності і права, а й знищення культурно-духовних цінностей та національного етносу, як факту існування української нації.

Окрім царату, як основного правоутворюючого суб'єкта Російської імперії, правові акти якого були поширені в систему права Лівобережної України в першій половині XVIII ст., були ще й в Українській гетьманській державі російські органи і структури, яким було делеговано повноваження царатом для управління місцевими справами. Одним з таких органів управління Україною був Малоросійський приказ. Цей приказ був утворений 31 грудня 1662 року під назвою «Приказ Малыя России». Зазвичай його називали Малоросійським приказом і функціонував він до 1717 р. Головним завданням приказу був контроль за діяльністю гетьманського управління і здійснення політики царизму в Україні в адміністративній, військовій і судовій сферах. Малоросійський приказ підпорядковувався безпосередньо царю.

Таким чином, Україна із утворенням цього приказу автоматично перетворювалася із самостійного суб'єкта зовнішніх зносин з Московською державою в автономну державну організацію у складі Московії.

Контроль за діяльністю гетьманського правління здійснювався насамперед у тому, що гетьман повідомляв Малоросійський приказ про всі заходи з поточного управління Україною «... в грамотах царских приказуется надсилать отписки до Приказу Малыя России». У низці випадків гетьман просив через Малоросійський приказ санкцію царату і лише з одержанням її здійснював ті чи інші заходи. Л. Окиншевич

стверджує, що «За гетьмана І. Мазепи компетенцію Приказа «Малые России» було, здається трохи поширено тим, що гетьман сюди звертався за санкцією деяких розпоряджень внутрішнього життя української держави»¹. Це вважалося необхідним, зокрема при усуненні або призначенні генеральної старшини і полковників.

Так само гетьман інформував царський уряд з усіх зовнішньополітичних питань. До Малоросійського приказу посилалися гетьманські донесення про здобуті за кордоном вісті, про всіх посланців, які приїздили з-за кордону, з обов'язковим прикладенням копій усього, зв'язаного з цим, листування тощо.

Таким чином, царат через Малоросійський приказ контролював також зовнішньополітичні дії гетьманського управління. Малоросійський приказ давав гетьману вказівки і завдання, спрямовані на здійснення зовнішньополітичної лінії Московії.

Що стосується правотворчості Малоросійського приказу, як самостійного суб'єкта права з окремим різновидом правових актів притаманних лише цьому органу, то її не було, так як він виконував в Україні контрольно-розпорядчі функції, керуючись у своїй діяльності правовими актами царя. Однак все ж слід розглядати Малоросійський приказ, як опосередкований орган правотворчості між царатом та органами управління Гетьманщиною. При цьому акти правотворчості цього органу більш правильно буде називати виконавчо-розпорядчими актами, що були направлені на виконання рішень царату, та виносилися, посилаючись на нього. У відповідності до цього потрібно дослідити правотворчу діяльність Малоросійського приказу в адміністративній та судовій сферах.

Важливою галуззю діяльності Малоросійського приказу була діяльність в адміністративній сфері. Малоросійський приказ здійснював усю повсякденну роботу щодо забезпечення зносин між царатом і гетьманським управлінням. На думку

¹ Гуржій А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. / А.И. Гуржій – К., 1986. – 114-118.

К.А. Софроненко, «Малоросійський приказ у порядку царських указів роз'яснював гетьману, як потрібно діяти в кожному окремому випадку по відношенню до запорозьких козаків, козаків правого берегу Дніпра... Він здійснював «заступництво», ходотайство, по справам України перед царем, підтримуючи прохання гетьмана та казацької старшини»¹. Наприклад, гетьман Д. Многогрішний (1669–1672) в 1670 р. «покорствено иолил» керівника приказу А. Матвеева про заступництво перед царем, посилаючись на те «... никого себе больше благодателя и ходатая наче твоея милость»². У Малоросійському приказі писалися грамоти, які посилалися від імені царя в Україну.

Здійснюючи безпосереднє керівництво діяльністю воєвод в Україні, канцелярія приказу вимагала своєчасної «отписки» і повідомлення «вестей». Так, за підписом дяка Малоросійського приказу Я. Лоздишева 31 серпня 1709 року була послана ніжинському воєводі І. Ржевському царська грамота з вимогою «... к Москве из малороссийских городов отписки и всякие вестовые письма через почту посылать с гонцами без всякого замотчанья»³. У зв'язку із політикою гетьмана І. Мазепи, деякі російські військові, що перебували в Україні, називали козаків зрадниками, це викликало невдоволення. З приводу цього Малоросійський приказ 21 березня 1715 року надіслав воєводам царську грамоту з вказівкою, щоб вони проявили обережність у відношенні козаків і не допускали несанкціонованого іменування всіх зрадниками, «... и таких бы неподобных речей не допускали чтоб не озлоблять людей малороссийских,... жили бы с ними в совете и всяком приядстве...». Грамота попереджувала, що якщо «... впредь такие неподобные речи несутца, а про то подлино сыщитца, и таким людям за неподобные речи чинить

¹ Софроненко К.А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII в. / К.А. Софроненко. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1960. – С. 45.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. IX. – СПб., 1877. – С. 229 – 230.

³ Там само. – С. 27.

жесткое наказане безовсякие пощади»¹. Малоросійський приказ також займався питаннями військових російської армії, що дислокувалися в Україні. Наприклад, військовим, що знаходилися в м. Ніжині і просилися про перехід в інший гарнізон, грамотою Малоросійського приказу від 1700 р. було відмовлено із посиланням, «... что ныне перемены из Нежина не будет, и велено всем сказать, что им перемена будет 1702 г. вскоре». Також 22 березня 1701 року із Малоросійського приказу був посланий царський указ про те, щоб «... Переяславських полков старых осадных стрельцов со своей службы переминить, а на перемену послать сто человек с Розряду»².

На Малоросійський приказ покладалася видача дозволів на в'їзд на територію Московської держави, зокрема в Москву. Особам, що проживали в Україні, у зв'язку з цим видавалися проїзні грамоти, хоча у монографії В. А. Дядиченка вони іменувалися «проїзні листи»³. З цього приводу зверталися, як правило в Малоросійський приказ торговці з українських міст. Так, торговець з міста Переяслава Х. Петров писав: «... Вели государ мне дать свою жалованую грамоту, почему мне холопу твоєму, к тебе к Москве приезжать и чтоб мне... по городам напрасной зацепки и задержки и убытков и пропажи не было». Малоросійський приказ розглядав такі чолобитні мешканців чи посадових осіб в Україні про дозвіл на проїзд у Москву. У випадку дозволу, із приказу надсилалася царська проїзна грамота, наприклад, з такими вказівками: «... Велено пропускать к Москве без задержанья и таможенным головам и целовальником и по мытом мытчикам и по рекам перевозчикам и мостовщикам с него Дмитрея, и с людей его, и с рухляди их przewoзу, и мостовщины, и тамги и

¹ Окиншевич Л.О. Приказ «Малые Росии» Московської держави XVIII ст. / Н.П. Василенко // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 1. – К.: друкарня УАН, 1925. – С. 83 – 84.

² Джиджора І. «Матеріали московского «Архива Министерства Юстиції» до історії Гетьманщини» / І. Джиджора. – Львів, 1908. – С. 69 – 71.

³ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / [за ред. І. О. Гуржія]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 122.

иных никаких пошлин иметь и зацепки чинить не велено». Особам, що виїжджали з Москви в Україну, Малоросійський приказ давав також проїзні грамоти, згідно з якими місцеві органи влади в Україні повинні були надавати їм підводи і не затримувати їх по дорозі. Так, 16 серпня 1697 року була видана проїзна грамота диякону лубенсько-мгарського монастиря Онуфрію, в якій говорилося: «... До наших малороссийских городов воеводам нашим и всяким приказным людям по нашему указу отпущены с Москвы»¹.

Для ведення своїх справ, утримання апарату та посланців з Москви Малоросійський приказ повинен був розпоряджатися значною кількістю коштів. Для цього окрім загального фінансування державного органу, йому було надано право відкривати в окремих містах України «кружечные двory», тобто місця виготовлення і реалізації спиртних напоїв, від яких він отримував додаткові надходження. Так, грамота Малоросійського приказу від 19 червня 1677 року вимагала від чернігівського воєводи А. Леонтьєва, щоб він «... того кружечного двора сборные и расходные книги, за рукою своею, присылал к нам к Москве потому ж и по вся годы и велел подавать в приказе Малыя Росии дяком нашим думному Л. Иванову, В. Бобину, Е. Украинцеву, П. Долгово»².

Також у Малоросійському приказі за дорученням царя писалися запити до місцевих російських чиновників в Україні як правило з військових справ.

Так, 22 серпня 1703 року цар в указі боярину П. Салтикову вимагав надіслати через Малоросійський приказ запит – «... которых годов служилым людям по указу на его гусудареве службе в черниговских городах с товарищем его, стольником и воєводою с К. Поповым быть велено». На запит малоросійського приказу про «служылых людей» в Чернігові,

¹ Малиновський О.О. Огляд архівних матеріалів з історії західно-руського та українського права, що переходять в Древлехранилищі Московського центрального архіву (по І-ше лютого року 1926) / М.П. Василенко // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 2. – К.: друкарня УАН, 1926. – С. 34 – 35.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. IX. – СПб., 1877. – С. 166.

місцевий воєвода П. Шереметьєв надіслав в приказ список «всего состава дворян стольников, жильців и стряпчих»¹.

Іноді Малоросійський приказ сам, тобто без доручення царя, надсилав запити воєводам на місцях. Наприклад, в 1708 р. за проханням Розрядного приказу Малоросійський приказ надіслав запит київському воєводі «... Киевский рейтар М. Васильев сын Пикалов на службе ис Киева в посылке под. містечком Вышывкою рини ли и в котором году, и что ему за ту рану государсвенного жалования помесного и денежного укладу придачи учинено...»².

Не менш важливою була діяльність Малоросійського приказу у судовій сфері. Зокрема, як зазначала К. Софроненко «Малороссийский приказ обладал судебной властью». Йому були підсудні справи про державні, майнові та інші види злочинів, скоєні як службовцями приказу, так і воєводського правління на Україні. Підсудність справ про злочини гетьмана, козацької старшини й населення України визначалися статтями, прийнятими на військових чи генеральних радах. Правові акти, тобто грамоти, проїзні грамоти та запити скріплювалися печаткою Малоросійського приказу. Опис її наведений К. Софроненко: «... Серебряную среднюю печать орел с короною, а по правую сторону великого государя боярин и воєводы и ратные люди, а по левую сторону малороссийские ратне же люди не знак гетманской обиранья, а побреди их стол, а на столе булава, а в середине орла воин на коне в руках держит копьё, а под конем змии, а подпись на нем такова ж, что и на середний государственной печати, какова в Посольском приказе»³.

У п. 1 Березневих статей Богдана Хмельницького 1654 р. про судочинство України говорилося: «... Чтоб своими правами суживалися и вольности свои имели в добрах и в судах, чтоб и те их суды войсковые ни боярин, ни воєвода, ни стольник

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. IX. – СПб., 1877. – С. 116.

² Там само. – С. 140.

³ Софроненко К.А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII в. / К.А. Софроненко. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1960. – С. 56, 68.

не вступался...»¹. Це було підтверджено царем Олексієм Михайловичем у Жалуваній грамоті Б. Хмельницькому.

Однак остаточні рішення в справах, про зраду гетьмана чи особи із козацької старшини і духовенства, завжди приймав Малоросійський приказ.

Козацька старшина чи духовенство повідомляли в приказ про виявлену зраду гетьмана, полковника чи іншої особи, а кваліфікацію злочину ж давав Малоросійський приказ. Справи, що були підсудні Генеральному суду, після винесення вироку засудженому, якщо він не засуджувався до смертної кари, направлялися в Малоросійський приказ.

Так у справі гетьмана Д. Многогрішного, Малоросійський приказ всупереч вироку Генерального суду, виніс свій вирок: «... Изменников бывшего Нежинского протопопа Симена и Петрушку Рославцева сослать в Московские земли на вечное житъе в дальние Сибирские разные города и в крепкие места, щтоб из тех городов не ушли»².

З окремих справ, що стосувалися питань зовнішньої політики Московської держави Малоросійський приказ сам проводив слідство. Наприклад, у справі «седневского сотника», який вчинив напад, «на пределы польских владений», встановлених Андрусівським перемир'ям 1667 р., слідство велося Малоросійським приказом.

Малоросійському приказу були підсудні справи про купівлю і продаж людей, про втягнення в кабалу чи холопство, повернення осіб українського походження в Україну. Наприклад, у 1696 р. приказ розглядав чолобитну великороса Б. Фролова про видачу йому купленого ним К. Самошкіна. Незважаючи на те, що К. Самошкін був родом з України, він, як куплена людина, за рішенням приказу був повернений Б. Фролову в Москву³. Тобто уже в кінці XVII ст. Малоросійський приказ своїми рішенням фактично

¹ Источники малороссийской истории / [собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским]. – Ч. 1. – М., 1858. – С. 1.

² Акты, относящиеся к истории Южной и западной России. – Т. XIII. – СПб., 1884. – С. 235.

³ Малиновський О.О. Огляд архівних матеріалів з історії західноруського та українського права, що переховуються в Древлехранилищі Московського центрального архіву (по І-ше лютого року 1926) / М.П. Василенко // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 2. – К.: друкарня УАН, 1926. – С. 69.

запроваджував стосовно українських громадян кріпосне право.

Якщо виникали суперечки між органами воєводського та гетьманського управління, тоді їх вирішував Малоросійський приказ, встановлюючи «суд правый» у відношенні незаконних дій воєвод.

Справи про злочини «русских служилих людей» скоєних у воєводствах України, вирішувалися на основі російського законодавства, не враховуючи при цьому особливості матеріального і процесуального права Гетьманщини.

Таким чином царат через Малоросійський приказ проводив своє верховенство в органах державної і судової влади, поступово обмежуючи права місцевих органів управління та судочинства. Малоросійський приказ, у свою чергу, підступно, часто через брехню та незаконні дії опосередковано від імені царя приймав правові акти, що обмежували права місцевих органів управління, виносив судові вироки та рішення всупереч рішенням українських судів, часто ігноруючи їх на підставі російського законодавства. Таким чином, Малоросійський приказ був другою ланкою після царя, який нав'язував правовій системі Гетьманщини російські правові норми.

Ще одним органом правотворчості Російської імперії, що функціонував в Українській козацькій державі в першій половині XVIII ст. була I Малоросійська колегія. Створення цієї установи остаточно утверджувало імперські засади в українській політиці Санкт-Петербурга, що знаменувало собою кардинальну реформу політико-адміністративного устрою України, що розпочалася 1722 р. запровадженням на її території російської владної структури – Малоросійської колегії, що було безпосередньо пов'язано із заходами Петра I, спрямованими на реформування системи державного управління Російської імперії, насадження командно-адміністративної системи. Маніфест з приводу заснування колегії, зокрема декларував «Понеже императорское величество, соболезнуя о подданных своих, дабы каждому...

во всем суд был праведный и безпродолжительной... учредил коллегии, канцелярии, губернии и провинции и многими указами, и инструкциями, и регламентами снабдить изволил..., а Малая Россия... до сего не была судима и протчими распортами удовольствована»¹.

Першим документальним свідченням намірів Петра I заснувати Малоросійську колегію стала адресована сенаторам власноручна записка монарха, де містилося таке розпорядження: «Понеже многие жалобы до нас доходят от малороссийского народа о налогах и непорядках, которые чинятца против договоров гетьмана Богдана Хмилницкого, того ради определяю бригадира Степана Вельяминова и с ним 6 штаб-офицеров переменяя погодно из гварнизонов украинских, которым быт при вас и чинит то все, что определено в тех, Хмельницкого, договорах...»². Процитований документ був, по суті, проектом імператорського указу, що передавався на доопрацювання. Як видно з його тексту, монарх, зокрема, наказував для ілюстрації безладдя, що має місце в системі державного управління гетьманату.

Формальною підставою для створення I Малоросійської колегії був нагляд за діяльністю судів. Посилаючись на численні скарги з приводу діяльності Генерального суду, за указом царя від 1722 р. було створено Малоросійську колегію, яка з-поміж інших функцій, була наділена функціями апеляційного суду в Лівобережній Україні. Вона не тільки не поліпшила, а, навпаки, значно погіршила становище, «прославившись» хабарництвом під час здійснення судових повноважень.

Вперше прерогативи нової інституції в загальних рисах було визначено імператорській грамоті гетьману I Скоропадському від 29 квітня 1722 року «со общаго с вами сонета и согласия чинить то все, как определено в помянутых Хмельницкого даговорах... вершит правдою и безволжитно...» судові справи,

¹ Горобець В. «Волимо царя східного...» Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – Київ, 2007. – С. 279.

² Горобець В. Приєднання Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. / В. Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 77.

подані на апеляцію, та приймати до царської скарбниці «... всякие денежные и хлебные доходы»¹. У цьому правовому акті також була змальована так звана картина розладу державного життя Гетьманщини. Також акцентувалась увага на непорядках, що мають місце в Генеральному суді і Генеральній канцелярії, у сфері фінансів тощо.

Більш повно і конкретно компетенція Малоросійської колегії визначалася в інструкції від 6 травня 1722 року. У ній, зокрема, вказувалися такі основні напрями діяльності:

- 1) брати до розгляду і вирішувати судові справи, подані до колегії на апеляцію;
- 2) встановити розмір оподаткування українського населення та організувати надходження податків з України до царської скарбниці, стежити при цьому, щоб збирачі податків «в зборе долали правду»;
- 3) із зібраних коштів «с совету гетманского» здійснювати традиційні видатки, організувавши належним чином систему обліку та контролю, а також – регулярну звітність перед сенатом;
- 4) перешкоджати старшині переобтяжувати рядових козаків і посполитих примусовими роботами на свою користь і великими податками;
- 5) контролювати розміщення на квартирах в Україні російських військ, слідкуючи, щоб останні «... ни в чём отягощения тамошним обывателям не чинили...»;
- 6) проводити слідства і виносити вироки за позовами українських жителів на російських «постояльцов» і навпаки;
- 7) контролювати адміністративну діяльність гетьмана і Генеральної військової канцелярії².

Загалом як сенатська інструкція, так і маніфест з приводу заснування колегії мали формально виражену соціальну спрямованість. Їх рефреном стала думка щодо заступницьких функцій Малоросійської колегії, яка заснована насамперед

¹ Полное собрание законовъ Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1831. – Т. VI. – С. 298.

² Там само. – С. 610.

для того, «дабы малороссийский народ ни от кого... утесняем не был...»¹.

Насправді ж мотиви запровадження нової владної структури, як і її прерогативи, певною мірою відрізнялися від тих, що декларувалися в офіційних правових актах. На користь цієї точки зору служать так звані таємні пункти, надані президенту С. Вельямінову царською адміністрацією при заснуванні колегії.

Припущення щодо існування таємної інструкції бригадирові висловлював ще О. Лазаревський, котрий першим з дослідників звернув увагу на свідчення журналу Генеральної військової канцелярії від 17 вересня 1722 року, де містився запис розмови Генеральної старшини з президентом Малоросійської колегії. Останній серед інших «досягательных ответов» заявив, «что я именно императорского величества о всем том указ таковой имею, которого не только вам, старшине малороссийской, но и присутствующим со мною в коллегии чином объявить не можно»².

І дійсно, виявлено власноручну інструкцію Петра І бригадиру С. Вельямінову, підготовлену 16 травня 1722 року у Коломні і передану через генерал-прокурора О. Ягужинського. Імператор акцентував увагу на таких пріоритетних напрямках його діяльності в Україні:

- 1) розвідувати «... подлинно какие с зборов... ныне есть генеральные и партикулярные и которые старые и которые новые и при которых гетьманах учинины и кто ими ползуетца и которые им сносны и котрые тяжелы»;
- 2) з'ясувати, які податки можна «... вновь сделать без тяготи народной, с чего и каким образом...»;
- 3) здійснювати політичний нагляд в Україні, виявляти підозрілих людей і кореспонденцію з Польщі і Криму, а також «... протчего, что касаетца до доброй осторожности и экономии»³.

¹ Полное собрание законовъ Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1831. – Т. VI. – С. 611.

² Лазаревский А.М. Павелъ Полуботокъ / А.М. Лазаревский // Русский архивъ. – Кн. I. – 1880. – С. 158.

³ Там само. – С. 160.

Окрім того, наміри царату стосовно заснування малоросійської колегії були закріплені в указі від 16 квітня 1723 року. У контексті розвитку контролюючих функцій Малоросійської колегії він конститував, зокрема, таке: «Все указы и универсалы... о каком генеральном положении и публиковании каких наказов о нарядах войска, о сборах денежных и хлебных, о публикации смертных экзекуций и публичных наказаних, накладах на посольство и других важных делах, подписывать обще, а без коллежской подписи никуда никаких указов не посылатъ и по них в городах не действовать....»¹. Цим указом царат радикалізував функції Малоросійської Колегії, зокрема у сфері правотворчості, перетворивши її з установи Російської імперії, яка здійснювала функції контролю в Україні, у владну структуру, що функціонувала паралельно з Генеральною канцелярією (а враховуючи її повноваження, фактично над нею). Тобто жоден нормативний акт Генеральної військової канцелярії, що стосувався військової, адміністративної, фінансово-фіскальної та судової сфер життя без узгодження з Малоросійською колегією, та підпису її керівника, виданим бути не міг.

Діяльність нового адміністративно-правового органу Гетьманщини – Малоросійської колегії мала регламентуватися правовим актом – регламентом. Однак, Малоросійська колегія, на відміну від інших центральних установ Російської імперії, не мала власного регламенту. Адже, реформуючи систему державного управління на засадах камералізму, колегії у Російській імперії поділялися на відомчі та територіальні, при цьому діяльність перших, регламентувалася індивідуальним для кожної регламентом, діяльність ж других, тобто територіальних, до яких відносилася Малоросійська колегія, регламентувалася – Генеральним регламентом². Крім того, Петро I надавав великого значення жорсткій регламентації діяльності всіх структур загалом і кожного чиновника

¹ Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. VII. – С. 906.

² Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. V. – С. 708.

зокрема. За цим принципом було складено Генеральний регламент 1720 р. У ньому не лише детально викладено принципи функціонування бюрократичної машини, але й конкретно визначено коло функціональних обов'язків кожного чиновника – учасника бюрократичного процесу. Цей регламент був розроблений за безпосередньої участі імператора, тому його вважали взірцем інструктивної документації¹. Регламент зобов'язував членів колегії у визначений «для присутствія» день збиратися в авдієнц-камері на засідання. Керівник (президент), а за його відсутності – віце-президент або один з колезьких радників відкривав засідання. Секретар мав ознайомити присутніх із переліком справ, винесених на обговорення, після чого послідовно їх зачитував. Під час обговорення кожен мав висловити власну думку з приводу їх змісту. За процедурою дебати проводили з урахуванням субординації присутніх на засіданні чиновників: першим виступав молодший за посадою, останнім – президент Колегії. Більшість вирішувала долю обговорюваної справи². Процес обговорення обов'язково фіксували в протоколах, які, на думку імператора, мали стати «непідкупними свідками» діяльності кожного царського слуги³.

Що стосується правотворчості Малоросійської колегії, то крім, вищезазначеного погодження правових актів Генеральної військової канцелярії, вона видавала на відміну від свого попередника Малоросійського приказу, повноцінні правові акти у формі указів, що носили загальнообов'язковий законодавчий характер, за своїм внутрішньо-теоретичним аспектом були аналогічні царським указам, що були проаналізовані вище та стосувалися усіх сфер суспільного життя.

Зауважимо, що бригадир з перших днів свого перебування в Глухові виявив велику енергію в «засиланні» указів до

¹ Анисимов Е. Россия в середине XVIII века : борьба за наследие Петра I. / Е. Анисимов. – М., 1986. – С. 244.

² Памятники русского права / [Под. ред. професора К.А. Софроненко]. – Вып. 8. Законодательные акты Петра I. – Москва, 1961. – С. 487.

³ Бэрэндэс Э. Опыт системы государственного права / Э. Брендес. – СПб., 1889. – С. 128.

Генеральної канцелярії. З цієї причини наказний гетьман П. Полуботок неодноразово скаржився до Сенату. Загалом, протягом першого місяця своєї діяльності в Україні Малоросійська колегія надіслала до Генеральної військової канцелярії 34 укази, з яких десять стосувалися судочинства (здебільшого притягнення до судової відповідальності козацької старшини), 11 – розміщення та утримання на українській території російських військ, 7 – організації фінансової служби та залучення українських коштів до колезької казни, 6 – різних адміністративних розпоряджень (організація пошти, виплати «прогонних» грошей, запровадження інституту коменданства тощо¹.

Протягом серпня-середины листопада 1722 року (з цього часу, а саме з 25 листопада, у відповідності із сенатськими розпорядженнями, укази Малоросійської колегії до генеральної старшини було замінено преторіями, що формально означало рівність контрагентів) президент надіслав до Генеральної військової канцелярії 187 указів, тобто майже по два укази в день.

Прагнучи нейтралізувати можливий опір реформі з боку старшини загалом та П. Полуботка зокрема, Малоросійська колегія розпочала діяльність в Україні з того, що за свідченням П. Полуботка, «... публиковала своими... универсалами, дабы всем, кто, якие и от кого имеет обиды, удавался до одной коллеги з чолобитием и искал себе управы». Водночас з кінця липня бригадир С. Вельямінов почав вимагати від генеральної старшини притягнення до судової відповідальності місцевої козацької адміністрації, на яку скаржилися обивателі. 31 липня колегія надіслала до військової канцелярії наказ про негайний виклик до Глухова для проведення слідства хорунжого Крелевецької сотні Г. Падалки, на якого надійшла скарга від підданих селян. 3 серпня 1722 року президент колегії у присутності київського генерал-губернатора в розмові з генеральною старшиною порушив питання про насильницьке

¹ *ІР НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1, од.зб. 54482, арк. 1–13 зв. Укази Малоросійської колегії надіслані до Генеральної військової канцелярії.*

«обертання» козаків у підданство¹. 17 серпня 1722 року Малоросійська колегія надіслала військовій канцелярії указ, яким забороняла залучати козаків «до жадных работызн», а також регламентувала організацію судової практики в Україні. Зокрема, він містив заборону стягувати «наклады» при подачі позову та розгляді справи «никаких накладов з оных, когда придут к суду, не взымать под опасением штрафа», стягувати «... судовые наклады з оных под опасением штрафа»². Крім того малоросійська колегія вимагала від генеральної старшини «безобходного» розміщення на квартирах драгун, тобто знищувала старшинські привілеї, які існували раніше.

Протягом серпня-вересня 1722 року до Малоросійської колегії надійшло лише з Глухівської та суміжних з нею сотень близько 30 чолобитних, в яких порушувалися клопотання про судовий розгляд справ щодо звинувачення старшини та державців у службових зловживаннях, загарбаннях майна і ґрунтів тощо. Звинувачення були пред'явлені представникам генеральної, полкової та сотенної старшини, членам їх сімей. Аналіз судової практики колегії в наступні місяці дає можливість висловити припущення, що динаміка цього процесу зберігалася і надалі, відмінною ознакою якого спочатку ставало лише розширення географії позовів.

Спочатку реакція російських чиновників була досить оперативною. Лише протягом першого місяця функціонування в Україні колегія надіслала до Генеральної канцелярії близько 10 указів про притягнення до судової відповідальності старшини. Переважна більшість чолобитних, зареєстрованих у колегії протягом вересня-жовтня 1722 року., оперативно була розглянута.

За час діяльності I Малоросійської колегії відбулося не декларативне, а фактичне запровадження в судову практику українських судів указу від 5 листопада 1723 року. Формалізація судового процесу на ґрунті конституйованих указом пунктів

¹ *Журнал, си есть, насуицная записка діл, в войсковой Генеральной канцелярії приключаящихся, от дня смерти ясневелможного его млты пана Иоанна Скоропадського. – К., 1896. – С. 93.*

² *Там само. – С. 94.*

стала рішучим кроком на шляху уніфікації українського судочинства із загальноімперським. Поширення дії указу «О суде по новоучененной форме» спричинили зростання ролі та значення правових кодексів Російської імперії у вирішенні судових справ у відповідних установах Гетьманату, адже судочинство колегії спиралося переважно на російські закони та укази.

Під впливом російських правових кодексів і судової практики І Малоросійської колегії в середині 20-х рр. XVIII ст. принципових змін зазнав і процесуальний характер судочинства Гетьманату. Раніше в Україні діяв так званий змагальний процес, який бере початок ще від правових норм «Руської правди». Суть змагального процесу полягала в тому, що сторони суперечки в ході судового розгляду самостійно використовували фактичний матеріал і судові докази, доводячи за їх допомогою власну правоту¹. Натомість набув поширення інквізиційний процес, так звані «Пытки в застенках», які спершу існували тільки в судовій практиці російських установ, із часом почали застосовуватися в судах Гетьманату.

Під час судової реформи, проведеної І Малоросійською колегією, не лише слідчі дії, а й судові процеси в кримінальних справах дедалі частіше проходили за закритими дверима, часто із застосуванням типових для російської традиції «плетей», «кнути», «огня».

З цим станом речей не міг змиритися наказний гетьман П. Полуботок та патріотична частина генеральної старшини, що розгорнули активну опозиційну діяльність стосовно І Малоросійської колегії, а зокрема її президента – бригадира С. Вельямінова.

У результаті активного протистояння намаганням І Малоросійської колегії з боку П. Полуботка та генеральної старшини, сенатського указу від 10 листопада 1722 року про вирішення спорів між Генеральною військовою канцелярією

¹ Кистяковский А.Ф. «Права по которым судится малороссийский народ» / А.Ф. Кистяковский. – К., 1879. – 844 с.

та Малоросійською колегією, що був явно не на користь останньої, спонукав її президента до радикальніших дій. У січні 1723 року Малоросійська колегія направила до Сенату скаргу з приводу того, що наказний гетьман не виконує сенатське розпорядження про апробацію універсалів «в генеральних ділах» у президента С. Вельямінова (до неї було додано реєстр «незаконних», тобто таких, які не були завізовані бригадиром, універсалів Генеральної канцелярії)¹. Проте цього разу бригадир основну увагу зосередив не на констатації незаконності дій Генеральної старшини, а на виробленні програми поглиблення інкорпораційної реформи.

Протягом січня 1723 року президент Малоросійської колегії бригадир С. Вельямінов підготував проект, відомий в історичній літературі під назвою «Дванадцять пунктів Вельямінова»². Зустріч імператора з президентом І Малоросійської колегії, у ході якої останній передав йому «Дванадцять пунктів», відбулася 31 березня. 5 квітня монарх переглянув «той еляборат», наклав резолюції «...на кожний пункт зокрема» запропонованого С. Вельяміновим проекту поглиблення реформ³. Більшість пропозицій бригадира стосувалися фінансової реформи (пункти 1-6, 9). Вони були спрямовані на збільшення прибутків казни, а тому схвалено оцінені імператором (за винятком пропозиції уніфікувати подані статті на території всієї Гетьманщини.) Інший блок питань, порушених президентом стосувався опозиційної боротьби П. Полуботка та генеральної старшини. Зокрема, С. Вельямінов скаржився на порушення ними сенатського указу щодо участі президента колегії в засіданнях генеральної канцелярії, коли вирішувалися важливі питання, та при розсиланні універсалів (п. 10), про ігнорування вимог колегії щодо пред'явлення фінансових відомостей, козацьких компотів тощо (п. 11), про протидію при запровадженні

¹ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 8, од.зб. 234, арк. 82. Прохальний лист наказного гетьмана П. Полуботка до О. Менишкова.

² Єфименко А. Дванадцять пунктів Вельямінова / А. Эфименко // Киевская Старина. – Т. 10. – 1888. – С. 80–92.

³ Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку: розвідки і замітки. / І. Джиджора. – К.: друкарня УАН, 1930. – С. 100.

інституту комендантів (п. 12)¹. На основі резолюцій на ці пункти в сенаті було підготовлено і схвалено сенатський указ від 16 квітня, про який йшлося вище.

Яскравим свідченням зміни політичного курсу був указ Малоросійської колегії від 27 лютого 1723 року, який декларував «... в Малороссийские полки по их желанию определяются полковники из русских»². У результаті з'являється новий тип полковників і козацької старшини, які, будучи призначені на посади царською волею, почували себе цілком незалежними від гетьмана і полчан – «... в Украине имея маестности, живут ни под чьею командою, самовольно..., гетьмана они не слушают»³. Вельми негативні наслідки для суспільного клімату в Україні мало рекомендування царатом на старшинські посади іноземців.

Створення, крім судово-правових цілей зачіпали й фінансово-фіскальні інтереси. Адже після завершення Північної війни (1700–1721 рр.) становище царської скарбниці не тільки не поліпшилося, але, зважаючи на розорення господарства країни внаслідок непомірних воєнних витрат і непродуманих реформаторських дій, навіть погіршилося.

За інструкцією Сенату від 16 травня 1722 року, Малоросійська колегія зобов'язалася у сфері фінансового управління «о всяких денежных и хлебных, и протчих зборах... осведомится подлинно... и те зборы велеть собирать урядником и вийтам... и что собрано будет, принимает им в коллегию». Право урядувати зібраними коштами й збіжжям надавали й Колегії, але з застереженням – «с совету гетманского»⁴.

Цікаво, що фінансову діяльність в Україні Малоросійська колегія мусила розпочати з того, що не вдалося зробити царським резидентам раніше, – з контролю фінансової системи Гетьманату. Тому в указі Малоросійської колегії, надісланому 4 серпня 1722 року до Генеральної військової канцелярії,

¹ Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку: розвідки і замітки. / І. Джиджора. – К.: друкарня УАН, 1930. – С. 105.

² Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. VII. – С. 731.

³ Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку: розвідки і замітки. / І. Джиджора. – К.: друкарня УАН, 1930. – С. 102 – 103

⁴ Источники малороссийской истории / [собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. В 2-х частях]. – Ч. 2. – М., 1859. – С. 321 – 325.

містилися вимоги повідомити, «которое число с малороссиян у год собирается денежной казны, також хлеба и протчем, и с чего они збираются, и кому также. И з нынешнего 1722 г. доходов тех. Коликое число было в зборе, и с тех. Зборнях денег и хлеба какие дачи в расходе, и за расходом в остатку, и нене на лицо тех. Доходов у доимку, расписав всякого звания порознь»¹.

Вже 24 березня 1723 року Малоросійська колегія надіслала збирачам податків інструкції, що зобов'язували їх стягувати податки «...зов сих безобходно державских и иных добр, як изначала чинили...»².

Малоросійська колегія у фінансовій сфері була підзвітна Ревізіон-конторі. До того ж спершу колегія надсилала до Санкт-Петербургу фінансові звіти тричі на рік, а з кінця 1726 року відповідно до сенатського указу від 22 жовтня 1726 року – щомісяця. У звіті колегія зазначала, «сколько тех доходов, в котором месяце в приходе и на какие дачи в расходе и что от месяца в другой месяц в остаче на лицо будет»³.

Тож у ході проведення фінансово-правової реформи в Україні Малоросійській колегії спільно з царатом вдалося не лише залучити фінанси Гетьманату до загальноімперської казни, а й здійснити важливі структурні зміни в цій важливій сфері державного життя. Фінансовій службі Малоросійської колегії, що замінила фінансову вертикаль гетьманського правління, були властиві чітка субординація, жорстка звітність і контроль, антиправові механізми діяльності, іншими словами – всі типові риси адміністративно-бюрократичних органів петровського часу.

Отже, І Малоросійська колегія стала ще одним імперським органом, який у першій половині XVIII ст. намагався узурпувати правову систему Гетьманщини, знищити чинні джерела права автономної влади, піддавши усі правові акти своєму погодженню та контролю.

¹ ІРНБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1, од.зб. 54482, зв. Укази Малоросійської колегії надіслані до Генеральної військової канцелярії. Арк. 2.

² Журнал, си есть, насыщная записка діл, в войсковой Генеральной канцелярії приключаячи хся, от дня смерти ясневелможного его мты пана Іоанна Скоропадського. – К., 1896. – С. 121.

³ ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 53, оп. 2, спр. 1761, арк. 21. Інструкція про фінансово-фіскальну звітність Малоросійської колегії Ревізіон – конторі.

3.3. Систематизація права Української гетьманської держави (Війська Запорозького)

У першій половині XVIII ст. у процесі динамічного розвитку правового життя України, що супроводжувалося гострими політичними та соціально-економічними процесами, з'явилася значна кількість джерел права, які мали різне походження. У зв'язку з цим у застосуванні правових норм панувало безладдя.

Чинні джерела права Гетьманщини, найголовнішими з яких були Статут Великого Князівства Литовського 1588 р., численні збірники магдебурзького права, актів гетьманської влади, звичаєвого права та інші зумовлювали відносну автономію системи права Гетьманщини. Проте, вона мала недоліки, зокрема різні правові норми, що діяли в Гетьманщині, часто суперечили одна одній. Норми місцевого українського звичаєвого права могли суперечити нормам Статуту Великого Князівства Литовського, а ті в свою чергу – магдебурзькому праву. Так, артикул I розділу 7 Статуту Великого Князівства Литовського стверджував, що кожний власник материнського чи батьківського майна, купленого чи випрошеного, може відчужувати його через продаж, дарування, запис, обійшовши своїх дітей та рідних. Згідно з магдебурзьким правом, ніхто не міг відчужувати такого майна без згоди майбутніх спадкоємців. Така угода вважалася недійсною¹. Або, наприклад, в статті 11 розділу 5 Статуту Великого князівства Литовського зазначалося, що все материнське майно у випадку спадкування переходить, як до синів, так і до дочок, а батьківське – тільки до синів та їхніх спадкоємців, а за магдебурзьким правом майно батьків переходить однаково і до синів, і до дочок.² Суперечності дедалі поглиблювалися і загострювалися. З одного боку це ускладнювало застосування правових норм на практиці, а з

¹ Кистяковский А.Ф. «Права по которым судится малороссийский народ» / А.Ф. Кистяковский. – К., 1879. – С. 157.

² Там само. – С. 139.

другого боку давало змогу судовим органам стосовно одних і тих самих справ виносити різні рішення залежно від того, на яке джерело їм було вигідно посилалися.

У відсутності єдиного джерела права були зацікавлені представники привілейованого стану, тобто верхівка старшинсько-шляхетської адміністрації, з яких формувалися судові органи, а отже й українські судді могли ухвалювати ті рішення, які б відповідали їхнім інтересам. Тому тривалий час українська панівна верхівка не порушувала питання про упорядкування чинного законодавства в Гетьманщині.

Важкий і складний суспільно-економічний та політичний розвиток Гетьманщини на початку XVIII ст. відповідно впливав на формування власного українського права. Цей розвиток продовжувався, але зазнав великого впливу з боку Російської імперії.

У міру того, як Російська імперія все більше утверджувалася, та її закони поширювалися на територію України, коли здійснювали наступ на права і вольності українського народу, на Лівобережжя поширюються загальноросійські правові норми.

І все ж Україна нагромадила великий і різноманітний правовий матеріал, але досить суперечливий. Так, як випадки дійсних порушень закону з боку суддів та українських чиновників, царат уміло виявляв, представляв як правило і використовував це як привід, для втручання у внутрішні справи України, для встановлення тут імперських порядків і запровадження російських правових норм.

У першій половині XVIII ст. виникла необхідність в упорядкуванні права України шляхом систематизації. Однак, спочатку упорядкування здійснювалося приватними особами, які займалися систематизацією окремих інститутів права, прагнучи задовольнити потреби життя, наприклад, шляхом створення ручних книг для суду. Під ручними книгами розуміли збірники законів, створені в порядку приватної кодифікації. Ці ручні книги містили коментарі вчених. Часто ручні книги нерідко називалися керівними книгами,

наприклад, «Порядок» – це одна з польських навчальних книг.

Перші кроки щодо упорядкування чинного законодавства в Гетьманщині були зроблені в 20-х рр. XVIII ст. Універсалом від 16 травня 1721 року. Гетьман І. Скоропадський створив спеціальну комісію для перекладу українською мовою «правних книг» (Статуту Великого Князівства Литовського, «Зерцала Саксонів» і «Порядку» В. Гроїцького) з «польського діалекту на наше русское наречие»¹. Переклад «правних книг» було доручено писареві Гадяцького полку О. Ситенському, «значковому товаришу» З. Рошаковському та їхнім помічникам А. Піщанському і Г. Балесному². Переклад трьох величезних юридичних збірників потребував чималих зусиль і цілком зрозуміло, що чотири особи не спромоглися його завершити, а тому і надалі у застосуванні правових норм не було чіткої структури і правила.

Про тогочасне судочинство та юридичні норми влучно висловився відомий український історик О. Лазаревський: «На малоросійські суди надходили повідомлення про хабарництво і пристрасті, які доходили до державця і ним пред'являлися гетьману. Гетьман заступався за суди, але не міг він не бачити, що головною причиною зловживань в них служили протиріччя законів, рідкість їх джерел і недоступність їх за мовою»³. Постійні скарги з приводу зловживань в українських судах доходили до царського двору.

На цю обставину звернув увагу Петро І в окремому указі гетьману І. Скоропадському від 29 квітня 1722 року «Від малоросійського народу, – зазначалось в указі, – доходять до нас численні скарги про податки й безладдя, які чиняться як Генеральним судом і старшиною так і полковниками... У генеральних судах мають місце через хабарі великі неправди, від чого бідні козаки, які неспроможні платити, несправедливо

¹ Лазаревський А. Універсал гетьмана Скоропадського о переводе «книг правных» на малорусский язык // Киевская Старина. – Кн. 17. – 1887. – С. 788.

² Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. / А.Й. Пашук. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – С. 88.

³ Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст. : кордони, населення, право / О.І. Гуржій. – К.: Основи, 1996. – С. 145.

бувають обвинувачені... Полковники в своїх судах допускають неправди стосовно козаків і посполитих..., відбирають ґрунти, ліси, млини..., примушують козаків працювати на будівництві своїх будинків, хуторів, млинових гребель і тим самим змушують їх з козацької служби йти до себе в підданство»¹. Гетьман І. Скоропадський у пояснювальній записці Петру І від 2 травня того ж року намагався довести, що відомості про грубі зловживання в судових органах Гетьманщини – це лише наклепи, та насправді, як підтверджують різні документи того часу, хабарництво було характерним для судів як Гетьманщини, так і Московської держави².

Безладдя у судах Гетьманщини, було як відомо, для Петра І лише приводом до обмеження її автономії у справах управління і судочинства. Як відомо, царат мав на меті поширити загальноросійське законодавство і цим самим сприяти якнайшвидшій ліквідації автономії.

На необхідність упорядкування чинних законів звертав увагу Д. Апостол; у поданому до Верховної таємної ради проєкті нового договору першим пунктом він висунув умову затвердження давніх прав і вольностей, аби «український народ судився за своїми правами у своїх судах, через вибраних суддів»³.

Російський уряд і сам був зацікавлений в цьому, оскільки через кодифікації мав намір скасувати розходження, які на той час існували між царським законодавством і чинним у Гетьманщині правом⁴. У зв'язку з цим 22 серпня 1728 року російський царат видав указ, відомий під назвою «Решительные пункты гетьману Д. Апостолу». У розділі 20 цих пунктів зазначалося: «... донесено, що малоросійський

¹ Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПб, 1831. – Т. VI. – С. 389.

² Кульчицький В.С. Кодифікація права на Україні у XVIII ст. / В.С. Кульчицький. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – С. 9.

³ Яковлів А. Українсько-Московські договори XVII – XVIII віках / «Решительные пункты» Петра II, дані гетьманові Д. Апостолові 1728 р. / В. А. Смолій, В.М. Ричка // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 125.

⁴ Месяц В.Д. История кодификации права в Украине в первой половине XVIII в. – М., 1964. – С. 118.

народ судять різними правами, якими цими словами названі: Магдебурзькі та Саксонські статuti, із яких одні з одним не погоджують, із чого може бути судам не без втручання того ради... видав для користі правосуддя малоросійського ті права, за якими судиться малоросійський народ, перекласти на великоросійську мову і визначити із таких, скільки персон пристойно, здібних і знатних людей для зводу тих трьох прав в одне і для апробації прислати до двору»¹. Цей указ поклав початок кодифікації найбільш значної пам'ятки права першої половини XVIII ст. – «Права по которым судится малороссийский народ».

В історико-правовій літературі тривала дискусія про причини створення досліджуваної пам'ятки права. Зокрема на думку О. Кістяківського, кодифікація потрібна була лише тому, що існували «різноманітність законів і суперечливість один одним» та «неправосуддя судящих»².

Дослідник кодифікації українського права І. Теличенко вбачав причини необхідності кодифікації в тому, що в судах панували хабарництво, зловживання, змішування або поєднання адміністративних і судових функцій, не було єдиного джерела права³. За Д. Багалієм причина кодифікації полягала у невідповідності багатьох джерел права⁴.

На думку А. Яковліва, кодифікацію головно спричинили «необізнаність росіян з правом України, відсутність єдиного джерела права, поєднання адміністративних і судових функцій»⁵. Дослідники радянського права С. Юшков та В. Месяц вважали, що потребу в кодифікації права

¹ *Історія Української РСР* / [М.Ю. Брайчевський, І.О. Гуржій, В.А. Дядиченко та ін. Інститут історії АН УРСР]; за ред. К.К. Дубини. – К.: Політвидав України, 1967. – С. 247.

² Кістяковский А.Ф. «Права по которым судится малороссийский народ» / А.Ф. Кістяковский. – К., 1879. – С. 5.

³ Теличенко И.В. Очерк кодификации Малороссийского права до введения Свода Законов / И.В. Теличенко // Киевская старина. – Т. 23. – 1888. – С. 421–423.

⁴ Багалей Д.И. Магдебургское право в городах Левобережной Малороссии / Д.И. Багалей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – № 3. – С. 3–8.

⁵ Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права по которым судится малоросийский народ». [Його історія, джерела та системний виклад змісту / А. І. Яковлів]. – Мюнхен, 1949. – С. 18–19.

зумовили насамперед соціально-економічні зміни, які відбувалися у житті феодального суспільства¹.

Український вчений А. Ткач стверджує, що кодифікація права була потрібна у зв'язку зі змінами соціально-економічних і політичних відносин у Гетьманщині². Всі висловлені з цього приводу думки мають наукову підставу і заслуговують на увагу. Віддаючи їм належне, викладемо міркування про потребу систематизації права Гетьманщини у першій половині XVIII ст.

Вбачається, що причини систематизації законодавства Гетьманщини доцільно поділяти на об'єктивні і суб'єктивні. До об'єктивних відноситься інтенсивний розвиток соціально-економічних відносин у другій половині XVII – першій половині XVIII ст., які потребували правового регулювання, а до суб'єктивних – чинність різних правових норм, які мали різне походження і суперечили одна одній. Виникла нагальна потреба їх узгодити, скоротити, переробити відповідно до нових умов, спричинених значним економічним розвитком. Окрім того, російський уряд прагнув скасувати автономію Гетьманщини, зокрема її систему права, яка була важливою опорою державності.

Перший склад комісії, що займалася систематизацією у науковій літературі не виявлено, проте не підлягає сумніву, що вона була створена незабаром після видання указу 1728 р. Генеральний підскарбій Я. Маркович у записках від 4 липня 1729 року згадував про те, що у князя О. Шаховського в Глухові він зустрічав перекладачів малоросійських прав³.

Видавши указ про укладення єдиного збірника законів, російський царат уважно стежив за його виконанням. 17 листопада 1730 року імператриця Анна Іоанівна видала указ, яким нагадувала Д. Апостолу про прискорення укладення

¹ Юшков С.В. История государства и права СССР / С.В. Юшков. – М., 1947. – Изд. 2-е. – С. 477; Месяц В.Д. История кодификации права в Украине в первой половине XVIII в. – М., 1964. – С. 18–27.

² Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А.П. Ткач. – К.: Вид-во Київск. ун-ту., 1968. – С. 73.

³ Слабченко М.Е. Центральные учреждения Украины XVII – XVIII вв. / М.Е. Слабченко. – Одесса, 1918. – С. 326–328.

єдиного закону для населення Малоросійської держави¹.

Після смерті Д. Апостола у січні 1734 року імператриця Анна Іоанівна видала новий указ, яким комісії доручалося магдебурзькі та саксонські статuti, права за якими судится малоросійський народ, перекласти на великоруську мову і звести їх в єдине джерело права, докладаючи якомога більше зусиль, щоб звести всі поправки згідно з «апробацією». Але для того, щоб ці права були досконалими і якнайскоріше послужилися малоросійському народові, зазначалося далі в указі, треба серед знатних осіб – як духовних з кожної єпархії і від Києво-Печерського монастиря, так і світських (генеральної старшини, полковників та інших чинів) – виділити належну кількість осіб для перекладу, скорочення і доповнення цих прав на користь малоросійського народу. За указом, укладеним з цього приводу, проект слід подати на розгляд, кому накаже імператриця². Тоді ж було створено нову комісію у складі 12 осіб, роботу якої перенесено до Санкт-Петербурга.

Проведений порівняльно-правовий аналіз указів російського царату 1728 і 1734 рр., дає підставу стверджувати, що перший указ висував комісії завдання організаційного характеру: переклад «трьох малоросійських прав» та зведення їх в одне джерело права, другий – значно розширив компетенцію комісії, визначивши напрями роботи: поправки та скорочення юридичних норм, а також проектування нових норм «для пользы малороссийского народа». Обидва укази надали комісії статусу державного органу, а самій праці – характеру офіційної систематизації чинного законодавства в Гетьманщині. Це означало, що кодифікаційна комісія повинна була провести роботу в справі переробки, узгодження й об'єднання певної групи чинних юридичних норм в єдиному нормативно-правовому акті, проект, якого мали передати на розгляд сенату для остаточного «высочайшего» затвердження.

Як зазначав А. Ткач, спочатку на чолі кодифікаційної комісії

¹ ЦДІАУ в м. Києві - Ф. 1407, оп. 1, спр. 15, арк. 1. Указ імператриці Анни Іоанівни про складення єдиного закону для малоросіян.

² Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. VII. – С. 614–615.

стояв Генеральний суддя І. Борозна, а після його смерті – генеральний обозний Я. Лизогуб¹. Переклад «правних книг» був закінчений 1738 р. Коли комісія приступила до укладання збірника, між її членами виявилися розбіжності у поглядах на те, яким повинен бути новий нормативний акт – цілком новим чи тільки виправленим Статутом Великого Князівства Литовського, доповненим законами, що були чинними в Гетьманщині. Представники верхівки тогочасного українського суспільства наполягали на тому, щоб в основі кодифікації містився Статут Великого Князівства Литовського 1588 р., а представники рядової української старшини стояли за магдебурзьке право².

Наприкінці 1741 р. чорновий варіант проекту Кодексу 1743 р. був уже готовий. Далі проводилася робота, спрямована на остаточне закінчення Кодексу: виправлялися глави, усувалися повторення, складався зміст тощо³.

Кодифікаційні роботи тривали 15 років. У м. Глухові 8 липня 1743 року члени кодифікаційної комісії на раді, скликаній Генеральною військовою канцелярією, підписали проект Кодексу українського права під назвою «Права по которым судится малороссийский народ»⁴. Повна назва Кодексу – «Права по которым судится малороссийский народ высочайшим всепресветлейшия державнейшия великие государыни императрицы Елизаветы Петровны самодержавицы Всероссийская её императорского Священнейшего величества повелением из трех книг, а именно, Статута Литовского, Зерцала Саксонского, и приложенных при том других прав, також из книги «Порядка», по переводе из польского и латинского языков на российский диалект в

¹ Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А.П. Ткач. – К.: Вид-во Київск. ун-ту., 1968. – С. 31.

² Кульчицький В.С. Кодифікація права на Україні у XVIII ст. / В.С. Кульчицький. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – С. 10.

³ Рауделюнас В. Подленник украинского Кодекса «Права...» 1743 г. [Труды Академии наук Литовской ССР. / В. Рауделюнас]. – Т. 4. – Серия А. – Вильнюс, 1974. – С. 48.

⁴ ЦДІАУ в м. Києві - Ф. 51, оп. 3, спр. 8543, арк. 1-4. Указ Генеральної військової канцелярії про завершення робіт над створенням Кодексу «Права по которым судится малороссийский народ».

едину книгу сведення в Глухове лето от Рождества Христова 1742 года».

Кодифікаційна комісія спочатку мала намір назвати цей проект «Книга прав малоросійського народу», однак через заборону Генеральної канцелярії змушена була вжити назву «Права по которым судится малороссийский народ»¹. Така назва не цілком відповідала змістові Кодексу, оскільки не охоплювала всіх норм, які були вміщені в ньому. Крім норм цивільного, кримінального, процесуального права, судоустрою, Кодекс регламентував норми державного та адміністративного права.

Серед дослідників «Прав...» немає єдиної думки щодо характеру систематизації юридичних норм, уміщених у цій пам'ятці права: одні дослідники називають її «кодексом», інші – «зводом», ще інші і «зводом», і «кодексом». Як відомо, у теорії права розрізняють два способи здійснення систематизації законодавства: інкорпорація і кодифікація. Інкорпорація – це найпростіша форма впорядкування нормативно-правових актів, яка полягає в об'єднанні нормативно-правових актів у одному збірнику за певним критерієм (хронологічним, тематичним тощо) без зміни їхнього змісту.

Кодифікація – це спосіб систематизації законодавства, який полягає в змістовній переробці, узгодженні та об'єднанні певної групи юридичних норм, пов'язаних спільним предметом правового регулювання в єдиному нормативному акті, тобто це впорядкування правових норм, яке супроводжується переробкою їхнього змісту, із скасуванням одних і прийняттям інших норм права. Кодифікація має завжди офіційний характер².

Беручи до уваги ці положення загальної теорії права, «Права по которым судится малороссийский народ» за способом систематизації є саме Кодексом. По-перше, тому що членами

¹ Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права по которым судится малороссийский народ». [Його історія, джерела та системний виклад змісту / А.І. Яковлів]. – Мюнхен, 1949. – С. 111.

² Теорія держави і права: Підручник / [С.Л. Лисенков, А.М. Колодій, О.Д. Тихомиров, В.С. Ковальський; За ред. С.Л. Лисенкова]. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 121 – 122.

кодифікаційної комісії, яка діяла як офіційний державний орган, була проведена змістовна переробка, узгодження й об'єднання певної групи чинних джерел права Гетьманщини. По-друге, тому що норми у цьому джерелі об'єднуються у глави, артикули, пункти, узгодженні між собою. Отже можна вважати, що «Права по которым судится малороссийский народ» 1743 р., – це Кодекс українського права XVIII ст.

Генеральна військова канцелярія подала проект Кодексу 1743 р. генерал-губернатору Г. Бібікову, який з невідомих причин затримав його майже на рік, тому до Сенату на остаточне офіційне затвердження «Права...» потрапили лише 7 липня 1744 року. Відповідь надійшла через 12 років після відновлення інституту гетьманства. Указом від 20 травня 1754 року проект Кодексу 1743 р. було повернуто на повторний розгляд з метою внесення змін відповідно до нових вимог часу. З цією метою наступні роки створювалося декілька комісій, але жодна з них не мала успіхів у своїй роботі. Проект Кодексу 1743 р. не був офіційно затверджений Сенатом з таких причин, як:

- поступове обмеження, а відтак повне скасування російським самодержавством автономного устрою Гетьманщини, зокрема своєї системи права;
- обґрунтування в Кодексі 1743 р. права на політичне самовизначення;
- деякої відмінності українського права від російського;
- досконалішої юридичної техніки;
- відсутності посилай на російські джерела;
- відсутності єдності в поглядах стосовно доцільності затвердження Кодексу 1743 р. серед генеральної старшини.

Характер «Права...» вирізнявся тим, що в їх текст неможливо було внести зміни, які б відповідали інтересам царату без радикальної переробки. В юридичному розумінні Кодекс 1743 р. не був державно-юридичним актом. Однак аналіз судової практики досліджуваного періоду засвідчує їх практичне застосування судовими установами Гетьманщини.

У 1874 р. під час археологічного з'їзду в м. Києві О. Кістяківський ознайомився з рукописом копії «Права...», яку йому

передав В. Барішевський, і 1879 р. він їх опублікував. Проте опублікована ним копія Кодексу 1743 р. відрізняється від оригіналу, який виявив 1970 р. литовський історик В. Рауделюнас у рукописних фондах Санкт-Петербурзького відділення Інституту АН Російської Федерації¹. Це рукопис у шкіряній оправі великого формату (34 на 20,5 см), що складався з 461 сторінки, писаний кількома особами. Рукопис тричі засвідчено власноручними підписами всіх 18 членів кодифікаційної комісії. До рукопису входили: оригінал листа тодішнього правителя України Г. Бібікова до цариці Єлизавети Петрівни, в якому повідомлялося про надсилання Кодексу 1743 р. українського права на апробацію, тобто затвердження. На звороті збереглася позначка про одержання матеріалів Сенатом у Санкт-Петербурзі 17 липня 1744 року; інструкція, дана кодифікаційній комісії 25 січня 1735 року в м. Глухові й скріплена підписом О. Шаховського з позначенням, що оригінал читав канцелярист військовий Т. Закровієцький; титульна сторінка, вишукано оформлена і вписана у герб лубенським полковим писарем С. Савицьким; посвята Єлизавети Петрівни, підписана нею власноручно; передмова з викладом основних принципів, якими керувалася комісія в процесі своєї роботи над Кодексом 1743 р.; зміст, складений за зразком Статуту Великого Князівства Литовського, що охоплював заголовки всіх артикулів і глав Кодексу 1743 р.; повний його текст, який складався з 30 глав, поділених на 532 артикули-статті і перерозподілених на 1607 пунктів-параграфів. Глави і параграфи відрізняються за обсягом; пояснення скорочень, вжитих у Кодексі 1743 р. для позначення використаних джерел; реєстр складений у дві колонки, із зазначенням глави, артикула і пункту, в якому міститься той чи інший пошуковий документ; проекти з висловленням думок членів комісії стосовно окремих питань першорядного значення, які виникли під час кодифікації; ступеневий малоросійського звання порядок після гетьмана, тобто документ, яким

¹ Рауделюнас В. Подленник украинского Кодекса «Права...» 1743 г. [Труды Академии наук Литовской ССР. / В. Рауделюнас]. – Т. 4. – Серия А. – Вильнюс, 1974. – С. 51.

визначалися ранги військових чинів після гетьмана у XVII – XVIII ст. в Гетьманщині¹. Передбачається, що це саме той примірник, який мав бути затверджений Сенатом і стати чинним у Гетьманщині.

На сьогодні відомо десять списків «Права...». Сучасний дослідник історії українського права К. Вислоблоков склав таблицю, в якій наводить відомості до кожного списку: умовну назву пам'ятки, згадку про неї в літературі, сучасне її місцезнаходження (шифр), опис оправи і кількість сторінок². На його думку кількість цих списків однозначно не встановлена.

Триває й по сьогоднішній день наукова дискусія щодо правових джерел Кодексу 1743 р. Так, А. Яковлів вважав, що основним джерелом «Права...» було магдебурзьке право, на збірники якого укладачі кодексу зробили 1580 посилань³. С. Юшков та В. Месяц стверджували, що основним джерелом кодексу був Статут Великого Князівства Литовського 1588 р., на який укладачі зробили 417 посилань. Крім того, у 264 випадках укладачі хоч і посилалися на Статут, але вказували на зміну його норм і в 352 випадках робилися посилання як на Статут Великого Князівства Литовського, так і на збірники магдебурзького права; у 357 випадках укладачі посилалися на збірники магдебурзького права, вказуючи на переробку їх тексту⁴.

Основне джерело, покладене в основу Кодексу – Статут Великого князівства Литовського 1588 р. Проте структура Статуту була змінена: замість статутних розділів, артикулів

¹ Рауделюнас В. Подленник украинского Кодекса «Права...» 1743 г. [Труды Академии наук Литовской ССР. / В. Рауделюнас]. – Т. 4. – Серия А. – Вильнюс, 1974. – С. 51.

² Права за якими судиться малоросійський народ 1743 року / [К.А.Вислоблоков (упоряд.) НАН України Інститут держави і права ім. Корецького]. – К., 1997. – С. 42 – 47.

³ Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права по которым судится малоросисский народ». [Його історія, джерела та системний виклад змісту / А.І. Яковлів]. – Мюнхен, 1949. – С. 66.

⁴ Юшков С.В. История государства и права СССР / С.В. Юшков. – М., 1947. – Изд. 2-е. – С. 442 – 443; Месяц В.Д. История кодификации права в Украине в первой половине XVIII в. – М., 1964. – С. 106–107.

і параграфів в укладений Кодекс були введені глави з подальшим їх поділом на артикули і пункти. Крім того, весь кодифікований матеріал групувався в Кодексі порівняно в більшому обсязі за внутрішнім юридичним зв'язком. Тому обширні артикули Статуту Великого князівства Литовського розбивалися на частини в різні глави Кодексу 1743 р.

Важливим джерелом Кодексу 1743 р. було звичаєве право, яке відображало національні особливості розвитку українського права. Комісія визнавала за звичаєвим правом чинність писаного закону, який повинні були застосовувати судові установи, вирішуючи спори у тих випадках, коли в писаному законі не вистачало відповідної норми. Так, наприклад, пункт 2 артикул 13 глава IV містить цитату: «Доповнення за прикладом прав... і по давньому звичаю, що вказує на використання звичаєвого права», що вказує на використання звичаєвого права кодифікаційною комісією¹.

Також як джерело для укладення «Прав...» кодифікаційна комісія використала: нормативно-правові акти гетьманської влади, а саме універсали та інструкції гетьмана та інструкції Генеральної військової канцелярії; договори українських гетьманів з російськими царями, починаючи з договору, укладеного Б. Хмельницьким з Олексієм Михайловичем 1654 р., наприклад, глава IV артикул 1 пункт 2².

Кодифікаційна комісія, укладаючи «Прав...», іноді використовувала і джерела російського права. Так у деяких нормах помітний вплив російського законодавства, зокрема указів, інструкцій, маніфестів, регламентів, статутів тощо. Проте кодифікатори на ці джерела у тексті не посилалися. Це, очевидно, було однією з причин негативного ставлення царського уряду до проекту Кодексу 1743 р.

Деякі норми укладачі створювали самі, виходячи при цьому з «Прав...» або Святого Письма, з погодженості із Кодексом 1743 р. на користь народу. Подекуди кодифікатори створювали

¹ Права за якими судиться малоросійський народ 1743 року / [К.А.Вислоблоков (упоряд.) НАН України Інститут держави і права ім. Корецького]. – К., 1997. – С. 96.

² Там само. – С. 95.

нові норми без жодних посилань.

Порівнюючи Кодекс з його джерелами, зазначимо, що «Прав...» не є механічним об'єднанням цих джерел, оскільки кодифікатори переробляли, опрацьовували чинні юридичні норми, узгоджуючи їх в єдиному нормативному акті. Та обставина, що кодифікаційна комісія повинна була перекласти з російської, польської, латинської і німецької мов, з різних за походженням, змістом і характером збірників, засвідчує високу правову підготовку членів кодифікаційної комісії, їхню ерудицію та загальний високий рівень розвитку юриспунденції в Гетьманщині того часу.

«Права по которым судится малороссийский народ», мали чітку структуру і склалися з 30 глав, які поділялися на 532 артикули і 1607 пунктів. На пункти поділялися не всі артикули, і кількість їх в окремих артикулах було від 1 (Гл. VIII, арт. 30) до 12 (Гл. XX, арт. 46)¹.

В історико-правовій науці дослідники подають дещо іншу кількість артикулів і пунктів Кодексу 1743 р. В. Месяц, С. Юшков, А. Ткач, називали 531 артикул і 1716 пунктів. А. Яковлів налічував 1697, а В. Кульчицький 1603 пункти. Правильний підрахунок артикулів і пунктів зробив В. Рауделюнас. За його даними Кодекс мав 532 артикули і 1607 пунктів. Така неоднакова кількість артикулів і пунктів Кодексу, проведена різними вченими, сталася через недостатньо уважний підрахунок. Окрім того, В. Месяц, С. Юшков, А. Ткач до пунктів, очевидно, відносили і 110 артикулів, які не мали пунктів взагалі, тому в них вийшла кількість 1716 пунктів.

Норми «Прав...» розподілялися за такою системою: 1) державне право; 2) кримінальне право; 3) цивільне право; 4) процесуальне право.

Глава 1 – це своєрідний вступний закон, який визначає компетенцію і сферу дії Кодексу 1743 р. Закон вбачав призначення «Прав...» в тому, щоб застосовувати їх до усіх справ, які підлягають «суду и росправе».

¹ Права за якими судиться малоросійський народ 1743 року / [К.А.Вислоблоков (упоряд.) НАН України Інститут держави і права ім. Корецького]. – К., 1997. – С. 216, 481.

За сферою дії Кодекс 1743 р. поширювався на дві категорії населення: природних малоросіян та немалоросіян. Під першими розумілися духівництво, землевласницькі групи козацького та шляхетського походження, службовці у війську чи на цивільній службі та верхівка найбільш привілейованих міст. Категорія природних малоросіян – це «малоросійські обивателі та весь без винятку малоросійський народ», тобто основна маса міського і сільського населення, за винятком приватновласницьких селян.

У главі 2 визначається форма правління в державі, а саме – роль та прерогативи монарха, вказується, що влада монарха є верховною, від єдиного бога визначеного, і тому всі статuti і укази монарха усіма його підданими повинні виконуватися з усім почитанням і покорою, і ніхто, крім монарха, законів та інших прав установлювати не може. Ймовірно, укладачі Кодексу 1743 р. вже спеціально на його початку вміщують цю норму, щоб продемонструвати лояльність до царської влади і за це одержати їх спокійне, доброзичливе ставлення, до інших норм «Права...», які визначають самоврядування Гетьманщини в складі Російської імперії.

З цієї точки зору, зовсім не випадково в главі не зовсім виразно говориться про владу гетьмана. Не дивно, що за такої ситуації, укладачі не приділили належної уваги гетьманській владі, тим більше, якщо згадати, що в період роботи комісії в Україні влади гетьмана вже не було.

Далі в цьому розділі визначається суспільна структура Гетьманщини, усе населення поділялося на дві основні категорії: місцеві («тутешні») та чужоземці. Місцеві, у свою чергу, поділялися на вільних та невільних. Чужоземці шляхетського походження дорівнювалися до відповідних розрядів місцевого населення.

Найбільший інтерес для науки історії українського права становлять розділи цивільного та кримінального права Кодексу 1743 р.

Відносно докладно «Права...» регулюють цивільні правовідносини, чітко визначають основні інститути

цивільного права, характеризують суб'єктів цивільного права, його об'єкти, право власності, договірне право. Цікаво, що серед договорів виділявся договір особистого найму, який був вельми поширений в Гетьманщині. Крім того «Права...» докладно регулювали норми шлюбного-сімейного права і спадкового права. Також регламентовано Кодексом 1743 р. норми кримінального права, але в ньому були відсутні визначення поняття злочину і покарання.

Розділ «Прав...», присвячений процесуальному праву, в першій своїй частині регулював судоустрій, а у другій судочинство.

Судоустрій за Кодексом 1743 р. ґрунтувався на поєднанні влади судової та адміністративної, «на давних порядках и обыкновениях Малороссии», і «Права...» це прямо визнають. Такий судоустрій остаточно склався в Малоросії після її входження до складу Російської імперії. Тоді в Україні діяли такі суди:

- сільські суди, їм підсудні козаки та посполиті;
- графські, або ратушні, суди привілейованих міст, яким підсудні міщани та посполиті цих міст;
- магістратські суди привілейованих міст, їм підсудні і громадяни, і посполиті цих;
- сотенні суди, їм підсудні сотенні урядники та козаки сотень;
- полкові канцелярії та суди, їм підсудні полкова старшина, сотники та значкові товариші;
- військова старшина генеральна і генеральний суд, їм підсудні генеральна старшина, полковники та бунчукові товариші;
- третейський суд при гетьмані, існував для вирішення мирним шляхом будь-яких розправ очних справ, за винятком кримінальних, де винний підлягав публічному покаранню і страті (Гл. VII, арт. 1, п. 5, арт. 24, п. 1)¹.

Отже, Кодекс 1743 р. встановлював чітку ієрархію судів,

¹ Права за якими судиться малоросійський народ 1743 року / [К.А.Вислоблов (упоряд.) НАН України Інститут держави і права ім. Корещького]. – К., 1997. – С. 188.

визначав їх компетенцію, підсудність, судові штати. Йому відомий також інститут адвокатури.

Кодекс 1743 р. не проводив відмінностей між процесом цивільним і кримінальним. Форма процесу, за «Права...», уявляється обвинувально-змагальною, де визначальну роль відіграє ініціатива сторін. Разом з тим Кодекс 1743 р. містить елементи розшукового процесу, і саме як докази використовуються документи і катування. Вельми докладно у ньому закріплюються основні стадії процесу.

«Права...» за відповідністю загальному соціально-економічному і політичному розвитку України і за високою юридичною технікою є однією з найцінніших пам'яток української правової культури XVIII ст. Хоч Кодекс 1743 р. не був офіційно визнаним юридичним кодексом, п'ятнадцятилітня праця кодифікаторів мала позитивний вплив на подальший розвиток українського правознавства. Повнотою та чіткістю викладу норм закону й абстрактних правових дефініцій, досконалою юридичною термінологією Кодекс 1743 р. був досконаліший від чинних тоді правових книг. По ньому вивчали українське право і використовували його як авторитетний юридичний підручник – коментар до Статуту Великого Князівства Литовського і магдебурзького права цілі покоління українських правників. Історик права М. Слабченко вважав, що «Права...» – одні з найвизначніших проявів української правничої думки XVIII ст.¹, оскільки в них «зібрано все те, що було суттєвим у другій чверті XVIII ст.»². За словами М. Чубатого, «Права...» – це збірник, «що містить права, за якими судилася Україна в добі Гетьманщини, який для історії студій над історією українського права має першорядне значення, бо кодифікатори здебільше лише скодифікували право, яким уже тоді суджено в публічних судах»³.

Ще однією цікавою пам'яткою систематизації українського

¹ Слабченко М. Ескізи з історії «Прав, по котрим судится малороссийский народ» / М. Слабченко // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – Ч. 1. – К., 1927. – С. 758.

² Слабченко М.Е. Опыт по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. / М.Е. Слабченко. – Одесса: Типография акционерного Южно-Русского общества печатного дела, 1911. – С. 332.

³ Чубатий М. До історії кодифікації українського права XVIII ст. / Микола Чубатий. – Прага, 1937. – С. 18.

права першої половини XVIII ст., яка за своєю суттю та змістом була наближена до «Прав по котрым судится малороссийский народ» є «Процес краткий приказной...», виданий при гетьманській резиденції 1734 р. Як припускав дослідник українського права М. Василенко: «Можливо, що «Процес...» складено з ініціативи кн. О. Шаховського, що тоді очолював Правління гетьманського уряду. На це ніби-то натякає те, що процес був виданий при резиденції гетьманській. Можливо, однак, що «Процес...» був складений з чисто приватної ініціативи. Складач «Процесу...» поводить як самостійний автор»¹. Однак більшість дослідників українського права, схиляються до того, що він був складений приватним автором, прізвище якого досі невідоме. У будь-якому разі, «Процес...» ніколи не набував офіційного значення, на нього немає посилок у тодішній судовій практиці. Він представляв собою посібник, яким користувалися як допоміжним виданням працівники судових та адміністративних установ, а також правники-практики Гетьманщини.

Цей збірник, вперше опублікований у 1861 році М. Качаловим. Повна його назва була: «Процесс краткий приказный, чрез которой может от части, кто похощет, поразумети и визнати порядки приказные з малого и больше, в даній при резиденции гитманской, 1734 года августа... дня»². Однак у фамільному архіві Стороженків є автентична праця, але змінена дещо назва, та датується 1743 р.: «Акцесь, или канцелярский порядокъ для наблюдения въ Малой-России въ полковыхъ, магистратовыхъ и сотенныхъ, такъ же въ гетманской канцелярыяхъ, - съ присоединениемъ приличныхъ указовъ. Сочинень 1743 года августа 18 дня»³, яка була надрукована 1908 р. М. Василенко з цього приводу зазначав, що назва рукопису була скорочена і зроблена іншим відтінком чорнила

¹ Василенко М.П. Матеріали до історії українського права / М.П. Василенко. – К.: друкарня УАН, 1929. – С. XX.

² Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А.П. Ткач. – К.: Вид-во Київск. ун-ту., 1968. – С. 91.

³ Стороженки: Фамільний архив. – Т. VI. – К., 1908. – С. 635 – 712.

та іншою рукою, проте вона без сумніву походить від виданої М. Качаловим¹. Стосовно року видання цієї пам'ятки, то як ми бачимо місяць та день видачі співпадають – 18 серпня, що стосується року, то з цього приводу перший дослідник цієї пам'ятки М. Слабченко припускав, що переписувачі могли допустити помилку, переставивши числа місцями².

Таким чином «Процес...» та «Аксцесь» одна і та ж пам'ятка права, видана різними авторами в різний період часу. Лише існує деяка відмінність з приводу редакції 1, 3, 5 параграфів. Однак найбільш точна і цінна за змістом редакція збірника була опублікована у 1929 р. М.П. Василенком під назвою «Процес краткий приказный, изданный при резиденции гетманской, 1734 года августа ... дня»³.

Безперечно корисним буде з'ясувати, які джерела права були використані при складенні «Процесу...». Посилання в тексті цієї пам'ятки свідчать, що її джерелами були: Литовський статут 1588 р., на який наявні посилання у 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 параграфах на окремі розділи, артикули та пункти; Порядок прав цивільних В. Гроїцького, де є посилання на 5, 6, 7, 10 параграфи; «Зерцало Саксонів», на яке є посилання у додатках до 7 параграфу; російські правові акти, зокрема були використані Соборне уложення 1649 р.; указ «Про форму суду» 1723 р., «Решительные пункты» 1728 р., та різні нормативні акти з інструкцій, що стосувалися «порядку великоросійського». Крім того М. Слабченко, зазначав, що ще одним джерелом права були «Права по которым судится малороссийский народ»⁴, але посилання на це джерело права у виданні М. Василенка немає.

«Процес...» був невеликий за обсягом і структурно складався

¹ Василенко М.П. Матеріали до історії українського права / М.П. Василенко. – К.: друкарня УАН, 1929. – С. ХХІ.

² Слабченко М.Е. Опыт по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. / М.Е. Слабченко. – Одесса: Типография акционерного Южно-Русского общества печатного дела, 1911. – С. 25 – 27.

³ Василенко М.П. Матеріали до історії українського права / М.П. Василенко. – К.: друкарня УАН, 1929. – С. 18–82.

⁴ Слабченко М.Е. Опыт по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. / М.Е. Слабченко. – Одесса: Типография акционерного Южно-Русского общества печатного дела, 1911. – С. 21.

із вступу, 13 параграфів, короткого додатку, під назвою «апендікс» та характеристики порядку винесення вироків.

У вступі автор розкриває зміст указу від 17 листопада 1720 року про утворення Гетьманської канцелярії та вносить пропозиції щодо її діяльності та взаємодії з судовими установами.

Основну частину «Процесу...» становить характеристика нормативних актів, які регулювали судовий процес. Всі 13 параграфів систематизовані й за змістом їх можна поділити на дві частини: 1. Нормативні акти загального судочинства, це параграфи 1–4; 2. Нормативні акти, що допускали відмінності судочинства в окремих справах, це параграфи 5–13.

У перших чотирьох параграфах визначався порядок прийняття позову чи іншої заяви зацікавленої особи, документів відповідача, а головне – обов'язки секретаря суду в підготовці справи до слухання. Далі визначалися особливості розгляду окремих судових справ: боргових (5 параграф), земельних (6), про майнові взаємовідносини подружжя (7); про побої і образу честі (8); вбивство (9); прелюбодіяння (10); зґвалтування (11); злочинство (12); втечу селян (13).

У третій частині додатку міститься посилання на пункт 8 указу «Про форму суду» і вказується на порядок оформлення «витягу із справи». Запровадження в судочинство такого акту, як детальний витяг із судової справи за підписом сторін, було нововведенням в українському судовому процесі. Це зазначає і сам автор «Процесу...».

У кінцевій частині «Процесу...» подається характеристика двох видів заключного акта судового процесу – вироку: широкого і стислого. Тут наведено і зразки таких вироків¹.

Закінчується «Процес...» словами: «Конец процесу». Але невідомо, чи був це справді кінець усього збірника, оскільки його різні редакції містили додатки, які мали різний правовий матеріал. Як зазначав А.П. Ткач у першому виданні М. Качалова їх не було зовсім, але у виданні А. Стороженка їх

¹ Василенко М.П. Матеріали до історії українського права / М.П. Василенко. – К.: друкарня УАН, 1929. – С. 34–36.

² Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А.П. Ткач. – К.: Вид-во Київск. ун-ту., 1968. – С. 96.

знаходимо аж 32 (переважно укази самодержавної влади)².

У тексті, опублікованому М. Василенком, були такі додатки: 1. «Экономика краткая, ка по оной себе может остерегти потроху человек оседлый, живучи господарем, пунктами изображена; которым пункта согласни права малороссийским, а каким именно правам, в яких правных книгах написанным, о том под всяким пунктом, те права цитуются; а в начале первый пункт согласует указам Ея Императорского Величества» (далі – «Экономика краткая...»); 2. «Права малороссийские, з книг Статута, Саксона и Порядка Выписанные» (далі – «Права малороссийские...»).

«Экономика краткая...» М. Василенко відносив за часом до 1730–1740 рр., другий додаток – до 1744–1757 рр. Обидва додатки він вважав наслідком роботи приватних осіб, але припускав, що вони повинні були широко застосовуватися і в офіційній практиці.

Якщо «Процес...» як посібник являє собою пам'ятку юридичної літератури, то названі додатки можна віднести до пам'яток права, оскільки вони побудовані виключно на нормативних актах. «Экономика краткая...» містить у собі витяги одного із царських указів, Статуту Великого Князівства Литовського, Порядку прав цивільних і Зерцала Саксонів¹. Вона складалася з 25 пунктів. Там були норми, що стосувалися управління приватним господарством, чиншового права, земельної власності, зобов'язальних відносин, тобто тих, що найчастіше трапляються у практиці господарювання. Перший пункт забороняв приймати селян, що втекли від попереднього власника. Наводилися норми кримінального і процесуального права, які повинен знати на цей випадок власник приватного господарства.

Як зазначено у повній назві, витяг із прав складено переважно на підставі Статуту Великого Князівства Литовського, Зерцала Саксонів і Порядку В. Гроїцького. У найважливіших питаннях,

¹ Василенко М.П. *Матеріали до історії українського права* / М.П. Василенко. – К.: друкарня УАН, 1929. – С. 36–41.

наприклад, про право земельної власності, автор додатково посилається на Статті Б. Хмельницького, Соборне уложення 1649 р., Вексельний статут, Військовий статут, царські та сенатські укази¹.

Ця пам'ятка, як свідчить М. Василенко, мала такий вигляд: зліва на сторінках подана вказівка на джерело, а праворуч – текст витягів. Нерідко посилання на нормативні акти робилися в самому тексті після викладу правової норми. Основну увагу укладач приділив нормам, що регулювали право приватної власності на землю та інше нерухоме майно, охороняли й іншу власність, встановлювали порядок права доказу права власності, гарантії виконання договорів, чинність заповіту, векселя та ін.²

«Процес...» 1734 р. і його переробка – «Акцес...» 1743 р. переважно майже тотожні за основним змістом. Лише в останньому дещо змінена редакція 1, 3, 5 параграфів. Українські вчені М. Слабченко³, А. Ткач⁴ зазначали, що ці параграфи «Акцесу...» сформульовані, очевидно, під впливом «Права...».

Дослідник українського права А. Пашук розглядав додатки до «Процесу...», «Экономика краткая...» і «Права малороссийские...» з книг Статуту, Саксону і Порядку як самостійні пам'ятки права⁵.

Отже «Процес...», його переробка «Акцес...» і додатки, незважаючи на свій неофіційний характер, є цінною пам'яткою права Гетьманщини, що дає змогу твердити про високий рівень розвитку правосвідомості тодішніх правників.

Однак жодна з пам'яток не отримала офіційного статусу кодифікаційного акту, так як російський царат мав більш

¹ Василенко М.П. *Матеріали до історії українського права* / М.П. Василенко. – К.: друкарня УАН, 1929. – С. 63–67.

² Там само. – С. 50.

³ Слабченко М.Е. *Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.* / М.Е. Слабченко. – Одесса: Типография акционерного Южно-Русского общества печатного дела, 1911. – С. 21.

⁴ Ткач А.П. *Історія кодифікації дореволюційного права України* / А.П. Ткач. – К.: Вид-во Київск. ун-ту., 1968. – 170 с.

⁵ Пашук А.Й. *Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст.* / А.Й. Пашук. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – С. 93–94.

далекоглядніші плани для вітчизняної системи права, не суміжні з її утвердженням та розвитком. Проте, незважаючи на те, що царський уряд не санкціонував Кодекс 1743 р., в ньому все ж таки значною мірою знайшли відображення всі ті правові норми, які мали місце в тогочасній судовій практиці чи які виношувала у своїй соціальній свідомості елітна частина українського населення. У «Правах...» найбільш виразно визначилися ті привілеї, до юридичного узаконення яких так наполегливо йшли козацька старшина і шляхта протягом кількох десятиліть.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть і охарактеризуйте джерела права чинні в умовах Гетьманщини в Україні XVIII ст.
2. Вкажіть причини кодифікаційних робіт по створенню пам'ятки права «Права, по которым судится малороссийский народ».
3. Зазначте причини, за яких проект Кодексу 1743 р. не був офіційно затверджений Сенатом.
4. Охарактеризуйте структуру та зазначте систему, за якою було складено Кодекс 1743 р.
5. Визначте причини, які впливали на правоздатність і дієздатність суб'єктів правовідносин за Кодексом 1743 р.
6. Назвіть види речових прав у Козацькій державі, передбачених Кодексом 1743 р.
7. Назвіть способи набуття і припинення права власності в Гетьманській державі.
8. Які докази враховував гетьманський суд під час розгляду справи?
9. У чому полягали особливості розгляду цивільних і кримінальних справ в Українській гетьманській державі?
10. Вкажіть на особливості спадкування за законом і за заповітом на підставі Кодексу 1743 р.
11. Визначте мету та систему покарань у Гетьманщині за Кодексом 1743 р.
12. Визначте основні риси кримінального права Гетьманщини.
13. Охарактеризуйте структуру, зміст та значення «Суд і розправа в правах Малоросійських» 1750 р.
14. Назвіть статті, які закріпили юридичне оформлення входження Гетьманської України до складу Московської держави.

ПІСЛЯМОВА

Козацько-гетьманська доба в історії України була однією з найбільш яскравих і трагічних сторінок української державності. Вперше в історії українського народу була створена Українська держава, яка одержала міжнародне визнання. Офіційна назва козацької держави – Військо Запорізьке – існувала впродовж 1649 – 1783 рр. Український народ називав цю державу Україною, Гетьманщиною¹.

На сьогодні існує значний масив історико-правових розвідок з історії козацько-гетьманської доби, над якими вперше почали працювати історики та правознавці за часів Російської імперії. Однак вони не підходили до цієї проблематики з позиції комплексних досліджень історії українського права, так як в тогочасній історіографії чіткого розмежування історії права від загальної історії не існувало. Суто фаховий початок історико-правових досліджень з історії козацько-гетьманського права належить О.Ф. Кістяковському. Поряд з ним слід виокремити О.М. Лазаревського, Д.П. Міллера, О.Я. Єфименко, М.Ф. Владимирського-Буданова, які належать по праву до почесної когорти істориків українського права часів Російської імперії.

Наступний етап української історіографії козацько-гетьманської доби пов'язують з діяльністю Комісії для вивчення історії західноруського і українського права, яка працювала у Всеукраїнській академії наук (ВУАН) впродовж 1918 – 1934 рр. Активна діяльність у дослідженні українського права козацько-гетьманської доби належить таким співробітникам Комісії: В.І. Щербині, Л.О. Окиншевичу, В.О. Барвінському, М.П. Василенку, М.Є. Слабченку. Саме ці науковці своїми дослідженнями та монографічними розвідками внесли вагомий вклад у розвиток історії українського права.

¹ Бойко І.Й. *Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX – XX ст.): навч. посіб.* / І.Й. Бойко – Львів: Видавн. Центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – С. 423.

У радянський період на дослідження та вивчення історії українського права було накладено істотні обмеження. І тому зрозуміло, що праці цілої плеяди видатних радянських учених: С.В. Юшкова, Б.Б. Бабія, М.Ю. Брайчевського, В.Д. Месяца, К.О. Софроненко, В.С. Кульчицького, О.І. Гуржія, В.А. Дядиченка, А.Й. Пашука, А.Й. Рогожина, А.П. Ткача, не могли не бути перевантажені ідеологічними постулатами, а історичні факти викладалися у відповідності до панівних в радянській державі догм.

Українські історики-правознавці в еміграції А.І. Яковлів, Р.М. Лащенко, М.Н. Чубатий, Я.О. Падох, у свою чергу, намагалися донести та компенсувати своїми працями відсутність правдивих історико-правових фактів, проте на їх дослідження радянською владою була накладена повна заборона. Таким чином, у радянський період дослідження історії українського права в контексті історико-правових явищ на території України майже на півстоліття зникає з наукового студіювання.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної науки виникли історичні школи права в Києві, Харкові, Львові, Дніпрі, Одесі, завдяки яким українська історіографія поповнилася низкою монографічних досліджень з історії держави та права козацько-гетьманської доби істориків права І. Бойка, В. Горобця, В. Гончаренка, І. Гриценка, П. Захарченка, П. Музиченка, М. Никифорака, А. Рогожина, В. Смолія, В. Тація, Б. Тищика, І. Усенка, В. Чеховича, О. Шевченка, О. Ярмиша та ін. з історії держави та права козацько-гетьманської доби.

Одним з головних завдань історії держави та права України є дослідження історії українського права, як вагомого показника правової культури українського народу, де право виступає частиною його ментальності та самобутності. Історія українського права, накопичуючи та обґрунтовуючи український правовий досвід, дає змогу розглядати та вивчати процес правотворення, як важливий елемент національного культурного надбання, на якому ґрунтується національна свідомість українського народу.

Як зазначає професор І.Й. Бойко, потрібно пам'ятати, що вивчаючи історію українського права, важливо показати, що Україна, перебуваючи довгі періоди під владою іноземних держав, має власну історію правотворення та історичний правовий досвід, який формувався протягом багатьох століть.

У період розвитку Української гетьманської держави у зв'язку з еволюцією суспільних відносин в українських землях відбувся процес зменшення значимості норм козацького звичаєвого права. Це явище відіграло помітну роль у регулюванні суспільних відносин в державі, тобто неписане право впевнено витіснялося писаними нормами права.

Історію вказаного явища досліджували свого часу професори А.П. Ткач та О.І. Гуржій, запропонувавши класифікацію писаних норм права у відповідності до походження та суб'єкта, що їх видав. При цьому правові акти було розподілено таким чином: правові акти польсько-литовського походження, правові акти автономних органів влади, російське царське законодавство, правові акти церковного права.

Роль писаних правових актів неухильно зростала. Вони поступово регламентували все більшу кількість суспільних відносин, зокрема в сфері державного управління, що стосувалося призначення на полково-сотенні посади, військовій та фінансово-фіскальній сферах, розподілі земельних володінь тощо. Не останню роль у поширенні писаних норм права відігравало російське законодавство, яке все більше поширюючись в українську систему права, витісняло норми звичаєвого права та писані норми права польсько-литовського походження.

Чинними залишалися «попередні» писані правові акти, тобто акти польсько-литовського походження, зокрема: Литовський статут 1588 р., «Саксонське зерцало», «Порядок», кормчі церковні книги, окремі князівські та королівські грамоти і привілеї, постанови сейму тощо. Протягом XVIII ст. в судових процесах на них часто посилялися при вирішенні багатьох життєво важливих питань, або безпосередньо брали до уваги їх положення. Законність таких джерел підтверджувалася

договірними статтями гетьманів з російським царем, окремими правовими актами гетьманської влади.

З укладенням військово-політичного союзу Козацької України з Московською державою, одним з нових джерел чинного писаного права Гетьманщини стали Договірні статті, підписані Гетьманами України та козацькою старшиною, з одного боку, і російськими царями та його представниками – з іншого. Вони визначали не тільки правове становище України, але й фіксували найважливіші проблеми внутрішнього життя Росії, її вплив на права і вольності України. Статті, незважаючи на зміну змісту при обранні кожного нового гетьмана, завжди залишалися найвищими юридичними актами, що регламентували корінні підвалини життя і загальне становище України. Кожні наступні, з вищезазначених статей, все більше обмежували автономні права і вольності Гетьманщини та сприяли подальшому поширенню російського законодавства на її території, а також посиленню царської влади.

Ще одним різновидом писаних джерел права були нормативні акти місцевої військово-адміністративної влади і насамперед, нормативні акти гетьманської влади та Генеральної військової старшини. Акти зазначених органів влади видавалися у різній формі:

- універсали – це офіційні акти державної влади України – Гетьманщини, які видавалися від імені гетьмана, Генеральної військової канцелярії та Ради Генеральної старшини й містили в собі закони та розпорядження.

- ордер – це розпорядження-сповіщення, направлене з вищої інстанції на місце.

- інструкція – це правовий акт, що визначав статус службових та уповноважених осіб, містив офіційні регламентації щодо здійснюваних заходів чи дій.

- указ – це правовий акт Генеральної військової канцелярії, що фактично дублював іменні укази імператора, які стосувалися Лівобережної України, чи виконував посередницьку функцію між імператором та адресатом указу.

- лист у Гетьманщині – це розпорядження

адміністративно-політичного характеру, яке видавалося за підписом гетьмана.

Схожу правову функцію поряд з гетьманськими листами виконували грамоти. Однак широкого поширення у першій половині XVIII ст. грамота, як правовий акт не набув і видавався доволі рідко.

За своєю організаційною побудовою зазначені різновиди правових актів не поділялися на законні та підзаконні нормативно-правові акти. До правових актів, які мали вищу юридичну силу, відносяться універсали та укази, решта актів, зокрема ордери, інструкції, листи і грамоти були адміністративно-розпорядчого характеру, а тому їх доцільно віднести до актів, що мали нижчу юридичну силу.

Також до «попередніх» писаних прав, які визнавалися джерелами права Війська Запорозького, належали норми церковного права. Їх зокрема поділяли на: правові акти, норми яких регулювали загальне становище церкви в суспільстві та державі; правові акти, нормами яких закріплювали догми християнської віри. Православна церква користувалася цими джерелами при вирішенні своїх суто церковних справ, а також питань віри та таких, що стосувалися деяких особистих і майнових відносин.

З 1721 р. в Гетьманщині поширюються джерела російського загальноімперського законодавства першої половини XVIII ст.: грамоти, укази, статuti, маніфести, регламенти, зводи, накази тощо. Упродовж першої половини XVIII ст. вплив російського законодавства на правові норми Української гетьманської держави значно посилювався, а в окремих випадках, російські нормативно-правові акти повністю витіснили (змінili) попередні юридичні акти, які діяли до цього.

Основні тенденції поширення російського законодавства в законодавство Української гетьманської держави:

- перехід Російської імперії від станovo-представницької до абсолютної монархії зумовив серйозні зрушення в державно-правовій сфері. Необмежена спадкова влада монарха забезпечувала можливість одноосібного видання правових

актів у формі закону;

- постійна боротьба козацької старшини за владу та підтримка її з боку Росії;

- реформи органів державної влади Гетьманщини, що призвело до подальшої політичної «інтеграції» автономії до складу Російської імперії, зокрема діяльність Малоросійського приказу, зволікання з виборами нового гетьмана, запровадження інституту комендантів та гетьманських резидентів, скасування діяльності Генеральної військової канцелярії, призначення на посади полковників осіб з «великоросів», створення I Малоросійської колегії, реорганізація Генерального військового суду, створення Правління гетьманського уряду та ін.;

- реформи у військовій сфері, що призвели до постійного скорочення реєстру козацького війська, використання козацької праці під час будівництва Санкт-Петербурга та укріплювальних прикордонних споруд на півдні та заході Гетьманщини, залучення козаків до військових дій в складі російської армії в Північній та російсько-турецькій війнах, підпорядкування козацьких полків російським чиновникам;

- реформи в соціально-економічній сфері, що зумовили до переорієнтації українських торговців із більш вигідних ринків західної Європи, до менш перспективних російських, введення адміністративного нагляду над хліборобством, введення військової повинності хлібом, ліквідація митних бар'єрів між двома державами, введення вексельних розрахунків з вигодою для російської казни;

- реформи у духовно-культурній сфері, як наслідок звуження вживання української мови в діловодстві, заборона друку українських книжок з їх подальшим розповсюдженням в Російській імперії, вимоги до українських можновладців про сприяння змішаних шлюбів між українцями та росіянами, контроль Московського патріархату над призначенням духовних осіб в українській православній церкві тощо.

Кожна з так званих реформ була підкріплена необхідною кількістю нормативного матеріалу, для відкидання будь-

яких сумнів з приводу легітимності тих чи інших дій російського царату та російських владних органів на території Лівобережжя. Імперське законодавство поступово ставало повноцінним джерелом права Української гетьманської держави.

Законодавчі джерела російського права адміністративної, судової практики, а також поточного царського законодавства систематизовувалися в такі види:

- статuti – це спеціальне узаконення для того чи іншого відомства, або частина матеріального права;
- регламенти – це установчі акти, що визначали склад, організацію, компетенцію, і діловодство окремих органів управління. Фактично аналогічним правовим актом було укладення;
- сепаратні укази – найбільш важливі закони, що істотно видозмінювали державний і суспільний лад Російської імперії;
- іменні укази – це правові акти, що видавалися і підписувалися монархом, в яких формувалися рішення, що відносилися і були адресовані до конкретних державних органів, чи посадових осіб: Сенату, колегіям, губернаторам;
- інструкції і маніфести – це правові акти, через які здійснювалися важливі перетворення в галузі державного права.

Зазначені форми закону видавалися виключно монархом, хоча їх проекти могли складатися в інших відомствах, зокрема сенаті, приказах, колегіях і поступово імплементувалися в українську систему права.

У XVIII ст. правова система Української гетьманської держави зазнала кілька спроб систематизації. Було навіть спеціально створено декілька кодифікаційних комісій, яким було надано статусу державного органу. Хронологічно першою пам'яткою історичного розвитку українського права XVIII ст. став «Процес краткий приказной, изданный при резиденции гетьманской» у 1734 р. Збірник використовувався як підручник або посібник для юристів-практиків у судових та адміністративних установах. Подібне призначення мала практична збірка права для господарів, щоб застерегти їх від

неправомірних вчинків – «Экономика краткая права», яку було укладено у 1730–1740 рр. як додаток до «Процесу...». Наступна спроба приватної кодифікації першої половини XVIII ст., мала назву: «Права малороссийские с книг Статута, Саксона и Порядка выписанные», яка також була, як додаток до «Процесу...» (впорядкована 1744–1757 рр.).

Найвідомішою з кодифікацій українського права першої половини XVIII ст. стали «Права, по которым судится малороссийский народ» 1743 р., які були чітко структуровані. За способом систематизації «Права...» 1743 р. були кодексом, результатом кодифікації права та збірником чинного законодавства. У «Правах...» в значній мірі було відображено той суспільно-політичний устрій Лівобережної України, який склався на середину XVIII ст., проте він не був затверджений та введений в дію.

Велику увагу в кодексі укладачі приділили поземельним відносинам. Кодекс 1743 р. розкривав судову систему – систему «козацьких судів», яка склалася в Гетьманщині. У «Правах...» було вміщено норми цивільного і кримінального права, правила судоустрою й процесу, містилися також норми адміністративного права. «Права, по которым судится малороссийский народ» є однією з визначних пам'яток права Східної Європи.

Систематизація права Української козацької держави мала позитивний вплив на розвиток українського права, встановлювала й усувала недоліки законодавства, підвищувала його ефективність, забезпечувала зручність користуванням ним, полегшувала пошук потрібних юридичних норм, сприяла гласності та доступності тодішнього українського права до широких верств суспільства.

О. В. Шкуратенко

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії держави
та права Національної академії
внутрішніх справ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ І РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акты относящиеся к истории Западной России. – Т. V. – СПб., 1853. – 409с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и западной России. – Т. XIII. – СПб., 1884. – 748 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. IX. – СПб., 1877. – 612 с. Анисимов Е. Россия в середине XVIII века: борьба за наследие Петра I. / Е. Анисимов. – М., 1986. – 380 с.
4. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России / В.Б. Антонович – Т. 1. – К., 1885. – 35 с.
5. Багалей Д.И. Майдебургское право в городах Левобережной Малороссии / Д.И. Багалей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – № 3. – С. 1 – 56.
6. Бэрэндэс Э. Опыт системы государственного права / Э. Брендес. – СПб., 1889. – 537 с.
7. Бойко І.Й. Цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 року: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юр. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І.Й. Бойко. – Л., 1999. – 20 с.
8. Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини: навч. посібник / І.Й. Бойко. – Львів, 2000. – 126 с.
9. Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (IX-XX ст.): навч. посібник / І.Й. Бойко – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 408 с.
10. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX – XX ст.): навч. посібник / І.Й. Бойко – Львів: Видавн. Центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 904 с.
11. Василяунскенс А. Другий Литовський Статут / А. Василяунскес // Старожитності. – 1991. – Ч. 4. – 457 с.
12. Василенко М.П. Матеріали до історії українського права / М.П. Василенко. – К.: Друкарня УАН, 1929. – 470 с.
13. Василенко М.П. Пам'ятник української правничої

літератури XVIII століття / М.П. Василенко // Ювілейний збірник наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові. – Львів, 1925. – 26 с.

14. Василенко М.П. Збірка матеріалів «До історії Лівобережної України та українського права XVII-XVIII вв.» / М.П. Василенко // Український археографічний збірник. – Т. 1. – К., 1926. – 220 с.

15. Василенко Н.П. Конституция Пилипа Орлика / Н.П. Василенко // Учёные записки Института истории Российской Ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. – Т. 3. – М., 1929. – 380 с.

16. Василенко М.П. «Як скасовано Литовського Статута» / М.П. Василенко // Записки соціально-економічного відділу. – Т. 2-3. – К., 1926. – 516 с. Владимирского-Буданова М.Ф. Обзоръ истории русского права / М.Ф. Владимирского-Буданова. – Издание шестое. – Санкт-Петербург, Київ, 1909. – 699 с

17. Гамбург Л.С. Судові реформи в Лівобережній Україні (Гетьманщині) XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юр. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л.С. Гамбург. – Х., 2000. – 20 с.

18. Герасименко Н.О. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727–1734 р.р.) / Н.О. Герасименко // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 92–102.

19. Гетьманські універсали з архіву Ніжинської полкової канцелярії, що зберігаються у ніжинському краєзнавчому музеї / О. Морозов // Київська старовина. – 1995. – № 2. – С. 11–17.

20. Гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 37–58.

21. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка. – Чернигов, 1901. – 348 с.

22. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. – Чернигов, 1908. – 680 с.

23. Генеральне слідство про маєтності Стародубського

полку // Український архів. – Т.І. – К., 1929. – 260 с.;

24. Гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 37–58.

25. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка. – Чернигов, 1901. – 348 с.

26. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. – Т. IV. – К., 1931. – 287 с.

27. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 67–83.

28. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – Київ, 2007. – 462 с.

29. Горобець В. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій половині XVIII ст. / В. Горобець // Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3. – С. 70–75.

30. Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / В. Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 321 с.

31. Горобець В.М. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст.: тенденції, характер, етапи / В.М. Горобець, О.К. Струкевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 22–43.

32. Государство и право России в период становления и развития абсолютизма (вторая половина XVII – конец XVIII в.): [учеб. пособие / А.И. Рогожин, А. Н. Ярмыш]. – К.: УМК ВО, 1989. – 80 с.

33. Грозовський І.М. Звичаєве право запорізьких козаків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юр. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І.М. Грозовський. – Х., 1998. – 20 с.

34. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевський. – К., 1990. – 400 с.

35. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т. / [НАН

України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / П.С. Сохань (голова ред. кол.)] – Т. 8. – К.: Наук. думка, 1991. – 856 с.

36. Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII – XVIII ст.) / О.І. Гуржій [НАН України, Ін-т історії України]. – К., 1994. – 107 с.

37. Гуржій О. Іван Скоропадський / О. Гуржій. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 2004. – 312 с.

38. Гуржій О.І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.ст.) / О.І. Гуржій. – К.: Основа, 1994. – 47 с.

39. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право / О.І. Гуржій. – К.: Основи, 1996. – 222 с.

40. Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. / А.И. Гуржий – К., 1986. – 136 с.

41. Джиджора І. «Матеріали московского «Архива Министерства Юстиції» до історії Гетьманщини» / І. Джиджора. – Львів, 1908. – 230с.

42. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку: розвідки і замітки / І. Джиджора. – К.: друкарня УАН, 1930. – 170 с.

43. Доба гетьмана Івана Мазепи а документах / [упорядкув.: С.О. Павленко]. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1144 с.

44. Диариуш, то есть повседневная записка..., начавшийся в 1722 году и окончена в том же году... войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком. – Кн. 1. – Отд. V. – М., 1858. – 74 с.

45. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: [36. документів / АН України. Ін-т укр. археографії та ін.; Упоряд., автор передмови В.Й. Горобець ; Відп. Ред. Л.А. Дубровіна]. – К.: Наукова думка, 1993. – 392 с.

46. Дністрянський С.С. Соціальні форми права /

С.С. Дністрянський // Записки соціально-економічного відділу ВУАН. – Т. 5-6. – Київ: друкарня УАН, 1927. – 330 с.

47. Дністрянський С.С. Загальна наука права і політики / С.С. Дністрянський. – Т. 1. – Прага, 1923. – 270 с.

48. Добров О. Правоутворення без законодавця (нариси з теорії джерел права) / О. Добров. – К.: Українська академія наук, 1928. – 121 с.

49. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / [за ред. І.О. Гуржія]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 532 с.

50. Єфименко А. Двенадцать пунктов Вельяминова / А. Эфименко // Киевская Старина. – Т. 10. – 1888. – С. 80–92.

51. Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой Генеральной канцелярії приключаячихся, от дня смерти ясневелможного его милосты пана Іоанна Скоропадського. – К., 1896. – 188 с.

52. Завідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві до 1 січня 1920 р. / [авт. тексту Л. Окиншевич]. – К.: друкарня УАН, 1920. – LXXX с.

53. Заруба В.М. Історик держави і права України академік М.Є.Слабченко (1882-1952): [монографія]. – Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2004. – 456 с.

54. Зивс С.Л. Источники права / С.Л. Зивс. – Москва: издательство Наука, 1981. – 221 с.

55. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського – Фонд 1, одиниця збереження 66426, аркуш 1-2 (надалі – Ф. 1, од. зб. 66426, арк. 1-2). Ордер Генеральної військової канцелярії від 1748 р. про повернення сіна війтом Ф. Дем'яновичем бунчуковому товаришу С. Томарі.

56. Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1, од. зб. 51208, арк. 2. Інструкція Генеральної військової канцелярії від 1731 р. про порядок несення служби жолдаками.

57. Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1, од. зб. 56997, арк. 3–4. Указ Генеральної військової канцелярії від 1724 р. про підсудність справ.

58. Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1, од.

зб. 56779, арк. 4. Лист гетьмана І. Скоропадського в полковій канцелярії від 1719 р.

59. Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1, од. зб. 57221, арк. 9-10. Донесення бунчукового товариша О. Єсимонтовського від 1738 р. про звільнення з військової служби у зв'язку з старістю.

60. Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1, од. зб. 52564, арк. 1. Указ Генеральної військової канцелярії від 1738 р. про звільнення з військової служби у зв'язку з старістю бунчукового товариша А. Єсимонтовського.

61. Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1, од. зб. 50687, арк. 1–2. Універсали гетьмана І. Мазепи про надання маєтностей Києво-Печерській Лаврі.

62. Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1, од. зб. 58449, арк. 3–8. Універсали гетьмана І. Мазепи про встановлення кордонів земельних володінь.

63. Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1, од. зб. 54482, арк. 1–13 зв. Укази Малоросійської колегії надіслані до Генеральної військової канцелярії.

64. Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1, од. зб. 50943, арк. 2. Лист гетьмана І. Скоропадського від 1710 р. знатному військовому товаришу І. Дорошенку.

65. Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1, од. зб. 55588, арк. 21–24. Універсал Генеральної військової канцелярії про роз'яснення царського указу, щодо вирішення суперечностей між Генеральною військовою канцелярією та Малоросійською колегією.

66. Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1, од. зб. 55589, арк. 25–27. Універсал Генеральної військової канцелярії про занесення змісту указу, щодо вирішення суперечностей між Генеральною військовою канцелярією та Малоросійською колегією до магістратських та ратушних книг.

67. Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 8, од. зб. 234, арк. 82. Прохальний лист наказного гетьмана П. Полуботка до О. Меншикова.

68. Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 8, од. зб. 247, арк. 42–43. Універсал гетьмана І. Скоропадського від 1718 р. на володіння ранговими селами.

69. Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України – Ф. 1, од. зб. 58161, арк. 1–3. Універсал гетьмана І. Скоропадського, що встановлював порядок стягнення різних зборів з окремих сіл Полтавського полку.

70. Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1, од. зб. 51581, арк. 2. Універсал гетьмана І. Мазепи від 1706 р. знатному військовому товаришеві Ф. Жученку про дозвіл виготовлення селітри.

71. Історія держави і права України. Підручник. – У 2-х т. / [за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка]. – Том 1. – [кол. авторів : В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін.]. – К.: Концерн Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 656 с.

72. Історія українського козацтва: Нариси. У 2 т. / [редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – Т. 2. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 724 с.

73. Історія Української РСР / [М.Ю. Брайчевський, І.О. Гуржій, В.А. Дядиченко та ін. Інститут історії АН УРСР]; за ред. К.К. Дубини. – К.: Політвидав України, 1967. – 410 с.

74. Історія українського права: Посібн. / І.А. Безклубий, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін.; – К.: Грамота, 2010. – 336 с.

75. Инструкция гетьмана Данила Апостола малоросійськимъ судамъ // Киевская старина. – Кн. XVII. – К., 1887. – С. 139–146.

76. Исаев И.А. История государства и права России: [учебник для юридических вузов / И.А. Исаев]. – Изд. 3-е перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1996. – 544 с.

77. История государства и права СССР. Ч. 1. / [под ред. К.А. Софроненко]. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1967. – 651 с.

78. История государства и права Украинской ССР у 3 т. / [под ред. Б.М. Бабия]. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1987. – 385 с.

79. Источники малоросийской истории / [собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. В 2-х частях]. – Ч. 1. – М., 1858. – 480 с. – Ч. 2. – М., 1859. – 336 с.

80. Каманин И. Материалы городской общины / И. Каманин // Университетские известия. – К., 1892. – № 278. – С. 28–40.

81. Кистяковский А.Ф. «Права по которым судится малоросийский народ» / А.Ф. Кистяковский. – К., 1879. – 844 с.

82. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини / З. Когут. – К., 1996. – 259 с.

83. Конституція України: за станом на 1 січ. 2017 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парламентське вид-во, 2017. – 162 с. – (Бібліотека офіційних видань).

84. Коросташов О.М. Особливості правового регулювання цивільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях (перша половина XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юр. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.М. Коросташов. – К., 2001. – 20 с.

85. Кузьминець О.В. Історія держави і права України / О.В. Кузьминець, В.С. Калиновський. – 2-е вид. доповнене. – К.: вид-во Україна, 2002. – 368 с.

86. Кульчицький В.С. Кодифікація права на Україні у XVIII ст. / В.С. Кульчицький. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – 30 с.

87. Крип'якевич І. Студії над державою Б. Хмельницького / І. Крип'якевич // Наукові записи товариства ім. Т.Г. Шевченка. – Т. 147. – Львів, 1927. – С. 55–80.

88. Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юр. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.В. Кресін. – К., 2001. – 20 с.

89. Крупницький Б. Гетьман Д. Апостол і його доба 1727–1742 рр. / Б. Крупницький. – Авсбург, 1948. – 192 с.

90. Лазаревський О. Люди старої Малоросії / О. Лазаревський. – Т. 1. – К., 1882. – 418 с.

91. Лазаревський А. Універсал гетмана Скоропадського о переведе «книг правных» на малорусский язык // Киевская Старина. – Кн. 17. – 1887. – С. 788–789;

92. Лазаревський А. Очерки, заметки, документы по истории

Малоросии / А. Лазаревский. – Т.5. – Киев, 1899. – 286 с.

93. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. В 3 томах / А. Лазаревский. – Т. 2. – К., 1902. – 469 с.

94. Лазаревский А.М. Павелъ Полуботокъ / А.М. Лазаревский // Русский архивъ. – Кн. I. – 1880. – С. 147–163.

95. Лазаревский А.М. Очерки изъ быта Малороссии въ XVIII в. III. Сотники. / А.М. Лазаревский // Русский архивъ. – Кн. I. – 1873. – С. 341–343.

96. Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи / В.Н. Латкин. – Издание 2-ое. – Санкт-Петербург, 1909 – 644 с.

97. Летопись занятий археографической комиссии за 1904 год. – Вип. 17. – СПб., 1907. – 594 с.

98. Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського // Основа. – 1862. – № 10. – С. 19–25.

99. Лучицкаго И. Труды А.Ф. Кистяковского в области истории и обычного права. / И. Лучицкаго // Оттискъ изъ журнала «Киевская старина». – Киевъ, 1895. – 24 с.

100. Мазепа Иван. Листи Івана Мазепи / [НАН України; Інститут історії України / В. Смолій (відп. ред.) В. Станіславський (упоряд. та авт. передм.)]. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – 480 с.

101. Мала енциклопедія етнодержавознавства / [НАН України Інститут держави і права ім. В.М.Корецького; редкол: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К.: Довіра Генеза, 1996. – 942 с.

102. Малиновський О.О. Огляд архівних матеріалів з історії західноруського та українського права, що переходять в Древлехранилищі Московського центрального архіву (по І-ше лютого року 1926) / О.О. Малиновський, М.П. Василенко // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип. 2. – К.: друкарня УАН, 1926. – 171 с.

103. Маркович Я. Дневные записки Малороссийского подскарбия Якова Марковича: в 2-х т. – Т. 2. – М., 1859. – 330 с.

104. Мельник Л.Є. Правління гетьманського уряду (1733–1735) / Л.Є. Мельник // Український історичний журнал. –

2001. – № 5. – С. 81–91.

105. Меры гетьманского правительства Малороссии въ 1722 и 1757 гг. въ предупреждения голода // Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 554–563.

106. Месяц В.Д. История кодификации права в Украине в первой половине XVIII в. – М., 1964. – 160 с.

107. Мірза Авак'янц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої половини XVII ст. / Н. Мірза-Авак'янц – Вип. 2. Норми права та типи злочинців у судовій практиці // Наук. зап. наук. – дослідної катедри історії української культури. – № 5. – Харків, 1928. – 115 с.

108. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVII начало XIX вв.). Генезис личности демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б.Н. Миронов. – Т. 2. – Санкт-Петербург, 1999. – 557 с.

109. Мироненко О. Вітчизняний конституціоналізм від І. Мазепи до К. Розумовського. / О. Мироненко // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 1. – С. 85–99.

110. Мицик Ю. Полинъ-Коринъ Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року? / Ю. Мицик // Старожитності. – 1991. – № 1. – С. 10–11.

111. Мицик Ю. Шість гетьманських універсалів XVII – XVIII ст. / Ю. Мицик // Сіверянський літопис – 2000. – № 1. – С. 88–92.

112. Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. В 3 частях / В.А. Мякотин. – Ч. 1. – Вип. III. – Прага, 1926. – 742 с.

113. Мякотинъ В. Прикрепление крестьянства въ Левобережной Малороссии въ XVIII в. / В. Мякотинъ // Русское Богатство. – 1894. – № 3. – С. 217–223;

114. Обзорение исторических сведений о составлении свода местных законов западных губерний. Взято из актов, хранящихся во II-м Отделении Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – СПб., 1837. – 96 с.

115. Оглобин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. / О. Оглобин. – К.: Україна, 2001. – 464 с.

116. Окиншевич Л.О. Десять років праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права / М.П. Василенко // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – Вип. 6. – К.: друкарня УАН, 1929. – 712 с.

117. Окиншевич Л.О. Центральні установи України-Гетьманщини / М.П. Василенко // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – Вип. 8. – К.: друкарня УАН, 1930. – 472 с.

118. Окиншевич Л.О. Приказ «Малые Росіи» Московської держави XVIII ст. / Н.П. Василенко // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – Вип. 1. – К.: друкарня УАН, 1925. – 180 с.

119. Окиншевич Л.О. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. / Л.О. Окиншевич // Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. – Т. 157. – Мюнхен, 1948. – 230 с.

120. Пам'ятники руського права / [под. ред. професора К.А. Софроненко]. – Вип. 3. – М., 1995. – 690 с.

121. Паньонко І.М. Апарат управління запорізької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юр. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І.М. Паньонко. – Л., 2000. – 21 с.

122. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. / А.Й. Пашук. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – 179 с.

123. Переяславська рада 1654 р. (історіографія та дослідження) / [редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич та ін.] – К.: Смолоскип, 2003. – 890 с.

124. Поклад Н. Голгофа Батурина / Н. Поклад // Україна Молода. – 2008. – № 214. – С. 7–8.

125. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб., 1830. – (изд. в 30 т.) Памятники русского права / [Под. ред. професора К. А. Софроненко]. – Вип. 8. Законодательные акты Петра I. – Москва, 1961. – 647 с.

126. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. I. – 1030 с.

127. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. IV. – 881 с.

128. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. V. – 780 с.

129. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1831. – Т. VI. – 815 с.

130. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. VII. – 922 с.

131. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. VIII. – 1014 с.

132. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. X. – 995 с.

133. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. XII. – 960 с.

134. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. XVI. – 1018 с.

135. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. XIX. – 1081 с.

136. Права за якими судиться малоросійський народ 1743 року / [К. А. Вислоблоков (упоряд.) НАН України Інститут держави і права ім. Коретського]. – К., 1997. – 547 с.

137. Прус В. З. Універсали гетьмана, як джерело права Лівобережної України другої половини XVII – першої половини XVIII ст. / В.З. Прус // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 3. – С. 201 – 207.

138. Прус В.З. Система «попередніх прав», як джерела права Лівобережної України першої половини XVIII ст. / В.З. Прус // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 5. – С. 268–274.

139. Прус В.З. Поширення російського права в Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст. / В.З. Прус // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 1. – С. 191–196.

140. Рауделюнас В. Подленник украинского Кодекса «Права...» 1743 г. [Труды Академии наук Литовской ССР. / В. Рауделюнас]. – Т. 4. – Серия А. – Вильнюс, 1974. – С. 45–57.

141. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще... / А. Ригельман – Ч. III. – М., 1847. – 378 с.

142. Российское законодательство X–XX веков : в 9-ти томах. – Т. 5 Законодательство периода расцвета абсолютизма. – М.: Юрид. лит., 1987. – 528 с.

143. Рубинштейн С.Ф. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниях Западной России, Белоруси, Малороссии за 240 летъ съ 1652 по 1892 годъ / С.Ф. Рубинштейн. – Вильно, 1894. – 862 с.

144. Сборник императорского Русского исторического общества. – Т. 108. – Юрьев, 1900. – Док. № 1–214. – 678 с.

145. Склабовський О. Малоросійська старина / О. Склабовський // Український журнал. – 1824. – № 19–20. – С. 13–17.

146. Слабченко М. Е. Д. П. Миллер, как историк украинского права / М. Е. Слабченко // Вестник Харьковского историко-филологического общества. – Вып. 5. – Х., 1914. – С. 24–26.

147. Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк / М. Е. Слабченко // Записки Императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. – Вып. 1. – Одеса: Техник, 1909. – 436 с.

148. Слабченко М. Ескізи з історії «Прав, по котрим судится малоросійський народ» / М. Слабченко // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – Ч. 1. – К., 1927. – 1187 с.

149. Слабченко М. Е. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. / М. Е. Слабченко. – Одесса: Типография акционерного Южно-Русского общества печатного дела, 1911. – 292 с.

150. Слабченко М. Є. Паланкова організація Запорізьких Вольностей / М. П. Василенко // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – Вип. 6. – К.,

друкарня УАН 1929. – 712 с.

151. Слабченко М. Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. П. Василенко // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – Вип. 3. – К., Друкарня УАН 1927. – 486 с.

152. Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины XVII – XVIII вв. / М. Е. Слабченко. – Одесса, 1918. – 113 с.

153. Собрание малороссийских прав 1807 г. / [К. А. Вислоблоков, А. П. Ткач, І. Б. Усенко, В. А. Чехович (упоряд.)]. – К.: Наукова думка, 1993. – 180 с.

154. Соловьёв С. М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьёв. – Т. 16. – М., 1991. – 1516 с.

155. Софроненко К. Соборное уложение 1649 года – кодекс русского феодального права / К. Софроненко. – М., 1958. – 347 с.

156. Софроненко К. А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII в. / К. А. Софроненко. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1960. – 156 с.

157. Стороженки: Фамільний архів. – Т. VI. – К., 1908. – 798 с.

158. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.

159. Теличенко І. В. Очерк кодификации Малороссийского права до введения Свода Законов / И. В. Теличенко // Киевская старина. – Т. 23. – 1888. – С. 414–454.

160. Теорія держави та права: Підручник / [С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський; За ред. С. Л. Лисенкова]. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 121–122.

161. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К.: НАВС, Освіта України, 2017. – С. 135.

162. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII ст. / І. Я. Терлюк: [навчальний посібник з історії держави і права України]. – Львів, 2003. – 156 с.

163. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К.: Вид-во Київск. ун-ту., 1968. – 170 с.

164. Українське державотворення: не витребуваний потенціал: словник-довідник / [ред.-упоряд. О. М. Мироненко].

– К.: Либідь, 1997. – 560 с.

165. Універсали Івана Мазепи 1687–1709 рр. / [за ред. П. Сохань]. – Кн. 1. – Київ, Львів: НТШ, 2002. – 780 с.

166. Федоренко П. Грабіж у побуті і праві Гетьманщини / П. Федоренко // Студії з історії України Науково-дослідної катедри історії України в Києві. – Т. 3. – К., 1930. – 182 с.

167. Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII-XVIII вв. / П. Федоренко // Записки історично-філологічного відділу. – Кн. XI. – К., 1929. – 234 с.

168. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / [упоряд.: А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук]. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.

169. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Фонд 51, опис 3, справа 122, аркуш 1–4 (надалі ЦДІАУ в м. Києві надалі Ф. 51, оп. 3, спр. 122, арк. 1–4). Донесення в Генеральну військову канцелярію з приводу неправомірного призначення на полкові посади.

170. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 64, оп. 1, спр. 169, арк. 2. Справа про захоплення громадського пасовиська під м. Глінськом військовим товаришем Й. Зарудним.

171. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 1407, оп. 4, спр. 29, арк. 1. Універсал гетьмана І. Мазепи прилуцькому полковникові Д. Горленку на с. Мамаївку з належними до нього угіддями від 1703 р.

172. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 1235, оп. 1, спр. 1259, арк. 127–128. Універсали гетьманів, донесення, листи козацької старшини та інші документи книги № 3; 11/1; 12; 15; 16.

173. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 59, оп. 1, спр. 52, арк. 1–5. Правила судочинства.

174. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 3, спр. 633, арк. 13–14. Донесення в Генеральну військову канцелярію І. Тарковича на діяльність прилуцького полковника.

175. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 3, спр. 1153, арк. 2. Донесення в Генеральну військову канцелярію Д. Нечейжелі про недопущення використання ним сінокосів.

176. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 3, спр. 1174, арк. 25, 57, 70.

Донесення селян Чернігівського полку в Генеральну військову канцелярію від 1723 р.

177. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 3, спр. 1381, арк. 48. Донесення в Генеральну військову канцелярію А. Бутковича на неправомірні дії стародубської полкової канцелярії.

178. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. КМФ. 7, оп. 2, спр. 5, арк. 342. Спадкові підтверджувальні універсали, фотокопія Ф. 248, спр. 1808 Московського архіву Міністерства Юстиції.

179. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 154, оп. 1, спр. 23, арк. 1–2. Підтверджувальний універсал гетьмана І. Скоропадського монастирям на земельні володіння в селах Тиниця, Діброва і Красенька.

180. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 912, оп. 1, спр. 2, арк. 10. Підтверджувальний універсал гетьмана Д. Апостола монастирям на земельні володіння над р. Юрчик Полтавського полку.

181. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 53, оп. 2, спр. 868, арк. 23. Інструкція Генеральної військової канцелярії про порядок призначення та діяльність полкових наглядачів.

182. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 53, оп. 3, спр. 1069, арк. 1. Донесення полкового наглядача А. Лосмінського до Малоросійської колегії.

183. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 1407, оп. 1, спр. 15, арк. 1. Указ імператриці Анни Іоанівни про складення єдиного закону для малоросіян.

184. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 53, оп. 2, спр. 1761, арк. 21. Інструкція про фінансово-фіскальну звітність Малоросійської колегії Ревізіон – конторі.

185. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 3, спр. 8543, арк. 1–4. Указ Генеральної військової канцелярії про завершення робіт над створенням Кодексу «Права по которым судится малороссийский народ».

186. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 59, оп. 1, спр. 6317, арк. 22. Справа про побиття батою і заслання до Сибіру жителя м. Києва К. Лавриновича за вбивство і пограбування двох польських купців.

187. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 1, спр. 6, арк. 1–2. Справа про маєтності на утримання Київської ратуші.

188. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 59, оп. 1, спр. 375, арк. 14. Справа про обрання Київського війта.

189. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 1407, оп. 2, спр. 223, арк. 23–27. Справа про розпорядження російського царату стосовно реформування судової системи Гетьманщини.

190. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 56, оп. 3, спр. 3591, арк. 66. Справа про реформування російським царатом системи кримінальних покарань Гетьманщини.

191. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 1407, оп. 4, спр. 27, арк. 1. Універсал гетьмана І. Мазепи про дозвіл прилуцькому полковникові Д. Горленку зайняти за Дніпром могили і заснувати селітряні заводи.

192. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 57, оп. 1, спр. 6, арк. 117. Справа про наділення духовних осіб земельними володіннями та промислом.

193. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 1235, оп. 1, спр. 1264, арк. 28. Справа про заснування водяних млинів у Чернігівському полку.

194. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. КМФ. 7, оп. 2, спр. 4, арк. 280. Підтверджувальні універсали про надання малоросійським містам привілеїв, фотокопія Ф. 216, спр. 1403 Московського архіву міністерства Юститції.

195. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 3, спр. 7565, арк. 21. Справа про привілеї Воронізької міської ратуші.

196. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 3, спр. 2969, арк. 4. Справа про привілеї Козелецької міської ратуші.

197. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 57, оп. 1, спр. 90, арк. 136. Справа про визначення меж та привілеїв Почепівської міської ратуші.

198. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 3, спр. 497, арк. 8, 30, 41. Справа про порядок призначення та діяльність асесорів Генерального суду.

199. Черкаський І.Ю. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII вв. / М.П. Василенко // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип. 4. – К.: друкарня УАН, 1928. – 512 с.

200. Чехович В.А. Роль III Литовського Статута в політичній боротьбі навколо проблем кодифікації дореволюційного права України / В.А. Чехович, І.Б. Усенко // Третій Литовський Статут 1588 року: Матеріали Республіканської наукової конференції, присвяченої 400-літтю Третього Статута. – Вільнюс, 1989. – 204 с.

201. Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца. – Кн. XII. – Киев, 1898. – 227 с.

202. Чубатий М. До історії кодифікації українського права XVIII ст. / Микола Чубатий. – Прага, 1937. – 112 с.

203. Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. / М.П. Василенко. – Т. 1. – К., 1928. – 415 с.

204. Юридична енциклопедія: В 6 т. / [голов. редкол.: Шемшученко Ю.С. (голова) та ін.]. – К.: «Українська енциклопедія», 1998 – 2004.

205. Юшков С.В. История государства и права СССР / С.В. Юшков. – М., 1947. – Изд. 2-е. – 767 с.

206. Шаломеев Є.В. Джерела права України другої половини XVII–XVIII століть / Є.В. Шаломеев // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 161: Правознавство. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 22–24.

207. Шамрай М.Г. Українська козацька держава: [посібник зі спецкурсу для студентів історичного факультету / М.Г. Шамрай]. – Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2005. – 306 с.

208. Шевчук В. Козацька держава / В. Шевчук. – К.: Абрис, 1995. – 392 с.

209. Шкуратенко О.В. Європейські правові традиції в контексті розвитку правової системи Української гетьманської держави / О.В. Шкуратенко, В.З. Прус // Концепція та методологія історії українського права: збірник матеріал. наук. практ. Столу, присвяченого пам'яті проф. О. Шевченка. – К.: «ДС День Печати», 2017. – С.103 – 106.

210. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д.І. Яворницький. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1993. – 557 с.

211. Яковлів А. Українсько-московські договори XVII –

XVIII віках / Договір гетьмана Б. Хмельницького 1654 р. / В.А. Смолій, В.М. Ричка // Український історичний журнал. – 1993. – № 4–6. – С. 96–117.

212. Яковлів А. Українсько-московські договори XVII – XVIII віках / Договір гетьмана І. Мазепи 1687 р. / В.А. Смолій, В.М. Ричка // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 123–135.

213. Яковлів А. Українсько-московські договори XVII – XVIII віках / Договір гетьмана І. Скоропадського 1709 р. / В.А. Смолій, В.М. Ричка // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 145–159.

214. Яковлів А. Українсько-Московські договори XVII – XVIII віках / «Решительные пункты» Петра II, дані гетьманові Д. Апостолові 1728 р. / В.А. Смолій, В.М. Ричка // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 124–137.

215. Яковлів А.І. Українсько-Московські договори в XVII–XVIII віках. / Антологія української юридичної думки в 6 т. / [ред. колегія: Ю.С. Шемшученко та ін.] – Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба / [Упорядники: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук, О.О. Самойленко; Відп. редактор І.Б. Усенко]. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2003. – 584 с.

216. Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права по которым судится малоросисский народ». [Його історія, джерела та системний виклад змісту / А.І. Яковлів]. – Мюнхен, 1949. – 214 с.

217. Яковлівські читання: матеріали наукової конференції пам'яті Андрія Яковліва (1872–1955), (Черкаси, 11–13 жовт. 2000 р.). – Черкаси, 2000. – 85 с.

218. Эустракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материалам на 19 частей / Собрано в Правительственном Сенате по малороссийской экспедиции 1786 г. // [Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемы по ред. Н.П. Васеленка]. – Вип. 2. – Чернигов: Земский сборник Черниговской губернии, 1902. – 296 с.